श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-
श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-
भाष्यप्रकाशसंपूर्णवेत्तृश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वर-
जिचरणप्रणीतभाष्यप्रकाशरश्मिपरिबृंहितम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

'भगवद्धर्मपरायणसद्व्रतश्रेष्ठिगोवर्धनदास सुन्दरदास' इत्यस्य पुष्टिमार्गीय-
संस्कृतसाहित्यसमुद्धारार्थं निर्दिष्टद्रव्यसंग्रहतः 'आत्मभक्तसद्-
मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी.,
वकील, हाइकोर्ट' इत्येतेषां सुहृद्भिः
संशोध्य 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५२. संवत् १९८७.

मूल्यं सार्धमुद्रिका ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम्

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-

भाष्यप्रकाशसंपूर्णवेत्तृश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वर-

जिचरणप्रणीतभाष्यप्रकाशरश्मिपरिबृंहितम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

'भगवद्धर्मपरायणसद्गतश्रेष्ठिगोवर्धनदास सुन्दरदास' इत्यस्य पुष्टिमार्गीय-

संस्कृतसाहित्यसमुद्धारार्थं निर्दिष्टद्रव्यसंग्रहतः 'प्राप्तभगवत्पद-

मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी.,

वकील, हाइकोर्ट' इत्येतेषां सुहृद्भिः

संशोध्य 'निर्णयसागर' मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५२. संवत् १९८७.

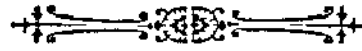
मूल्यं सार्धमुद्रिका ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिबृंहितम् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥ (२-२-१)

स्वतन्त्रतया सर्वे वादा निराक्रियन्तेऽस्मिन् पादे ।

भाष्यप्रकाशः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥ प्रथमे पादे सांख्यं निराकृत्य तन्निराकरणप्रसङ्गे, 'एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः' इति सूत्रेण शिष्टापरिग्रहरूपं दोषं प्रदर्श्य अन्ये च वादा निराकृताः । तथापि केषांचन मन्दमतीनां तदुक्तयुक्तिष्वाभासताभानाभावे श्रद्धोत्पत्तौ स्वार्थविभ्रंशः स्यात् स मा भूदिति करुणया तदुक्तयुक्तीराभासीकर्तुं द्वितीयः पाद आरभ्यते इति पूर्वं पादार्थनिरूपणे सूचितं तदत्र स्मारयन्ति स्वतन्त्रतयेत्यादि । तत्र प्रथमे पाद उपपादितः सत्कार्यवादः परिणामवादश्च सांख्यवादे सिद्धान्ते च तुल्य इति सांख्ये श्रद्धा शीघ्रमास्तिकस्योत्पद्येतेति तन्निरासाय प्रथमं तदेव निराक्रियते दशभिः सूत्रैः । तेषां चैवं मतम्—

रश्मिः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥ शास्त्रत्वानुरोधेन प्राप्तं वेदाङ्गत्वं पूर्वपादे निराकृतं तत्प्रसङ्गसंगत्या स्मृतं स्वातन्त्र्यं तेन रूपेण शास्त्रनिराकरणमस्मिन् पाद इत्याहुः **प्रथमे पाद** इति । **श्रद्धोत्पत्ताविति** । तत्तच्छास्त्रस्य वेदानुपबृंहकत्वे सामान्यतः शिष्टापरिग्रहा उक्ताः, अधुना तु स्वतन्त्रत्वेन स्वोक्तफलाङ्गत्वरूपेण ये सर्वे वादास्ते निराक्रियन्ते । सूचितमिति पूर्वपादाद्यसूत्रे 'ततो द्वितीये पादे' इत्यादिना 'वेदबाधकत्वाभावेऽपि' इतरमतैः पुरुषार्थः स्वतन्त्रः सिद्ध्येद्भ्रान्त्येत्यन्यमतं निराकरोति द्वितीयपाद इत्युक्तम्, तत्र निराकरणकर्तृ निराकरोतेर्वाच्योऽर्थः, युक्त्याभासीकरणं तु व्यञ्जनया बोधितमिति सूचितम् । **सांख्ये श्रद्धेति** सहजकर्मणां सांख्यानामपरित्यागो भवति 'सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्' इति गीतावाक्यात् । तत्राप्येतन्मतीयपदार्थतौल्यमिति **श्रद्धा शीघ्रं** तन्मतास्तिकस्योत्पद्येत । तदेव सांख्यमेव । एवकारेण शास्त्रान्तरव्यवच्छेदः । **सूत्रैरिति** षडधिकरण्या । विषयादिकं तु षडधिकरण्या अन्ते वक्ष्यन्ति । विषयः 'यतो वा इमानि' इत्येवमादीनि सामान्यकारणवाचकयच्छब्दघटितानि । अत्र यच्छब्दार्थो ब्रह्म जगदुपादानं सगुणं वेति संशयः । स्वमतशंकरादिमतविरोधः संशयबीजम् । सगुणमुपादानं निष्कलादिश्रुतेरिति शुद्धं ब्रह्म नेति पूर्वपक्षे, ब्रह्मैवोपादानं सर्वसमयानामयुक्तत्वात् इति सिद्धान्तः । प्रसङ्गान्तर्गतसामान्यविशेषभावः संगतिः ।

भाष्यप्रकाशः।

'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' इति ।

रश्मिः ।

अनुमीयते कारणत्वेन यत् प्रकृतिस्तदनुमानं कर्मप्रत्ययान्तम् । ननु कर्मप्रत्ययमङ्गीकृत्य प्रकृतिकारणवादाङ्गीकारापेक्षयानुमानं प्रसिद्धमेव कुतो न गृह्यत इति चेन्न । कर्मप्रत्ययस्तु व्याकरणसिद्ध इति न पर्यनुयोगार्ह इति । प्रसिद्धानुमानस्य शिष्टापरिग्रहेणाव्याख्यानात् । न च 'लोके शब्दार्थसंबन्धो रूपं तेषां च यादृशम् । न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छितिस्तथा भवेत्'इत्यनुमानं नैयायिकादिमतसिद्धं ग्राह्यमिति वाच्यम् । तद्दूषणार्थमेव क्वचिन्नैयायिकादिमतसिद्धपदार्थानुवादात् । योगादरणस्य सूत्र आवश्यकत्वात् । नैयायिकादीनामनुमानशब्दस्य योगरूढत्वात् । ननु 'निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्च' इति वदतः सांख्यस्य तु योग एवेति चेन्न । श्रुतिविरोधं ददतोपि 'प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि' इत्यनुमानशब्दघटितसूत्रणात् । अस्माभिस्तु योगमात्रादरणं 'सर्वं सर्वमयम्' 'सर्वे सर्वार्थवाचकाः' इति वाक्यसहायकतर्कैः रूढिस्थाने सर्वत्र प्राप्तयोगपरिहाराय शक्तिसङ्कोचलक्षणा रूढिः । अन्यथा सखण्डब्रह्मज्ञानाय विचारो न स्यात् । ननु नानुमानमिति नैतदर्थकमपि तु प्रत्यक्षमात्रैकप्रमाणसाधनपरम् । *यथावत्प्रत्यक्षानुमानयोः प्रामाण्यं तर्कसिद्धं तत्राह* **रचनानुपपत्तेरनुमानं न,** *अर्थात्प्रमाणं न* । तदुक्तं 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि । समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम्' इति । नन्वेतच्चतुष्टयमपि शब्दात्मकमिति न प्रमाणमिति चेन्न । आर्षादिना प्रत्यक्षमूलत्वेन प्रामाण्यस्य प्रत्यक्षपर्यवसितत्वात् । न चैवमाचार्यानभिमतमनभिप्रेतं कुतो ब्रूष इति शङ्क्यम् । अस्मन्मते संदेहा उपनिषद्विचारेण परिहरणीया इत्याज्ञायाः । उपनिषत्तु बृहदारण्यकं तत्र 'चक्षुर्हि वै सत्यम्' इत्युक्त्वा 'तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा एव श्रद्दध्यामः' इत्यत्र शब्दापेक्षया प्रत्यक्षप्रामाण्योररीकारात् । ननु तर्हि प्रकृतिपदं विहायानुमानपदं कुत इति चेन्न । सूचितार्थार्थाय तथोक्तेः । **शंकराचार्यास्तु** नैयायिकं प्रति अनुमानं मानमीश्वरे नेत्याहुः । **भास्करास्तूक्तव्युत्पत्त्यास्मदुक्तम्** । **रामानुजास्तु** तत्रेत्यध्याहृत्य प्रकृतावनुमानं नेत्याहुः । **माध्वास्तु** प्रकृतौ नानुमानमित्याहुः । **मूलेति** । तत्त्वसंग्रहोयम् । अतःपरं कारणताशोधकस्तर्कः, फलांशे स्वातन्त्र्यस्य निराकरणम्, द्वयं वक्तव्यम् । तर्कस्तु प्राज्ञे नावतरति शङ्काभावात् । शङ्का तु आचार्यसंदर्शितागमात् भूयो महत्सु तद्दर्शनादपि कारणताशङ्का सापि तर्कनिवृत्ता भवति । अतस्तर्कोऽपि तं प्रति न । मन्दमध्यमयोस्तु द्वयं वक्तव्यम् । तदुक्तं 'हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तकः' इति भाषापरिच्छेदे । किंच । 'अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते' इति श्रुतिः तौ प्रत्यप्यसिद्धा । अतो मीमांसायुतस्तर्क आरभ्यते 'अन्यथाज्ञानं तर्कः' । नन्विदं तर्कलक्षणमत्र सूत्रेऽव्याप्तम् । रचनानुपपत्तेरनुमानं नेत्यस्य प्रमात्वात् । तर्ह्यनुमानं कारणत्ववत् चेतनं विनेति तर्कः । नन्विदमपि न । कारणत्ववत्त्वाभाववदनुमानं रचनानुपपत्तेरिति सौत्रमितीति चेन्न । ज्ञानकाण्डोपपादकत्वेन मीमांसाया अप्यन्यथाज्ञानरूपत्वानौचित्यात् । सांख्यीयान्यथाज्ञानरूपतर्कवैशिष्ट्येन तर्कपादत्वव्यवहाराद् ब्रह्मजगतोः 'कार्यकारणभावः । 'ब्रह्म 'जगत्कारणं शास्त्रयोनित्वादित्यत्र शास्त्रयोनित्वं जगत्कारणत्वव्यभिचारीत्याशङ्का सूत्रेण तर्कविशिष्टेन नाश्यत इति तर्कपादत्वम् । तदुक्तं 'तदुक्तयुक्तीराभासीकर्तुम्'इति पूर्वं प्रकाशेनैव । अत एव न भाष्येषु पादसमाप्तौ तर्कशब्दः किंतु द्वितीयः पाद इत्येव । अन्यख्यातिरपि परमार्थदशायामख्यातिरेवेति न कोपि दोषः । फलांशे स्वातन्त्र्यनिराकरणं तु

भाष्यप्रकाशः ।

तत्र साम्यावस्थोपलक्षिता वा अकार्या वा गुणाः प्रकृतिः । प्रकृतित्वं च प्रकर्षेण करोतीति व्युत्पत्त्या तत्त्वान्तरारम्भकत्वम् । गुणास्तु, सत्त्वं लघु प्रकाशकम्, रज उपष्टम्भकं चलम्, तमो गुर्वावरकमिति कार्यलक्षणलक्षिता यथायथं प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकद्रव्यस्वरूपा अतीन्द्रियाः कार्यैकज्ञेयाः । गुणक्षोभस्य पाश्चात्यत्वात् साम्यावस्था सर्वेषां कारणभूतेति मूलप्रकृतिरित्युच्यते । सा एका अचेतना अनेकचेतनभोगापवर्गार्था नित्या सर्वगता सततविक्रिया न कस्यचिद् विकृतिः । महदहंकारपञ्चतन्मात्राः सप्त प्रकृतिविकृतयः । तत्र महानहंकारस्य प्रकृतिः मूलप्रकृतेर्विकृतिः । अहंकारस्त्रिविधो वैकारिकस्तैजसस्तामसश्च । तत्र वैकारिको मनसः प्रकृतिः, तैजस इन्द्रियाणाम्, तामसः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानां पञ्चतन्मात्राणाम् ।

रश्मिः ।

वाशीवत् करणत्वमात्रत्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वेपि सापेक्षत्वात् । 'प्रकृतिश्च' इत्यधिकरणे ब्रह्मस्वरूपत्वमुक्तम् । अतः स्वमते स्वातन्त्र्येपि न क्षतिः तद्भक्तुः स्वरूपभासेः । नैयायिकादिमते तु सांख्ये सङ्ग इव नैयायिकानां कर्ता चार्वाकादीनामभाव इति तदसमवायिकजगतस्तदंशत्वाभावात्प्रकृत्यादिभजने प्रकृत्यादिप्राप्तौ मुक्तित्वहानिः । 'यो यदंशः स तं भजेत्' इति प्रकृत्यादिभजनेन प्रकृत्यादिप्राप्तेरतः श्रद्धोत्पत्तौ स्वार्थात्तत्तन्मतप्रतिपन्नादन्यत्र मोक्षे विभ्रंशः स्यात् स मा भूदिति करुणया तदुक्तयुक्तीनामाभासीकरणेन प्रकृतिपरमाण्वादिकारणत्वं भगवदीयमेवेति न मोक्षभङ्गः । इति स्वातन्त्र्यनिराकरणम् । व्याकुर्वन्ति तत्रेति उक्तपदार्थेषु । **साम्येति** 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः' इतिसूत्रात् । **अकार्येति** 'प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम्' इति सूत्रात् । **सत्त्वमिति** लघु(तत्त्व)त्वं त्वनुभववेद्यम् । **प्रकाशकं** सर्वेन्द्रियज्ञानजनकम् । **रजः उपष्टम्भकमारम्भकम्, चलं** प्रवर्तकम् । **तमो गुरु** सर्वांशेनेत्यनुभवः ज्ञानस्वरूपावरकं च । सूत्राणीमानि । लघुत्वादिकमानुभाविकम् । प्रकाशजनकत्वादिकं **कार्यलक्षणं** तेन **लक्षिताः** । 'लघ्वादिधर्मैरन्योन्यसाधर्म्यं गुणानाम्' इतिसूत्रादन्योन्यसाधर्म्योक्त्या लघुत्वगुरुत्वे सत्त्वादिसाधारणे । स्वरूपलक्षणमाहुः **यथायथमिति** । 'प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्यम्' इति सूत्राद्वैधर्म्यमपि । **कार्यैकेति** प्रकाशचालनावरणानि कार्याणि तैर्ज्ञेयाः । तदुक्तं 'कार्यात्कारणानुमानं तत्साहित्यात्' इति सूत्रे । मूलपदतात्पर्यमाहुः **गुणक्षोभस्येति** । अयं क्षोभः पुराणे स्पष्टः । **पाश्चात्यत्वादिति** । अत्रैकवचनं विवक्षितमित्याहुः **एके-त्यादि** । 'अचेतनत्वेपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य' इति सूत्रादाहुः **अचेतनेति** । **अनेकेति** । 'उपाधिभेदेप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः' 'प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोप्यभोक्तृत्वादुष्ट्रकुङ्कुमवहनवत्' 'ज्ञानान्मुक्तिः' इति सूत्रैः । **नित्येति** 'प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम्' इतिसूत्रात् । **सर्वगतेति** 'सर्वकार्यदर्शनाद्विभुत्वम्' इति पाठात् । **सततेति** सत्त्वप्रीत्यादिदर्शनात्सर्वत्र । अविकृतपदार्थमाहुः **नेति** । **विकृतिः** कार्यम् । महदाद्या इत्यादि व्याकुर्वन्ति स्म **महदिति** । 'महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः' इति सूत्रात्त्रिगुणात्मकं कार्यं महान् । **अहंकार** इति 'अभिमानोऽहंकारः' इति द्वितीयाध्यायसूत्रात् लक्षणम् । **पञ्चेति** । 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्महतोऽहंकारोऽहंकारात्पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगुणाः' इति सूत्रे महदहंकारपञ्चतन्मात्राणीति सप्त । उक्तसूत्रात्र साक्षात्प्रकृतिविकृतयः सप्त किंतु क्रमेणेत्याहुः **तत्रेति** । **इन्द्रियाणामिति** प्रकृतिरित्यनुवृत्त्यान्वयः । **तन्मात्राणामिति** प्रकृतिरित्येव ।

भाष्यप्रकाशः।

महतस्तु विकृतिस्त्रिविधोऽपि । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वग्घ्राणदृग्रसनाख्यानि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि । मन उभयनायकम् । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाः पञ्च महाभूतानि । एत इन्द्रियादयः षोडश विकाराः । पुरुषस्तु परिणामशून्यत्वान्न कस्यापि प्रकृतिः । नित्यत्वेनाजन्यत्वान्न कस्यापि विकृतिः । अत एव निर्धर्मकश्चैतन्यमात्रस्वरूपो निष्क्रियः सर्वगतः प्रतिशरीरं भिन्नश्च । तत्र निर्विकारत्वान्निष्क्रियत्वाच्च न पुरुषस्य कर्तृत्वम् । प्रकृतेस्तु तदुभयवत्त्वात् कर्तृत्वं परिणामित्वं चेति । तच्च प्रकृतेः कारणत्वमेवमनुमिमते,

'भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूप्यस्य ।
कारणमस्त्यव्यक्तम्' इति ।

अर्थस्तु विश्वं रूपं यस्मिन्निति विश्वरूपं जगत्, विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यम्, स्वार्थे ष्यञ् तस्याऽव्यक्तं कारणमस्ति । तत्र पञ्च हेतवः । भेदानां परिमाणात् भेदा महदादिभूतान्तास्तेषां परिमाणात्, अव्यापित्वाद्, व्याप्यत्वादिति यावत् । कारणे सत्कार्यमिति स्थितम् । तथा च विवादाध्यासिता भेदाः स्वसजातीयाव्यक्तकारणकाः तद्व्याप्यत्वात् । ये यज्जातीयव्याप्यास्ते तज्जातीयाव्यक्तकारणकाः यथा घटादय इति । एवं समन्वयाद् भिन्नानां सरूपता समन्वयः, अविनाभावो वा । तथा च विमता भेदास्तथा, तद्भिन्नत्वे सति तत्सरूपत्वात् तदविनाभूतत्वाद्वा, यदेवं तदेवं घटादिवदिति । किं च । शक्तितः प्रवृत्तेः । शक्तिः स्वान्तःस्थाविर्भावकत्वम् । तथा च यद् यच्छक्तितः प्रवृत्तं तत् तत्कारणकम् ।

रश्मिः ।

त्रिविधोपीति अहंकारः । षोडशकश्च विकार इत्येतं सूत्रांशं व्याकुर्वन्ति ज्ञानेन्द्रियाणीति । मन इति महत्तत्त्वानुवादः । विकार इति । तथा च 'सत्त्वरजः' इति सूत्रशेषः 'उभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि' इति । 'कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्' इति द्वितीयाध्याये । आन्तरमन्तःकरणम् । न प्रकृतिरित्यादि व्याकुर्वन्ति स पुरुष इति । परिणामेति 'असङ्गोयं पुरुष इति' सूत्रात् । निर्धर्मक इति 'असङ्गोयं पुरुषः' 'निर्गुणत्वमात्मनोसङ्गत्वादिश्रुतेः' इति प्रथमपष्ठाध्यायसूत्राभ्याम् । तदुभयेति प्रधानं कर्तृ परिणामि च क्रियाविकारोभयवत्त्वात् । एतद् द्रढयितुं मतत्रयेप्यस्वरसानाहुः तच्च प्रकृतेरित्यादि, व्यभिचाराचेत्यन्तम् । 'परिणामात्' 'शक्तितश्च'इति सूत्रद्वयदर्शनादाह भेदानामिति लिङ्गद्वयम् । तृतीयं समन्वयात् इति । प्रवृत्तेश्चेति तु शक्तित इत्यस्यैव विशेष्यम् । तस्यापि निष्कृष्टार्थमाह कारण इति । स्थितं स्थितिः । स्वसजातीयेति दृष्टान्तप्रसिद्ध्यै स्वसजातीयेति । तद्व्याप्यत्वादिति अव्यक्ते स्थितत्वात् । घटादय इति मृत्त्वजातीयमृद्व्याप्या ये घटादयस्ते मृत्त्वजातीयमृद्रूपाव्यक्तकारणका इति प्रसिद्धम् । अस्य हेतो रामानुजमतास्वरसप्रदर्शने व्यभिचारस्य वक्ष्यमाणत्वाद्धेत्वन्तरमाहुः अविनेति । तथेति स्वसजातीयकारणकाः । स्वप्रकाराश्रये लक्षणा । तद्भिन्नत्व इति । तत्स्वरूपत्वं मूलप्रकृतौ साध्यशून्यायामपीति साधारण्यवारणाय विशेष्यम् । घटादिवदिति घटादयो मृदविनाभूताः, मृद्भिन्नत्वे सति मृद्रूपा इति, मृत्त्वजातीयमृद्रूपाव्यक्तकारणकाः प्रसिद्धाः । तृतीयं लिङ्गं विवृण्वन्ति स्म किं चेति । स्वान्त इति स्वं कारणम् । यदिति यत् पटादि तन्तुशक्तितः प्रवृत्तं तत्

भाष्यप्रकाशः ।

यथा घटादिकं मृत्कारणकम् । तथैवैतेऽव्यक्तशक्तितः प्रवृत्तास्तत्कारणका इति । यद्वाऽत्र हेतुद्वयम् । तथा सति, यद् यच्छक्यं तत् तत्कारणकम् । यथा घटादयो मृदः । तथैते परंपरया परमाव्यक्तस्येति । एवं यद् यत्प्रवृत्तिसंपाद्यं तत् तत्कारणकम् । यथा घटादिः कुलालादेः । एवमेव महदादयोऽव्यक्तस्येति । अयं च हेतुः सामान्यतः कारणत्वं वा कर्तृत्वं वा साधयति । किं च । कारणकार्यविभागादविभागात् ताभ्यामित्यर्थः । तथा च ये उत्पत्तौ यतो विभक्ताः प्रलये च यदविभक्तास्ते तत्कारणकाः । यथा घटादयो मृदः । एवमेतेऽपि परंपरया साक्षाच्च परमाव्यक्तादुत्पत्तौ विभक्ताः प्रलये च तदविभक्ता इत्येतैरपि तत्कारणकैर्भवितव्यमिति ।

रामानुजाचार्यास्तु—यद् विचित्रसन्निवेशं तत् कार्यम् । यथा तनुभवनादि । जगदपि विचित्रसन्निवेशमिति तेनापि कार्येण भवितव्यमिति सामान्यतो दृष्टेन जगतः कार्यत्वमनुमाय तेन सिद्धे कारणपूर्वकत्वे ततः किं कारणमित्यपेक्षायां तत्साधनाय समन्वयादयो हेतव इत्येवं सांख्यतत्त्वकौमुद्युक्तप्रकारेण सरूपत्वं समन्वयं देशकालपरिच्छिन्नत्वं परिमाणमङ्गीकृत्य व्याकुर्वन्ति ।

भास्कराचार्यास्तु—अविनाभावरूपमन्वयमङ्गीकृत्य सुखदुःखमोहान्विता बाह्या आध्यात्मिकाश्च भेदा दृश्यन्ते । ये च यदन्वितास्ते तदेककारणपूर्वकाः । यथा घटशरावादयो मृदन्विता मृदेककारणपूर्वका एवं सुखदुःखमोहान्वितं जगत् त्रिगुणकारणकमित्येवं व्याकुर्वते । परिमाणं च द्विविधम्, रूपतः संख्यातश्चेत्याहुः । तत्र भिन्नानां सरूपत्वरूपो यः समन्वयस्तस्य न स्वसजाती-

रश्मिः ।

पटादि तन्तुकारणकम् । तथैवेति महदादयः अव्यक्तकारणकाः, **अव्यक्तशक्तितः** प्रवृत्तत्वादित्यनुमानम् । शक्तिप्रवृत्तिरिति पाठे पञ्चमीसमासं मत्वा व्याख्यातम् । इदानीं 'शक्तितश्चेति' सूत्राद्विशेषमाहुः **यद्वेति** । **मृद** इति शक्याः । **तथैत** इति भेदाः, तत्कारणकाः, तच्छक्यत्वादित्यनुमानम् । **परमेति** शक्या इत्येव । **यत्प्रवृत्तीति** व्याप्तिस्वरूपम् । **कुलालादेरिति** प्रवृत्तिसंपाद्या इति, अतः परंपरयाव्यक्तकारणकाः । **अव्यक्तस्येति** प्रवृत्तिसंपाद्या, अतोऽव्यक्तकारणकाः । **अयं चेति** । व्याप्यत्वादिकमुपादान एव संभवतीत्युक्ता हेतवो विशेषकारणत्वसमर्पकाः प्रवृत्तिस्तु निमित्तोपादानसाधारणीति तत्प्रवृत्तिसंपाद्यत्वहेतुः **सामान्यतः कारणत्वम्**, प्रवृत्तेश्चेतनधर्मत्वदर्शनात् **कर्तृत्वं वा साधयतीत्यर्थः** । अनुमानं तु तत्कारणकाः तत्प्रवृत्तिसंपाद्यत्वात् । कारणेत्यादि विवृण्वन्ति **स किं चेति** । **मृद** इति विभक्ता अविभक्ताश्चेत्यतो मृत्कारणकाः । अहंकारस्य महतः सकाशादुत्पत्तिदर्शनादाहुः **परंपरयेति** । **एतैरिति** भेदैः । इतीति एवं सूत्रे कारणत्वेनानुमीयत इत्यनुमानमिति कर्मप्रत्ययः । एतदादि दूषयितुं रामानुजादिमते आहुः **रामानुजेति** । **तेनेति** जगता । **दृष्टेनेति** विचित्रसन्निवेशेन । **अनुमायेति** जगत् कारणपूर्वकं विचित्रसन्निवेशात् तनुभवनादिवत् । **व्याकुर्वन्तीति** भेदानामित्याद्युक्तम् । **बाह्याः** जगद्रूपाः । **आध्यात्मिकाः** देवरूपाः । **भेदाः** सुखदुःखमोहान्विताः अन्वयात् तदेककारणपूर्वकाः तदन्वितत्वात् । **एवमिति** । **ये च** इत्यादिव्याप्तिः । **रूपत** इति सुखदुःखमोहान्वितं जगत्, त्रिगुणकारणकं रूपतः परिमाणात् घटादिवत् । पक्षविशेषणं तु सत्त्वरजस्तमोरूपार्थान्तरापत्तिवारणाय तेन रूपेण पक्षैकदेशस्य दृष्टान्तत्वाय च । तथा च कार्यं यदन्वितं तदन्वितकारणानुमानमिति नियमात्त्रिगुणं

भाष्यप्रकाशः ।

याव्यक्तकारणकतासाधकत्वम् । सदृशे मित्रादौ तस्य सत्त्वेन हेतोर्व्यभिचारात् । द्विविधपरिमाणेऽपि संख्यापरिमाणं न साधकम् । एकत्वसंख्यासंख्यातत्वस्य कारणेऽपि सत्त्वाज्जातिसंख्यासंख्यातत्वस्य व्यक्तौ सत्त्वेन व्यभिचाराच्च । अतः पूर्वव्याख्यातरीत्यैव प्रधानस्य कारणत्वानुमानम् ।

रश्मिः ।

कारणं सुखदुःखमोहात्मकम्, न तु सत्त्वरजस्तमआत्मकमिति नार्थान्तरापत्तिः पक्षैकदेशस्य घटादेर्निश्चितसाध्यवत्त्वात् । 'निश्चितसाध्यवत्त्वं दृष्टान्तत्वम्' इति दृष्टान्तलक्षणात् । प्रकृतमनुसरामः । यद् यद्रूपतः परिमाणयुक्तं तत्तत्कारणकम् । घटो हि मृद्रूपतस्तावत्परिमाणो भवति, मृदं विना घटायोगादतो मृत्कारणकः । एवं प्रकृतिरूपा गुणास्तद्रूपतः परिमाणयुक्तं जगद्भवति । प्रकृतिं विना जगदयोगादतो जगत् प्रकृतिकारणकम् । संख्यात इति । अयमर्थः । प्रकृतिर्हि सर्वगताऽतः परिमाणं तस्या महत् । एवं च परिमाणस्य स्वोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वान्महदादौ परममहत्परिमाणापत्तिः । तथा च प्रकृतिगता संख्या महदादिपरिमाणारम्भिकेति मन्यते । एवं च महदादि त्रिगुणकारणकं संख्यातः परिमाणात् । यत् यत्संख्याजन्यपरिमाणकं तत्तत्कारणकम्, द्व्यणुकवत् । द्व्यणुकं हि न परमाणुपरिमाणजन्यपरिमाणकम्, अणुतरत्वप्रसङ्गात्, अपि तु परमाणुसंख्याजन्यमिति । अथवा संख्यातः परिमाणमेकत्वसंख्यासंख्यातत्वम् । तद्धेतुः पक्षसाध्यौ पूर्वोक्तौ । तत्रेति तेषु मतेषु । सांख्यरामानुजमतयोरस्वरसमाहुः भिन्नानामिति । भेदानामित्यत्र स्वविशिष्टे लक्षणां कृत्वोक्तम् । दूषणं तन्मते महदादिः स्वसजातीयाव्यक्तकारणकम्, सरूपत्वात्, घटादिवत् । अत्र सरूपत्वं न समन्वयार्थत्वेपि समन्वितसरूपत्वं रूढेरित्याशयेनाहुः तादृश इति । सदृश इत्यपि पाठः । सरूपत्ववति मित्रादौ तस्य साध्यस्यासत्त्वेनाव्यक्ततयाव्यक्तकारणकतासत्त्वेपि बीजादिरूपाव्यक्ते बीजत्वातिरिक्तजात्यभावात्सजातीयाव्यक्तकारणकताभावादसत्त्वेन हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वात् । भास्करमतेऽस्वरसमाहुः द्विविधेति । रूपतः परिमाणं व्याख्यातप्रायमिति संख्यातः परिमाणेऽस्वरसमाहुः न साधकमिति । जगत् त्रिगुणकारणकमेकत्वसंख्यासंख्यातत्वात् । अत्र गुणाः सत्त्वादिगुणकार्याणि सुखदुःखमोहरूपाः । यथा स्त्रीरेकैव पुंसः सुखदा, सपत्न्या दुःखदा, अन्येषां मोहदेति दृष्टान्तः । तथा जगत् ज्ञानिनां सुखदम्, अज्ञानिनां दुःखदम्, उदासीनानां मोहदम् । सत्त्वादिति । तथा च प्रकृतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वद्व्यभिचारिहेतुः । एवं सामान्यतो जगत्येकत्वसंख्यासंख्यातत्वमुक्तम् । ये च महदादयः परिमितास्ते च सामान्यकारणपूर्वकाः यथा शरावादयः । एवमेव महदादयः परिमितास्तेषामेकैकं सामान्यकारणमस्तीत्यनुमीयत इत्याहुः जातिसंख्येति । घटव्यक्तिः स्वसजातीयाव्यक्तकारणिका जातिसंख्यासंख्यातत्वात् । पटव्यक्तिवत् । व्यक्तीनां बहुत्वान्नैकत्वसंख्या अतो जातीति, जातेः संख्या जातिसंख्या । अवच्छिन्नत्वं षष्ठ्यर्थः । जात्यवच्छिन्नसंख्यासंख्यातत्वादिति फलितम् । तादृशी संख्या घटत्वावच्छिन्ना संख्या । तत्संख्यातत्वं यत्र तत्र स्वं घटादि तत्सजातीयाव्यक्तं मृत्त्वेन मृदादि तत्कारणकत्वम् । अत्रैकत्वसंख्यासंख्यातत्वस्य व्यक्तावभावात् स्वसजातीयाव्यक्तकारणकत्वं न सिध्येदतो हेत्वन्तरोपन्यासः । किं च । अव्यक्ते साध्याभाववति हेतुसत्त्वाद्व्यभिचारः सोपि नास्ति । तत्तद्व्यक्तित्वेनाव्यक्तग्रहणात् । तथापि यथाश्रुतसाध्याभाववत्यां व्यक्तौ जातिसंख्येत्यादिहेतोः सत्त्वाद्व्यभिचार इत्याहुः जातिसंख्येति । अत इति पक्षत्रये दोषात् । पूर्वव्याख्यातेति प्रधानं कर्तृ परिणामि च क्रियाविकारोभयवत्त्वात्क्षीरवदिति रीत्यैव । ननु पूर्वपक्षे एवकारस्य किं प्रयोजनं चतुर्षु यः

लोकानां भूर्भुवादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन रचना नोपपद्यते। रचितत्वादेव न परिणामः। सर्वस्य संश्लेषप्रसङ्गात् ।

भाष्यप्रकाशः।

तदत्र 'रचनानुपपत्ति'सूत्रेण दूष्यते । तद् व्याकुर्वन्ति लोकानामित्यादि । यत् पूर्वोक्तैः परिमाणादिभिर्हेतुभिर्जगत्कारणत्वेन प्रधानमनुमीयते तदनुमानं न कर्तव्यम् । कुतः । **रचनानुपपत्तेः** । रचना हि बुद्धिपूर्विका वा, प्रतिनियतदेशकालव्यवस्थापिका वा, चेतनस्पार्शना वा क्रिया। सात्र लोकानां भूर्भुवादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन नोपपद्यते । तथा च भूरादिलोकरचना न केवलाऽचेतनकारणिका, रचनात्वात्, गृहादिरचनावत् । भूरादिलोका नाचेतनकर्तृकाः चेतनस्पार्शनक्रियात्मकरचनाविषयत्वात्, घटकुड्यादिवत् । प्रधानं स्वतोऽकर्तृ, अचेतनत्वात्, स्तम्भादिवत् । इत्यादिभिः प्रयोगैः सत्प्रतिपक्षत्वादर्थान्तरापादकत्वाच्च न तैरनुमानैः कारणत्वेन प्रधानमनुमातुं शक्यमित्यर्थः । नन्वेवमेतैः प्रयोगैः कर्तृत्वस्यैवासिद्धिर्न तु कारणत्वस्येति बाधकाभावात् पूर्वोक्तैरन्वयादिभिः प्रधानस्य परिणाम एव तादृशोऽस्तु । तथा सति तस्य कारणत्वानपायान्न कश्चिद्दोष इत्यत आहुः **रचितत्वादि**त्यादि । भवतां मते पुरुषो निष्क्रिय इति, क्रिया शक्तिप्राधानिकी, तथा च सति रचनापि तस्यैव धर्मो न पुरुषस्य । तद्विषयाश्च लोकास्तत्कर्तृकाः, अतो न तत्परिणामः। तथा च भूरादयो लोकाः न प्रधानपरिणामः तद्रचित-

रश्मिः।

कोपि भवत्विति चेन्न । स्फुरितदोषानुपेक्षौचित्यादेवकार इति । **प्रधानमनुमीयत** इति । अत्र प्रधानानुमानानि विषयः, कर्तव्यानि न कर्तव्यानीति विशयः । अन्यमतदर्शनं संदेहबीजम् । कर्तव्यानि क्रियाविकारोभयवत्त्वात्, इति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तमाहुः **तदनुमान**मिति । **बुद्धी**ति । इदं विशेषणत्रयं क्रियेत्यस्य । **भूरादी**ति । लोकग्रहणे उपपत्तिरग्रिमसूत्रे वक्तव्या । **केवले**ति वाय्वादि यथा न केवलं कारणं तथा, बाधवारणाय केवलेति । रचनायामचेतनकारणकत्वदर्शनेन पक्षे साध्याभावप्रसक्तेः । **रचनात्वा**दिति बुद्धिपूर्वकक्रियात्वात् प्रतिनियतदेशकालव्यवस्थापकक्रियात्वाच्च । दृष्टान्तानुरोधेनोभयमुक्तम् । दृष्टान्तान्तरेण तृतीयं हेतुमाहुः **भूरादी**ति । स्वरचितानुमाने सत्प्रतिपक्षत्वमाहुः **प्रधान**मिति । **स्वत** इति साध्यविशेषणं परतश्चेतनात्तु **कर्तृ** । **सत्प्रती**ति । सन्तः प्रतिपक्षाः साध्याभावसाधकहेतवो येषां मतत्रयोक्तानां स्वोत्प्रेक्षितस्य चानुमानानाम्, तत्त्वात् । तथा च पूर्वपक्षे सदनुमानानि सिद्धान्ते सत्प्रतिपक्षरूपाणि । **अर्थान्तरे**ति प्रधानसाधनाय प्रवृत्तस्यादृष्टप्रधानापेक्षया दृष्टकुलालादिसिद्धेरर्थान्तरत्वम् । सत्त्वादीनां सुखादीनां च प्रधानरूपाणां दृष्टत्वेपि कारणत्वेन्यथासिद्धत्वम् । **न त्वि**ति । वाय्वादौ कारणत्वदर्शनादिति भावः । **परिणाम** इति । समवायिनो जडस्यैव परिणामो दृष्ट इति तथेत्यर्थः । **कारणत्वानपायात्** समवायिकारणत्वानपायात् । **न कश्चि**दिति । 'प्रकृतिश्च'इत्यधिकरणोक्तस्वरूपत्वोक्तिविरोधरूपः । **रचितत्वादी**ति रचितत्वं न प्रकृतेः, तस्याः परिणामनिषेधात् । रचितत्वं परिणाम इति । अतो ब्रह्मरचितत्वादित्यर्थः । प्रधानरचितत्वं वा । रचितत्वपरिणामयोर्भेदोऽग्रे वक्ष्यत इति । **प्राधानिकी**ति 'क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य' इति सूत्रात् । **तस्यैवे**ति पुरुषसंसृष्टप्रधानस्यैव । **तत्परिणामः** प्रकृतिपरिणामः । **तद्रचिते**ति ब्रह्मरचितत्वादिति भाष्यार्थ उक्तः । अत्र तु प्रधानरचितत्वादित्युक्तम् । तद्रचितत्वपरिणामयोः स्वरूपस्य वक्ष्यमाणत्वात्पूर्वमेव पक्षान्तराद-

अतश्चेतनकर्तृका रचना नाचेतनेन प्रधानेन कर्तुं शक्या तस्मात् कारणत्वेन प्रधानं नानुमातव्यम् । अन्यथोपपत्त्या बाधितमेवानुमानमिति चकारार्थः ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

त्वात्, यद् यद् रचितं तन्न तस्य परिणामः, यथा घटादिः कुलालादेः । किंच । भूरादयो लोका यदि प्रकृतिपरिणामभूताः स्युः, सर्वेपि संश्लिष्टाः स्युः । लोके परिणतत्वसंश्लिष्टत्वयोर्नियमस्य दध्यादिषु दर्शनात् । तथा च भूरादयो लोका नैकस्य परिणामभूता इतरेतरसंश्लेषरहितत्वात् यदेवं तदेवम्, यथा घटकुड्यमन्थानादि । किंच कार्यं द्विविधम्, आरब्धं परिणामभूतं च । तत्र निमित्तव्यापारजन्यं यत् तदारब्धम्, तदेव च रचितम्, यथा गृहादिकम् । यत् पुनरुपादानव्यापारप्राधान्येन वा, तन्मात्रव्यापारेण वा जन्यते तत् परिणामभूतम् । यथा हरिद्राचूर्णसंयोगजन्यं कुङ्कुमादि यथा च दध्यादि । रचितत्वपरिणामत्वयोश्चेतरेतरविरुद्धत्वं लोके दृष्टम्, अतोऽत्र परिणामाङ्गीकारे रचितत्वहानिस्तदङ्गीकारे च परिणामहानिरिति तुन्दिलसुरतन्यायादेकस्मिन् कार्ये उभयरूपत्वाङ्गीकार एकस्मिंश्च कारणे उपादानत्वनिमित्तत्वयोरङ्गीकारो लोकविरुद्धः, प्रत्यनुमानबाधितत्वान्न्यायविरुद्धश्चेत्यर्थः । सिद्धं वदन्तः सौत्रानुमानपदस्यार्थमाहुः अत्र इत्यादि । तथा चानुमीयत इत्यनुमानम्, भावे ल्युडित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् । यदनुमीयते तदनुमानमिति सौत्रानुमानपदस्यार्थमाहुः ।

चकारप्रयोजनमाहुः अन्यथेत्यादि । अन्यथोपपत्तिः प्रतिपक्षानुमानं तया कृत्वा

रश्मिः ।

रात् । कुलालादेरिति परिणामो न, रचितत्वादित्यर्थः । सर्वस्येत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म किंच भूरित्यादि । कुड्यं भित्तिः इतरेतरसंश्लेषरहितमिति मृदोऽश्मचूर्णयोः काष्ठस्य च परिणामभूतमिति ज्ञेयम् । परिणामविरुद्धरचनोपादानात्सूत्रे तत्प्रयोजनमाहुः किंचेति । क्रमेणोदाहरणे । यथा हरिद्रेत्यादि । चूर्णं चूनेति लोके उच्यते । कुङ्कुमादीति आदिपदेन रङ्गः । दध्यादीति अत्रादिपदेन यथा चातुर्मास्ये छत्राकोत्पत्तिः शुष्ककाष्ठे । तुन्दिलेति तुन्दिलश्च तुन्दिला च तुन्दिलौ तयोः सुरतम् । उभयेति आरब्धत्वपरिणामत्वोभयेत्यर्थः । एकस्मिन्निति प्रधाने । प्रत्यनुमानानि दर्शितानि । अनुमानपदं करणव्युत्पत्त्या व्याप्तिज्ञानं भूत इति प्रसिद्धिर्नैयायिकानामिति भावव्युत्पत्तिमाहुः तथा चेति । अनु चेतनमनु मीयते कारणे मानं क्रियते स्वरूपीक्रियत इत्यनुमानं प्रकृतिः स्वरूपम् । प्रकृतिः तदनुकूलाकृतिरपि स्वरूपमिति । तदुक्तं भावे ल्युडिति पूर्वपक्षे राद्धान्तिकार्थस्तु भावव्युत्पत्तिस्फोरणाय । नानुमानमित्यस्य नानुमातव्यमिति विवरणात्कर्मणि प्रत्ययो वक्तव्यः । 'माङ् माने शब्दे च' इत्यस्य सकर्मकत्वाच्च तथापि कर्मणि ल्युटोऽप्राप्त्या भाष्यमार्थिकार्थं स्पृशतीत्याशयेन भावे ल्युड् व्याकृतः । तदिति प्रधानम् । आहुरिति अक्षरार्थस्तु बाहुलकात् । अन्यथेति । यद्यप्यन्यथोपपत्तिर्ब्रह्मकारणकत्वोपपत्तिः । उपपत्तिशब्दस्य तर्के शक्तेः । तथापि बाधितमित्यत्र करणत्वेनोल्लेखाद्भाष्ये प्रतिपक्षानुमानमिति लक्षणया व्याख्या । न च भाष्ये बाधितमिति न । 'पक्षे साध्यशून्यत्वं बाधः' तमितमित्यर्थो येन लक्षणाप्राप्तिरन्वयानुपपत्त्या अपि तु दुष्टमित्येवार्थ इति वाच्यम् । दोषोपि बाध एवेति व्याख्यानस्य सुस्थत्वात् । न च भाष्ये लक्षणानुचितेति शङ्क्यम् । न्यायमते लक्षणा, आचार्यमते तु भक्तिहंसोक्तदिशानुमानान्तःपतितस्यानुमानत्वात् । अत्र स्वतन्त्रत्वेन सर्ववादनिरासकथनेन 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्' इत्यत्र छान्दोग्योपन्यासेन सदेव कारणमिति

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

भुवनानि विचार्य जनान् विचारयति । सर्वस्य तत्परिणामे प्रवृत्तिर्नोपपद्यते

भाष्यप्रकाशः ।

सांख्योक्तं पूर्वमनुमानं पक्षे साध्यशून्यमेव क्रियत इति बोधनं चकारेण क्रियते इत्यर्थः । एवं सत्प्रतिपक्षोऽर्थान्तरं बाधश्चेति दोषत्रयं दर्शितम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥ ननु पूर्वहेतुनैव निरस्ते सांख्यमते हेत्वन्तरस्य किं प्रयोजनमत आहुः भुवनानीत्यादि । रचना द्विविधा, भुवनरचना जनरचना च, तत्र जनरचना शुक्रशोणितपरिणामभूता, अतो रचनात्वहेतुकेऽनुमाने जनशरीररचनाया रचनाविषयत्वहेतुके च जनशरीरस्याचेतनत्वहेतुके च शुक्रशोणितयोर्दृष्टान्तीकरणे तेषां साधारणत्वापत्त्या न तन्मतदूषणं न वा पूर्वोक्तन्यायावतार इति तत्समर्थनार्थं हेत्वन्तरेण तान् विचारयतीत्यर्थः । तद् व्युत्पादयन्ति सर्वस्येत्यादि । प्रवृत्तिर्हि प्रयत्नस्तत्पूर्विका क्रिया वा । तथा च सर्वस्य प्रकृतिपरिणामत्वे

रश्मिः ।

व्यवस्थापितम् कार्यं सदसद्वेति किमपि नोक्तम् । तत्तर्कहतं सत्कार्यमसत्सदसद्वा भवेत् । न तु सदेवेति । तदत्र वादस्य तस्य पौराणत्वेनात्र निरासः । स च पौराणो वादः 'सत इदमुत्थितं सदिति चेन्नतु तर्कहतम्' इत्यत्र सुबोधिन्यामुक्तः । एवं सत्प्रतिपक्ष इति । न च प्रतिपक्षस्यानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वेन तेन कथं पक्षे साध्यशून्यमेव क्रियत इति शङ्क्यम् । श्रुत्यनुकूलतर्कोत्थापनात् सत्त्वेनास्य सत्प्रतिपक्षत्वाभावात् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥ जनशरीरेति । पष्ठ्यन्तानीमानि पदानि दृष्टान्तीकरण इत्यनेनान्वयन्ति । तेषां प्रतिपक्षानुमानानां साधारणत्वं साध्याभाववती जनशरीररचना सा साध्याभाववती 'योनेः शरीरम्' इति केवलाचेतनकर्तृकत्वात् । तत्र रचनात्वहेतोः सत्त्वात् । एवमचेतनकर्तृकत्ववति जनशरीरे रचनाविषयत्वसत्त्वात् । एवं परतः कर्तृत्ववतोः शुक्रशोणितयोरचेतनत्वहेतोः सत्त्वात् साध्याभाववद्वृत्तित्वेन हेतूनाम् । तन्मतदूषणं सत्प्रतिपक्षःस्वरूपं तन्न । प्रतिपक्षाणां साधारणत्वेन तन्मतानुमानानां सत्प्रतिपक्षत्वाभावात् । न वेति रचितत्वपरिणतत्वयोरेकत्र जनशरीरे दर्शनात्पूर्वोक्तहान्योरभावान्न तुन्दिलसुरतन्यायावतार इत्यर्थः । तत्समर्थेति प्रतिपक्षाणां सद्धेतुत्वं समर्थयितुम् । हेत्वन्तरेण सौत्रेण । तानिति रचितत्वादीन् हेतून् दृष्टान्तान्तैर्विशेषणैश्च युक्तान् कर्तुं जननधर्मान्सशरीरान् जीवान् विचारयतीत्यर्थः । व्युत्पादयन्तीति जनविचारेण दृष्टान्तेषु पूर्वं जनशरीररचनाजनशरीरशुक्रशोणितानामुक्तत्वेन हेतूनामविशेषितत्वेनाविचारितत्वस्फूर्तेः । 'तर्कोदर्कविभावनासु सततं व्याजेन तन्द्रालवः' इति तार्किकोक्तेरत आवश्यकत्वाज्जनविचारे लोकन्यायेन व्युत्पादयन्ति । दृष्टान्तविशेषणत्वार्थं प्रयत्न इति द्वितीयोर्थस्तत्पूर्विकेति । तथा च भूरादिलोकरचना न केवलाचेतनकारणिका रचनात्वात्, इत्यत्र प्रवृत्तेरिति हेतुस्तेन न साधारण्यम् । यद्वा रचनात्वादित्येव हेतुः सा च बुद्धिपूर्विकेति प्रतिनियतदेशकालव्यवस्थापिकेति सांख्यबोधनायोक्तं क्रियाविशेषणम् । तत्परित्यागेन व्यासोक्तविशेषणं प्रवृत्तिरुक्ता प्रयत्नपूर्विका क्रिया रचनेति । सोयमर्थः सौत्रचकारेण द्योतितः । तथा च प्रयत्नपूर्विका क्रिया, बुद्धिपूर्विका क्रियेति पूर्वसूत्रेणार्थो जातस्तत्र श्रीव्यासमतेन बुद्धिपूर्विकेतिविशेषणत्यागः, सौत्ररचनाशब्देन लक्षणे क्रियारूपविशेषणत्यागः । एवं च प्रयत्नपूर्विका क्रियेत्येवावशिष्टम् । तदुक्तं तत्पूर्विका क्रिया वेति । भाष्यं विवृण्वन्ति तथा चेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

शरीरोत्पादनाय मातापित्रोः प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । अयमर्थः । अचेतनस्य स्वत एव प्रवृत्तौ शुक्रशोणिते अपि चेतनप्रवृत्तिमन्तरेण स्वत एव जनशरीराणि जनयेताम्, न तु मातापित्रोः प्रवृत्तिमपेक्षेताम् । अपेक्षा त्वस्ति । बहिः पतितयोः संसृष्टयोरपि तयोः शरीरसंभवादर्शनात् । पोषणादिनैव तत्समग्रत्वदर्शनाच्च । अत एव गर्भस्रावादौ शरीरस्यासमग्रता दृश्यते । तेन चेतनाधिष्ठितयोरेव तयोः प्रवृत्तिर्न स्वनधिष्ठितयोः । अतो जनरचनादिदृष्टान्ते रचनात्वादीन् हेतून् साधारणीकृत्य पूर्वोक्तैरन्वयादिभिः प्रधानं न कारणत्वेनानुमातुं शक्यम् । असदुक्तेषु हेतुषु रचनात्वे प्रवृत्तिपूर्वकत्वेन विशेषिते मातापितृप्रवृत्तिपूर्वकशुक्रशोणितपरिणामात्मकशरीररचनया दृष्टान्तिते, रचनाविषयत्वे च तथा विशेषिते, पुरुषशरीरेण च दृष्टान्तिते, अचेतनत्वे च प्रवृत्तिमत्त्वेन विशेषिते जीवच्छरीरेण च दृष्टान्तिते साधारण्यनिवृत्तौ दोषाभावादित्यर्थः । ननु केवलचेतनस्यापि प्रवृत्त्यदर्शनात् प्रवृत्तिरपि विशिष्टधर्म एव । तथा सति तत्र कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायां चेतनस्य निष्कलत्वनिष्क्रियत्वाभ्यां न प्राधान्यम्, अपि त्वचेतनस्यैवेति

रश्मिः ।

मातापित्रोरिति 'पिता मात्रा' इत्यस्य वैकल्पिकत्वान्नैकशेषः । **नोपपद्यत इति** । पूर्वसूत्रादनुपपत्तिपदं नानुमानपदं चानुवर्तते । एवं च प्रवृत्तेरनुपपत्तेर्नानुमानं प्रकृतेरिति सूत्रार्थः । चेतनकर्तृका प्रवृत्तिर्नोपपद्यते 'योनेः शरीरम्' इति सूत्रात् । दृष्टा च नापलपितुं शक्या । उक्तं व्युत्पादनं कुर्वन्ति **अयमर्थ** इति । **तयोरिति** शुक्रशोणितयोः । संबन्धे षष्ठी । संबन्धो जन्यजनकभावः । तदाहुः **शरीरसंभवेति** । **पोषणेति** मातापितृकृतपोषणादिना । आदिपदेन मासकालः । **अत एवेति** पोषणाद्यभावादेव । **अत इति** भूरादिलोकरचनापक्षके केवलाचेतनकारणप्रतियोगिकाभावसाध्यके रचनात्वहेतुकेऽनुमाने जनशरीररचनां दृष्टान्तीकृत्य साधारण्यमुक्तं तन्मन्दम्, दृष्टान्ते केवलाचेतनजन्यत्वाभावात् । मातापितृभ्यां पोषित एव शरीरादौ सामग्र्यदर्शनेन शुक्रशोणितपितृयोनिजन्यत्वादिति । इति न साधारण्यम् । किंच । भूरादिलोकपक्षकेऽचेतनकर्तृकत्वप्रतियोगिकाभावसाध्यके चेतनस्पार्शनक्रियात्मकरचनाविषयत्वहेतुकेऽपि जनशरीरदृष्टान्तो न साधारण्यापादकः । पितृभ्यां पोषितत्वाङ्गीकारेण जनशरीरे साध्यवदन्यत्वाभावेन चेतनस्पार्शनक्रियात्मकरचनाविषयत्वरूपहेत्वाश्रयत्वेपि साधारण्याभावात् । एवं प्रधानपक्षके स्वतः कर्तृत्वाभावसाध्यके अचेतनत्वहेतुकेऽपि शुक्रशोणितयोर्दृष्टान्तत्वेऽपि न क्षतिः पित्रादिचेतनाधिष्ठितयोरेव शुक्रशोणितयोः समवायित्वदर्शनात् । शुक्रस्य साध्यवदनन्यत्वेप्यचेतनत्वेन हेत्वाश्रयत्वान्न साधारण्यम् । इति हेतुत्रयी ध्वतःशब्दार्थः । **जनरचनेति** भाष्यानुसारेणोक्तम् । प्रकाशानुसारेण तु जनशरीररचनादिदृष्टान्तैः । साधारण्यनिवृत्त्यनुवादपूर्वकं दोषान्तराभावमाहुः **अस्मदिति** । **प्रवृत्तीति** । प्रवृत्तिः प्रयत्नः तत्पूर्विका रचना क्रिया । बुद्धिपूर्विका क्रियेति सांख्यमतनिरूपणे नात्र । **दृष्टान्तित इति** अग्रे साधारण्यनिवृत्तावित्यनेनान्वेति । **तथेति** प्रवृत्तिपूर्वकचेतनस्पार्शनक्रियात्मकरचनाविषयत्वात्, इत्येवंप्रकारेण । **अचेतनत्व इति** प्रवृत्तिमदचेतनत्वादिति हेतुः । प्रवृत्तेरनन्वयं मत्वा प्रवृत्तेः प्रवृत्तिमति लक्षणा कृता । **दोषेति** सिद्धान्ते हेत्वाभासरूपदोषाभावात् । सांख्याः शङ्कन्ते हेतुघटकप्रवृत्तिविशेषणदानेप्यन्वयादिहेतुशुद्ध्या स्वमतसिद्धिम् । **ननु केवलेति** । सांख्यमतत्वेन चन्द्रादिप्रवृत्तिदर्शनेप्यक्षतिः । **प्रवृत्त्यदर्शनादिति** तदीयमुक्तेषु तयोक्तेः । **विशिष्टधर्मो** विशिष्टस्य धर्मः । **तत्रेति** चेतनाचेतनयोः ।

प्रधानस्य वा प्रथमप्रवृत्तिः । यद्यपि प्रधानकारणवादे फलपर्यन्तमङ्गीक्रियमाणे

भाष्यप्रकाशः ।

प्रवृत्तेरपि नैमित्तिकाचेतनधर्मत्वान्नान्वयादिषु प्रतिपक्षादिदोषः, किंतु रचनात्वादिष्वेव दोष इत्यत आहुः प्रधानस्येत्यादि । निमित्तसंसर्ग एव नैमित्तिकधर्मसंभवान्निमित्तभूतचेतनसंसर्गस्य सार्वदिकत्वे सृष्टिस्थितिप्रलयादिकालविभागानुपपत्तेः कादाचित्कत्वे च हेतोर्वक्तुमशक्यत्वात् प्रधानस्य या प्राथमिकी प्रवृत्तिः सृष्ट्यर्था सैव नोपपद्यते । तथा च तव मते चेतनाधिष्ठानस्यापि वक्तुमशक्यत्वेन हेतोः सविशेषणस्याप्युपादाने त्वन्मतासिद्धिरित्यर्थः । ननु तस्याः स्वभाव एव तादृशोऽस्तो न किंचिद् दूषणमित्याकाङ्क्षायां तदनूद्य दूषयन्ति यद्यपीत्यादि । धेनुवद्वत्साय पुरुषार्थं स्वभावत एव तस्याः प्रवृत्तिः । नर्तकीवत् सर्वप्रदर्श-

रश्मिः ।

नैमित्तिकेति निमित्तं चेतनं तेन संसृज्यत इति शैषिकः ठक् नैमित्तिकम्, नैमित्तिकं च तदचेतनं नैमित्तिकाचेतनं प्रधानं तस्य धर्मत्वात् । **प्रतिपक्षादीति** प्रतिपक्षोऽत्र सत्प्रतिपक्षत्वम् । **आदि**शब्देनानुमितिप्रतिबन्धः । **किंत्विति** । **दोषस्तु** विशेषणदानेपि जडप्रवृत्तिसंपादनेनाविशेषिततुल्यत्वाद्रचनात्वादिहेतूनां पूर्वतुल्यत्वेन साधारण्यम् । तथाहि । साध्यवदन्यस्मिञ्छत्राके प्रवृत्तिपूर्वकरचनात्वसत्त्वात्पुनः साधारण्यम् । तथा प्रवृत्तिपूर्वकचेतनस्पार्शनक्रियात्मकरचनाविषयत्वस्यापि छत्राकवृत्त्या साधारण्यम् । छत्राकस्याचेतनकर्तृकत्ववत्त्वेन नाचेतनकर्तृका इति साध्यवदन्यत्वात् । एवं प्रवृत्तिमदचेतनत्वस्य स्वतः कर्तृत्वाभाववज्जीवच्छरीरान्यस्मिन्नुच्चलजलतरङ्गादौ सत्त्वात्साधारण्यं प्रवृत्तेर्नैमित्तिकाचेतनधर्मत्वात् । अपि च । अर्थान्तरपादकैः सविशेषणै रचनात्वादिहेतुभिर्नान्वयादिषु सत्प्रतिपक्षता संपाद्यते । प्रधानेन चिरसंसर्गेण प्रवृत्त्या कर्तृत्वसंभवादर्थान्तरं दोषः । पूर्वमर्थान्तरं निरस्यन्ति **निमित्तेति** । **सृष्टीत्यादि** । **कालविभागानुपपत्तिस्तु** कालो ह्युपाधिभेद्यः । उपाधिभूतप्रवृत्तिस्त्वेकविधा । यदि चाधेयादिसृष्ट्यादिभेदोऽभ्युपेयते तदा तु भविष्यत्वादाधेयानां भेदकता न संभवतीति विभागानुपपत्तेः । **कादाचित्कत्वे** इति तादृशसंसर्गस्य । **हेतोरिति** भगवदिच्छारूपहेतोरप्यसूत्रणे वक्तुमशक्यत्वात् । **प्राथमिकीति** साम्यावस्थातः प्रच्युतिरूपा, सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थातः प्रच्युतिरूपा, सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिभावापत्तिरूपा विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तिरित्यर्थः । **नोपपद्यत** इति । जायमाना च प्रवृत्तिः स्थितिप्रलयौ प्रतिबध्नीयादिति नोपपद्यते । ननु जायतां प्राथमिकी प्रवृत्तिर्हेतोर्विद्यमानत्वात् । प्रवृत्ती तु स्थितिप्रलययोर्दर्शनादुपाधिपरिकल्पनया भविष्यत इति चेन्न । चितः कारणतायां बाधकाभावात् । **तथा चेति** प्रवृत्त्यविशिष्टत्वे प्रकारे सति । **सविशेषणस्येति** प्रवृत्तिरूपविशेषणसहितस्य । **त्वयाप्युपादाने** त्वन्मतस्य प्रथमप्रवृत्तिरूपस्यासिद्धिरित्यर्थः । रचनादिष्वर्थान्तरापादकत्वेपि प्रधाने तदसंभवात् **त्वन्मतासिद्धिः** । किंच रचनादिषु दोषासंपादकत्वान्निर्दोषैः प्रवृत्तिघटितैस्तैरन्वयादयः प्रतिपक्षीक्रियन्त इति त्वन्मतासिद्धिः । **तस्या** इति प्रकृतेः । **तादृश** इति स्वयं विभक्तप्रवृत्तिरूपः । **न किंचिदिति** प्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपम् । तथा च प्रवृत्तिपूर्वकरचनात्वादिहेतुकेष्वर्थान्तरापत्तिरिति भावः । **धेनुवदिति** 'धेनुवद्वत्साय' इति द्वितीयाध्यायसूत्रे पष्ठ्यन्ताद्वतिरित्याहुः **तस्याः प्रवृत्तिरिति** । **पुरुषार्थमिति** पुरुषादिरचनाय निर्लेपपुरुषार्थं वा । **नर्तकीवदिति** 'नर्तकीवत्प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारितार्थ्यात्' इति तृतीयाध्यायसूत्रादाहुः **नर्तकीति** । प्रदर्शितकार्येण स्वस्याश्चारितार्थ्यादि-

न किंचिद् दूषणम् । कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वात् । तथापि वादिनं प्रति लोकन्यायेन वक्तव्यम् ।

तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोस्ति । चेतनाश्चतुर्विधा जीवाः सशरीरा अलौकिकाश्च । अन्ये अचेतनाः । तन्न्यायेन विचारोऽत्रेति न किंचिद् विचारणीयम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

नोत्तरं स्वत एव कार्यानिवृत्तिरित्येवं कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वमङ्गीकृत्य फलपर्यन्तं प्रधानकारणवादेऽङ्गीक्रियमाणे स्वभाववादाश्रयणान्न किंचिद् दूषणं रचनाप्रवृत्त्योः कालनियमस्य च स्वभावादेव संभवात् । तथापीदं शास्त्रं तर्कमाश्रित्य प्रवृत्तं न तु श्रुत्युपष्टम्भम् । तदीयव्याख्यानस्य श्रुत्यन्तरविरोधेन लक्षणाग्रासेन च व्याख्यानाभासत्वात्, अतत्तर्कालम्बने वादिनं प्रत्यपि लोकन्यायेन वक्तव्यम् । तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति । चेतना जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजभेदेन चतुर्विधाः । सशरीरा जीवाः । अलौकिका मुक्ता अशरीराश्चेतनास्तेभ्योऽन्ये घटादयो रथादयश्च ते अचेतना इति । तन्न्यायेनात्र सूत्रेषु विचारस्तथा सति

रश्मिः ।

त्यर्थः । न तु कृत्स्नप्रसक्तिः ज्ञानकाशत्वात् । सर्वेति नृत्यादिकन्दुकलीलान्तं सर्वं दृष्टान्ते, सर्वं कार्यं दार्ष्टान्तिके । निवृत्तिरिति । तथा चैतदुत्तरं स्थितिः पश्चात्स्वभावादेव लयः स च गुणत्रयसाम्यावस्था इत्यर्थः । तथा च पाद्मं सूत्रं 'साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम्' इति । कार्यद्वयं च सर्जनप्रलयरूपम् । कृतिमात्रस्येति । यद्यपि स्वभाववादेन कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वादिति हेतुपरतया भाष्यं सुखेन संभवति तथाप्याशयविशेषबोधनाय ल्यब्लोपे पञ्चमीमाश्रित्य व्याकुर्वन्ति प्रधानेति । तथा चाभिप्रायः सांख्यमतानुवादे न तु स्वीयकथन इति भावः । तेन तन्मते कृतिमात्रस्येत्यादिभाष्ये हेतुरिति तन्मत इत्यध्याहारो नेत्यपि भावः । ननु न किंचिद्दूषणं कुतः दृष्टान्तस्य चेतनत्वेन जडया रचनाप्रवृत्तिकालनियमनासंभवेन च दूषणसत्त्वादिति चेत्तत्राहुः रचनाप्रवृत्त्योरित्यादि । तथापीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथापीति । इदमिति सांख्यम् । तर्कमिति । 'अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात्' स्पष्टमिति । 'देहादिव्यतिरिक्तोसौ वैचित्र्यात्' इत्यत्रानुमानबोधनात्तथा । पष्ठाध्यायोपक्रम इत्यर्थनिर्णायकत्वम् । आत्मा अस्ति नास्तित्वसाधनाभावात् घटादिवत्, आत्मा देहादिव्यतिरिक्तः, वैचित्र्यात्, प्राणवत् । अत्र तर्कः कार्यकारणताग्राहकः व्याप्तिशोधकः । ननु मसंज्ञादिश्रुतिविरोधश्च इति 'श्रुत्या प्रसिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षबाधात्' 'नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्' इत्यादिसूत्रेषु श्रुत्युपष्टम्भद्योतनात्कुतो 'न तु श्रुत्युपष्टम्भम्'इति चेत्तत्राहुः तदीयव्याख्यानस्येति सांख्यव्याख्यानस्य । व्याख्यानेति । तच्चोक्तमानुमानिकाधिकरणे चतुर्थपादे। लोकन्यायेनेति यस्यालम्बनं तन्न्यायेन वक्तव्यम् । अन्यथा प्रतिज्ञात्यागादिरूपनिग्रहस्थानापत्तेः । लोकन्यायप्रतिपादकं तत्र लोके इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म, तत्र लोक इति । जरायुजेत्यादि । अश्वादयः कपोतादयः वृक्षादयो मत्कुणादयश्चेति चतुर्धा, जरायुरतिसूक्ष्मवेष्टनचर्म । 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' इति श्रुतौ तु त्रैविध्यं यत्तन्मत्कुणानामण्डजत्वात् । मुक्ताः अक्षरात्मकाः । तन्न्यायेनेति भाष्यं विवृण्वन्ति तन्न्यायेनेति । विचार इति

१. निर्गुणादि इति पाठः । २. श्रुत्या सिद्धस्य'इति प्रवचनसूत्रपाठः ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकृतेः पञ्चविधेषु चेतनेष्वप्रवेशादचेतनत्वमिति । तत्र धेनुनर्तकीदृष्टान्ताभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रतिवादिनं प्रति न वक्तुं शक्ये । लोके तयोश्चेतनत्वेनैव व्यवहारात् । अभ्युपगमस्य स्वमात्रसंतोषकत्वेनानुत्तरत्वात् । अत एतावन्मात्रेणैव तन्निग्रहे सिद्धे न किंचिद्विचारणीयम् । प्रवृत्तिः कस्य धर्मः यत्र दृष्टा तस्य वा, यत्संयुक्ते दृष्टा तस्य वेति शङ्कायां यस्मिन् दृष्टा तस्यैव सेति युक्तम् । प्रवृत्तितदधिष्ठानयोः प्रत्यक्षत्वात् केवले चेतने क्वचिदपि प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत एवान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चैतन्यमपि देहधर्म एवेति लोकायतिकदर्शनम् । तस्मादचेतनस्यैव धर्मः प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षमुद्भाव्य, न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति किंतु सा चेतनाद् भवतीति ब्रूमः । तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् । यथा काष्ठादिनिष्ठापि दाहप्रकाशलक्षणा क्रिया केवलेऽनलेऽनुपलभ्यमानापि ज्वलनान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तन्निमित्तैवेत्यादिकमेकदेशिभिर्विचारितं तल्लोकन्याये देहस्यैव चेतनत्वेन समाधानान्न विचारणीयमित्यर्थः ॥ २ ॥

रश्मिः ।

चेतनाचेतनविचारः । तत्रेति प्रधाने । **तयोरिति** धेनुनर्तक्योः । दृष्टान्ताभावेऽपि प्रधानस्यायं स्वभावः स्वयं प्रवर्तेत इति वादिनं प्रत्याहुः अभीति । तथा च तृतीये सूत्रे 'स्वभावचेष्टितमनभिसंधानाद्भृत्यवत्' इति । यथा भृत्यस्य नित्यकर्मक्रमे तदभिसंधानाभावादपि नित्याभ्यासं प्राप्य स्वभावचेष्टितं तथा प्रधानस्य जडत्वेनानभिसंधानाद्धेतोर्न चेतनचेष्टितं किंतु स्वभावचेष्टितमित्यर्थः । एतावदिति समन्वयादीनां सत्प्रतिपक्षीकरणेन दृष्टान्ताभावेन च । **तन्निग्रह** इति प्रतिवादिनिग्रहे । प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहः । तदेवाहुः **प्रवृत्तिरिति** । **यत्रेति** शरीरेषु । **यत्संयुक्ते** चेतनसंयुक्ते देहे । **प्रवृत्तीति** प्रवृत्तिशरीरयोः । **केवल** इति सूर्याचन्द्रमसोरपि प्रवृत्ती रथाभ्यां तयोरप्यश्वादिभिरिति । अत एवेति प्रत्यक्षत्वादेव देहसत्त्वे चैतन्योपलब्धिर्देहाभावे तदनुपपत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकौ । **न तस्येति** तस्याचेतनस्य सा प्रवृत्तिर्नेति न ब्रूम इति योजना । एतदग्रे भवतु तस्यैव सेति ग्रन्थः स प्रयोजनविधुरो भवति । सा तु चेतनाद्भवतीति ग्रन्थस्थले **किंतु सा चेतना**द्भवतीत्येतावतैव चारितार्थ्यं लाघवादित्ययमभिप्रायः । **तद्भाव** इति चेतनसत्त्वे । **काष्ठादीति** आदिनाश्मा । **केवल** इति वह्निष्ठशून्येऽनले वह्नौ । **तन्निमित्तैव** ज्वलननिमित्तैव । **इत्यादिकमिति** आदिशब्देन तद्वल्लोकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् । ननु तव देहादिसंयुक्तस्यात्मनो ज्ञानस्वरूपमात्राव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेन्न । अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोप्ययःप्रवर्तको भवति । यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादिप्रवर्तका भवन्ति । एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वशक्तिः सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् । एकत्वात्प्रवृत्त्यभावात्प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत्प्रयुक्तत्वात्तस्मात्संभवति प्रवृत्तिः । सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्व इति भाष्यस्य संग्रहः । **एकदेशिभिः** शंकराचार्यैः । प्रवृत्तेश्चेतनधर्मत्वेऽविचारणीयत्वं दोषमाहुरित्याहुः **तल्लोकेति** तत्प्रवृत्तेश्चेतनधर्मत्वम् । **लोकन्याय** इति । प्रवृत्तिः कस्य धर्म इत्याद्युक्ते देहस्यैवेति । तस्य चात्मरूपत्वात्तस्य चाविद्यावच्छिन्नत्वाद्देहात्मभावदृढप्रतीतेस्तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोभावान्न वेदमात्रादसंभावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यत इति भाष्यादेवकारः, लोकन्यायोप्ययम् । **समाधानादिति** अचेतनकारणत्वे प्रवृत्तिर्न संभवति सर्वज्ञकार-

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयो विचित्रफेनरचनां करोति, यथा वा नद्यादिजलं स्वत एव स्पन्दत

भाष्यप्रकाशः।

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥ ननु मास्तु धेनुनर्तकीदृष्टान्तेन प्रवृत्तेरचेतनधर्मत्वं तथापि क्षीरजलदृष्टान्तेनाचेतनधर्मत्वं तस्याः साधयिष्याम इत्याशङ्कायां समाधत्ते पय इत्यादि। तद् व्याकुर्वन्ति यथा पय इत्यादि। यथा दुह्यमानेऽधिश्रीयमाणे च पयसि दृश्यमानां विचित्रां फेनरचनां केवलं पय एव करोति। यथा वा नद्यादिजलं स्वत एव प्रस्रवति, न तत्र चेतनसंसर्गलेशोऽपि, तथा प्रधानमपि प्रवर्तते। विचित्रलोकरचना केवलाचेतनकर्तृका, रचनात्वात्, दुह्यमानपयःफेनरचनावत्। वन्ध्याद्यर्थां प्रधानप्रवृत्तिः केवलाचेतनधर्मः, प्रवृत्तित्वात्, नद्यादिस्पन्दनप्रवृत्तिवदित्यनुमास्यामहे इत्युच्यते

रश्मिः।

णस्ये संभवतीत्यस्यार्थरूपसमाधानात्। न **विचारणीयमिति** 'यत्संयुक्ते' इत्यादिकोक्त्युपन्यासेन न विचारणीयम्। इत्यर्थ इति यदि च सांख्यदोषपोषकोऽयं लोकन्याय इति विभाव्येत तदा तु इत्यादिकशब्दार्थग्रन्थेऽविद्येति न वक्तव्यम्। कल्पितप्रवर्त्यप्रवर्तकत्वापत्तेः। उत्तरक्षणे ब्रह्मविदां च बाधादर्शनात्। अविद्यैव मायेति चानुपपन्नम्। एकस्या जीवशक्तित्वात्, मायायाश्च सगुणब्रह्मशक्तित्वात्। अत्र **शंकराचार्याः** प्रवृत्तिं साम्यावस्थाप्रच्युतिमाहुः। **रामानुजास्तु** प्रवृत्तेरित्यन्तमेकसूत्रमङ्गीकृत्य त्रयाणामपि सर्वगतत्वेन । तेन पूर्वत्र हेतुरुक्तः। **माध्वास्तु** प्रवृत्तिं चेतनधर्ममाहुः । **भास्कराचार्यास्तु** चेतनस्यापि केवलस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टा कथं ब्रह्मणः प्रवृत्तिशक्तिरिति चेन्न सर्वशक्तित्वादित्याहुः। तेन भाष्यमते समर्थनमुक्तम्। विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं सिद्धान्तेप्यविरुद्धमिति रमणीयम् ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥ अधीति। श्रीञ् पाके त्र्यादिः। अधिश्रयमाण इति पाठे तु श्रिञ् सेवायाम् लटः शानच् उभयपदित्वात् शपि गुणे च कृते 'एचोऽयवायावः' इति कर्तरि भवति। **प्रस्रवतीति** स्पन्दत इत्यर्थः। प्रसवतीति पाठः। 'स्रु प्रस्रवणे' इत्यस्य तु स्रौतीत्येवादादिगणे पठितत्वात्। **चेतनसंसर्गेति।** दोग्धुरधिश्रेतुश्च तु यथायथं पयोनिष्ठसंयोगजनकव्यापाराश्रयत्वात्पात्रनिष्ठसंयोगजनकव्यापाराश्रयत्वाच्च दोहाधिश्रयणकर्तृत्वमिति भावः। **तथेति** 'अचेतनत्वेपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य' 'कर्मवद्वृष्टेर्वा कालादेः' इति सूत्राभ्यां तथा। कालादेर्हेतुतो वृष्टेर्वृष्टिजलस्य नद्यादेः कर्मप्रवृत्तिस्तद्वदिति सूत्रार्थः। इदानीं रचनात्वहेतुर्विरुद्ध इत्याहुः **विचित्रेति।** रचनाया लोके प्रवृत्तिपूर्वकत्वदर्शनात्सविशेषणोपादानेपि न व्याप्यत्वासिद्धिः प्रधानरूपार्थो तदा नापादिकेति वक्तुं प्रवृत्तेरचेतनधर्मतामनुमिनोति **वन्ध्यादीति** गुणैर्वन्ध इति तथा। इदं च विशेषणं प्रवृत्तिप्रयोजनाभिधानपरम्, प्रधानप्रवृत्तित्वस्य लाघवेन पक्षतावच्छेकत्वात्। प्रवृत्तित्वं तु न पक्षतावच्छेदकम्। शरीरप्रवृत्तिदृष्टान्तेनास्यैव हेतोः साध्याभावसाधकत्वेन विरुद्धत्वप्रसङ्गात्। विमतेतरपक्षस्योन्मत्तस्वीकृतत्ववदस्यापि पक्षस्य विमतत्वार्थं च विशेषणम्। तथा च वन्ध्याद्यर्था सांख्ये विमता प्रधानप्रवृत्तिरित्यर्थः। न तत्रापीत्यादि भाष्यं

इति चेत् । न । तत्रापि दोहनाधिश्रयणे, मेघानां चेतनानामेव सत्त्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

चेन्न । कुतः तत्रापि तस्मिन् दृष्टान्तद्वयेऽपि दोहनाधिश्रयणयोश्चेतनकर्तृकयोरेव प्रयोजकतया सत्त्वात्, नदीप्रस्रवणेऽपि चेतनानां मेघानां प्रयोजकानां सत्त्वात् । तथा च दृष्टान्तद्वयेऽपि चेतनप्रयुक्तत्वस्य विद्यमानत्वेन हेतोः सपक्षराहित्येन व्याप्तिग्रहाभावान्नानुमानमित्यर्थः । ननु यथा क्षीरमचेतनं स्वत एव वत्सविवृद्धये प्रवर्तते । यथा वा नद्यादिजलं स्वभावत एव लोकोपकाराय स्यन्दत एवं प्रधानमपि स्वभावत एव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तत इत्याशङ्कायामुभयवादिप्रसिद्धे

रश्मिः ।

विवृण्वन्ति स नेति । तत्रापीति सौत्रौ व्याख्येयौ इमौ शब्दौ । अत्र तत्रापि दोहनाधिश्रयणयोरपि । दोहनाधिश्रयण इत्यत्र सुपांसु सर्वादेशः, अतो गुणे । चेतनानामिति । 'इत्थं मघवताज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबन्धनाः' इति वाक्यात् । अत एव गुर्जरदेशे तत्तत्कालावच्छेदेनैव समभूमौ प्रवृत्तिनिवृत्ती अप्सु दृश्येते । एवेति अस्तु दोहने पयसो विचित्रफेनरचनाकर्तृत्वं यत्र स्वयं प्रस्रवणं तत्र फेनरचना चेतनदोग्धारमन्तरेणाऽपि भवतीति चेतनकर्तृकदोहनं फेनरचनां प्रत्यन्यथासिद्धं दोहनाधिश्रयणे तु प्रसिद्धमन्यथासिद्धत्वमित्येवकारः । तेन दोहनाधिश्रयण इति समाहारद्वन्द्वोऽपि । न चाधिश्रयण इत्येवाऽस्तु दोहनेत्यधिकमिति शङ्क्यम् । अनेकस्थलप्रदर्शनार्थत्वात् । समाहारस्तु समाहारेण प्रदर्शनार्थः । ननु मेघानां जलरूपत्वेन पयसो द्रव्यान्तरत्वेन तत्रान्तर्यामिणः सत्त्वं न तु मेघानामिति चेन्न । सांसिद्धिकद्रवत्वसत्त्वेन किं पुनर्जललक्षणसत्त्वेन द्रव्यान्तरत्वाभावात् । जलस्य लक्षणं त्वभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम्, तदत्रापि । किंच प्रस्थानरत्नाकरे सामान्यलक्षणमुक्तं जलस्य 'क्लेदनपिण्डनतृप्तिप्रीणनाप्यायनप्रेरणतापापनोदनभूयस्त्वाद्यष्टकार्यकत्वं सामान्यलक्षणमिति । तदप्यत्रेति घृततैलादौ यत्क्लेदकत्वं संग्राहकत्वं च दृश्यते सोऽपि जलधर्म एव । वह्न्यादिसंसर्गेण परमभिव्यज्यते । इत्यत्रापि प्रस्थानरत्नाकरे, आदिपदेन पयः । एवं च तत्रापि यः क्लेदकत्वादिर्दृश्यते सोऽपि जलधर्म एवेति । अम्बुदृष्टान्तविषये तु नोक्तं तस्य प्रवृत्तेः केवलाचेतनधर्मत्वसाधकत्वेन विचित्ररचनापक्षकेनुमाने केवलाचेतनकर्तृकत्वसाधकत्वात् । इत्येवं भाष्यव्याख्यानं यद्यपि तथापि वादिनं प्रति लोकन्यायेन वक्तव्यमिति भाष्यादाहुः तत्रापि दृष्टान्तद्वयेपीत्यादि नदीप्रस्रवणेपीत्यादि च । अयं शेषः पूरितः । तथैव सिद्धमाहुः तथा चेति । प्रयुक्तत्वस्येति चेतनेन प्रकर्षेण युक्तत्वस्य । हेतोरिति रचनात्वस्य, व्याप्तीत्यनेनान्वेति । हेतोः सम्बन्धिनी या व्याप्तिराधाराधेयभावसंसर्गः तस्याः ग्रहस्तस्याभावादित्येकदेशान्वयः । व्याप्तिग्रहाभावे हेतुः सपक्षराहित्येनेति । निश्चितसाध्यवान्सपक्षः । पक्षभिन्नत्वे सति निश्चितसाध्यवत्त्वं दृष्टान्तत्वम् । निश्चितसाध्यवदभावेन दुह्यमानपयःफेनरचनायामपि केवलाचेतनकर्तृकत्वरूपसाध्याभावात् । तथास्मदीयरचनात्वहेतुर्न विरुद्ध इति भावः । नानुमानमिति व्याप्तिज्ञानं परामर्शो वा । इत्यर्थ इति । एवं प्रवृत्तित्वलिङ्गमप्यसाधारणम् । साध्याभाववतीषु नद्यादिप्रवृत्तिषु प्रवृत्तित्वस्य साध्यासामानाधिकरण्यात् । प्रवतर्ते इति वत्सपीतं प्रवर्तते । लोकोपकारायेति तदुक्तम्, यमुनोत्पत्तौ पद्मपुराणे 'रसो यः परमाधारः सच्चिदानन्दलक्षणः । ब्रह्मेत्युपनिषद्गीतः स एव यमुना स्वयम् । पावनायास्य जगतः सरिद्भूत्वा ससार ह' इति । प्रवर्तत इति जगज्जननप्रवृत्तिं कुरुते । उभयेति लोकरीत्या प्रतिवादी

व्याख्यानान्तरे त्वन्नाम्बुवदित्युच्येत। द्वितीय(स्य) समाधानं नोभयवादिसंमतम्॥ ३॥

भाष्यप्रकाशः।

रथादावचेतने केवलस्य प्रवृत्त्यदर्शनाच्छास्त्रे च, 'योऽप्सु तिष्ठन् योऽपोन्तरो यमयति', 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो नद्यः स्यन्दन्ते' इति चेतनकर्तृकत्वश्रावणात् साध्यपक्षनिक्षिप्त एवायमुपन्यास इत्येकदेशिकृतव्याख्यानेऽपि प्रकृतार्थसिद्धेस्तत् कुतोऽनादृत्यान्यथा व्याख्यायत इत्यत आहुः व्याख्यानान्तर इत्यादि। पूर्वत्र रचनाप्रवृत्त्योरनुपपत्त्या पूर्वपक्षिणोऽसंगतवादित्वमुक्तमिति तेन तदेव दृष्टान्तेन निवारणीयम्। अत एव दृष्टान्तद्वयमत्र सूत्र उक्तम्। यदि लोकोपकाराय प्रवृत्तिमात्रमेव दूष्यत्वेनाभिप्रेतं स्यात् तदा प्रवचनसूत्रेषु 'अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य' इति कथनात् तन्मात्रमेवास्मिन् सूत्रे क्षीरपदेनानूदितं स्यात्। यदि च तदभिप्रेता पुरुषोपकारकता दूष्यत्वेनात्राभिप्रेता स्यादन्नाम्बुनोस्तथात्वस्य लोकप्रसिद्धत्वादन्नाम्बुवदित्युच्येत। अतो भिन्नैवेयं युक्तिरिति तथा व्याख्यानमयुक्तम्।

रश्मिः।

वादी चेत्युभयवादिप्रसिद्धे। केवलस्येति सारथ्याद्यनधिष्ठितस्य। योऽप्स्वित्यत्र यः अपः अन्तर इति पदच्छेदः। साध्यपक्षनिक्षिप्त इति साध्यं चेतनाधीनत्वं पक्षः प्रवृत्तिरूपस्तौ निक्षिप्तौ यस्मिन्दृष्टान्ते तस्योपन्यासः पयोम्बुवच्चेत्येवम्। एकदेशीति शंकरभास्कररामानुजमाध्वकृतेत्यर्थः। प्रवृत्तिश्चेतनाधीना प्रवृत्तित्वात् रथादिप्रवृत्तिवत्। प्रकृतार्थेति पयोम्बुनोश्चेतनत्वसिद्धेः। पूर्वत्रेति सूत्रद्वये। पूर्वपक्षिणः सांख्यस्य। तेनेति पूर्वपक्षिणा। तत् असंगतवादित्वम्। अत एवेति सूत्रद्वयीयार्थदृष्टान्तार्थत्वादेव सूत्रस्य। चेतनाधीनत्वं न साधारणमन्तर्यामिब्राह्मणोक्तं येन दृष्टान्तौ साध्यपक्षनिक्षिप्तौ स्यातां किंतु मेघानामित्यादिभाष्योक्तमिति। भिन्नैवेयं युक्तिर्यया सूत्रद्वयोक्तहेत्वनुवादार्थं दृष्टान्तद्वयं न तु प्रवृत्तिमात्रहेत्वनुवादार्थमित्याशयेनाहुः यदि लोकेति। 'प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोप्यभोक्तृत्वादुष्ट्रकुङ्कुमवहनवत्' इति प्रवचनसूत्राल्लोकोपकारो मुख्य इति पुरुषोपकारात्पूर्वमुक्तः। प्रवृत्तीति। मात्रमिति पूर्वसूत्रीयरचनात्वहेतुव्यवच्छेदाय। एवेति तदा तु कृत्स्नप्रवृत्तिव्यवच्छेदः। 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इति कोशात्। कृत्स्नत्वं प्रवृत्तौ स्वभावसाधारणासाधारणचेतनसंसर्गित्वम्। अभिप्रेतमिति सूत्रे व्यासचरणानामभिप्रेतं स्यात्। अचेतनत्वेपीति तेन स्वभावचेष्टितमुक्तम्। अत्र तु साधारणचेतनाधीनमसाधारणचेतनाधीनं च चेष्टितमिति, इमां युक्तिमग्रेऽनूद्य दूषयिष्यन्ति न चैवमित्यादिना। तन्मात्रमिति क्षीरमात्रम्। तत्रापि विशेषमाहुः क्षीरेति न तु पयःपदेन, पयःपदेन क्षीरतन्निष्ठसांसिद्धिकद्रवत्वस्फूर्तेः। क्षीरपदेन वटादिघनक्षीरस्याप्युपस्थित्या सांसिद्धिकद्रवत्वास्फूर्तेः। अनूदितमिति तथा च पयोम्बुवदित्यत्र क्षीरवदित्यनूदितम्। पुरुषोपकारपक्षे आहुः यदि चेति। पुरुषेति। अत्र सूत्रम्। 'पुरुषार्थं संसृतिः लिङ्गानां सूपकारवद्राज्ञः' इति। संसृतिः प्रपञ्चोऽपि। अग्रेऽपि सूत्राणि। 'पाञ्चभौतिको देहः' स्पष्टं 'चातुर्भौतिकमित्येके'। 'एकभौतिकमित्यपरे' पार्थिवं शरीरमिति। 'न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकाऽदृष्टेः' 'प्रपञ्चस्य[1] मरणाद्यभावश्च' 'मदशक्तिवच्चेत्प्रत्येकपरिदृष्टे सौक्ष्म्यात्सांहत्ये तदुद्भवः' 'ज्ञानान्मुक्तिः' 'बन्धो विपर्ययात्' इति। मदशक्तिः ताम्बूलपूगीफलचूर्णेष्वस्तेन मदः सांहत्ये मद इति तद्वत्। तथात्वस्य पुरुषोपकारकत्वस्य। अन्नाम्बुवदिति 'अन्न-

१. प्रपञ्चत्वाभावश्च प्रपञ्चमरणाद्यभावश्चेति प्रवचनसूत्रे वृत्त्योः पाठभेदः।

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

प्रधानस्यान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकरणमेव, न व्यतिरेकेण तूष्णीमव-

भाष्यप्रकाशः ।

न चैवं सति प्रवचनसूत्रस्थयुक्तेरदूषणात् तया स पुनः प्रत्यवस्थास्यतीति शङ्क्यम् । क्षीरस्य जीवद्धेनुत एव प्रस्रवणेन तस्य दृष्टान्तस्य शिथिलतया तेन प्रत्यवस्थानाभावस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । तस्मादयुक्तमेव तद्व्याख्यानम् । यत् पुनर्न चाम्बुनोऽप्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षितत्वात् स्यन्दनस्येति समाधानम्, तत्तु सिद्धान्तिनश्चेतनसापेक्षताभिप्रायवतो निम्नभूमिसापेक्षताया अनभिप्रेतत्वात् पूर्वपक्षिणोऽपि निरपेक्षतां प्रतिपादयतोऽनभिप्रेतत्वान्नोभयवादिसंमतमतस्तदुभयमनादृत्यैवं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥४॥ प्रकृतेः कर्तृत्वं दूषयित्वा तस्याः स्वतःपरिणामं दूषयति **व्यतिरेके**त्यादि । अत्रापि नानुमानमित्यस्यानुषङ्गः । तद् व्याकुर्वन्ति **प्रधाने**त्यादि ।

रश्मिः ।

पाने च सर्वदा' इति श्रुतेः । 'एकमस्य साधारणम्' इतिसप्तान्नब्राह्मणश्रुतेः । यच्छान्तिकरं सर्वैरद्यते तदेकम् । अस्येत्यस्य सर्वस्यान्नवर्गस्येत्यर्थः । **अतो भिन्नेति** सूत्रद्वयार्थादस्मिन्सूत्रे व्यासाभिप्रेतत्वात् प्रवृत्तिसूत्रमात्रार्थाद्भिन्नेयं युक्तिरिति । **तथेति** पुरुषलोकोपकारकत्वेन प्रवृत्तिसूत्रमात्रविषयत्वेन च व्याख्यानम् । **प्रवचनेति** सांख्ये तु स्वभावचेष्टितं प्रवचनसूत्रेऽचेतनत्वेऽपीत्यनेन साधारणासाधारणचेतनत्वनिषेधात् । अत्र तु साधारणचेतनत्वमनादृत्यासाधारणमेव चैतन्यमङ्गीकृतमिति तवेदं दूष्यज्ञानं स्यात् तदा मन्मतं दूषितं स्यात्तव तु दूष्यज्ञानाभावान्न मन्मतं दूषितमिति युक्तेः । **स इति** साङ्ख्यः । **प्रत्यवेति** । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यस्यैकैकोपसंसृष्टात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवतीत्यर्थस्यापि सुवचत्वादुपसर्गद्वयविशिष्टात्तिष्ठतेः परस्मैपदम् । विच्छिन्ने पल्लीपुच्छादौ चेतनत्वदर्शनाद्धेनुशरीरगतमपि क्षीरं चेतनं ततः प्रस्नुतमपि चेतनमिति पयसि चेतनत्वं मन्यमाना आहुः **क्षीरस्येति** । **तेनेति** दृष्टान्तेन स्वभावप्रवृत्तिमत्क्षीरेण । **अर्थत इति** प्रधानप्रवृत्तिः केवलाचेतनधर्मः प्रवृत्तित्वात् क्षीरस्वभावप्रवृत्तिवदित्यस्य दृष्टान्तार्थः क्षीरं चेतनमिति तत एव सिद्धत्वात् । तदित्थम् । क्षीरस्वभावप्रवृत्तिर्न केवलाचेतनधर्मः प्रवृत्तित्वात् । तव मतेऽम्बुप्रवृत्तिवदित्यनेनानुमानेन विरुद्धत्वात् । 'साध्याऽभावसाधको हेतुर्विरुद्धः' इति । **अनपेक्षेति** स्वभावेतरानपेक्षेत्यर्थः । **द्वितीयस्येति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **यत्पुनरिति** । **समाधानमिति** सांख्यैरम्बुनः स्वभावप्रवृत्तावनपेक्षत्वे स्वीकृते सापेक्षत्वाय **शंकराचार्य**कृतं समाधानम् । **पूर्वपक्षिण इति** सांख्यस्य । **उभयमिति** व्याख्यानान्तरं समाधानं च । **इत्यर्थ इति** तथा च **भाष्ये द्वितीयस्ये**त्यस्याम्बुन इत्यर्थः । उपसंहारदर्शनसूत्रे क्षीरशब्दोऽन्यविषयोऽविरुद्धव्याख्यानः । **रामानुजभाष्येप्येवम्** ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥ **कर्तृत्वमिति** प्रवृत्तिः कृतिः कृतिमत्त्वं कर्तृत्वमित्यत्र कर्तृलक्षणे कृतिमत्त्वं कृतिरतः 'प्रवृत्तेश्च' इति सूत्रान्नानुमानं कर्तृप्रवृत्त्यभावात् । प्रवृत्तिमतः कुलालादेः कर्तृत्वात् । **परिणाममिति** । अभिन्ननिमित्तोपादानत्वेनोपादानकारणं निरूपणीयं परिणामिनि तादात्म्यसंबन्धेन समवायस्थानीयेन परिणामात् । **नानुमानमिति** समवायित्वेन सांख्याभिमतमनुमानं न समवायि, अनपेक्षत्वात्कार्यव्यतिरेकेणानवस्थितेः, यन्नैवं

स्थानमुचितम्। पुरुषाधिष्ठानस्य तु तुल्यत्वात्। सेश्वरसांख्यमतेप्यैश्वर्यं तदधीनमिति यथास्थितमेव दूषणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः।

व्यतिरेकेण अनवस्थितिर्व्यतिरेकानवस्थितिः। गुणत्रयसाम्यात्मकस्य प्रधानस्य परिणामार्थं गुणक्षोभायान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकरणमेवोचितं न तु कार्यव्यतिरेकेण तूष्णीमवस्थानमुचितम्। तथा च प्रलयानुपपत्तिः। चकारेण त्रयाणां गुणानामेकव्यतिरेकेणान्यानवस्थितेर्युगपत् क्षोभात् कार्यत्रयस्यापि यौगपद्यसंभवात् क्रमानुपपत्तिः, कार्यानिरुक्तिश्च समुच्चीयते। न च पुरुषाधिष्ठानेन क्रमानुपपत्तिपरिहारः। पुरुषाणामानन्त्येन नित्यविभुत्वेन च तदधिष्ठानस्य तुल्यत्वात्। तेषामुदासीनत्वेन च तुल्यत्वात्। न च तर्हि सेश्वरसांख्यमादरणीयम्, तथा सति तस्य यदा यथाऽधिष्ठानं तथा परिणामादिरिति न दूषणावकाश इति वाच्यम्। यतः सेश्वरसांख्यमतेऽप्यैश्वर्यं प्रधानाधीनं, न त्वौपनिषदानामिवैश्वरमतस्तस्मादिमः।

रश्मिः।

तत्रैवं कपालतन्तुचूर्णपाषाणादिवदिति योजना। सूत्रार्थयोजनाव्यतिरिक्त इति पाठक्रमेणाहुः व्यतिरेकेणेति। अन्यापेक्षेति नान्यस्य साधनान्तरस्यापेक्षा यस्य प्रधानस्य सोन्यानपेक्षस्तस्य भावोऽन्यानपेक्षत्वं तस्मादित्यन्यानपेक्षत्वमपेक्षा तस्या अभावादित्यर्थः। कार्येति व्यतिरेकस्य सापेक्षत्वात्कार्येति। तथा चेति सर्वदा सृष्टिकर्तृत्वे च। न च गुणक्षोभस्य सार्वदिकत्वापत्त्या कार्यकरणे प्रलयकर्तृत्वनिवेशेन न प्रलयानुपपत्तिरिति वाच्यम्। इच्छाया अनङ्गीकाराद्गुणक्षोभक्रमे कारणान्तरसापेक्षत्वापत्तेः। चकारार्थं स्वयमाहुः चकारेणेति। एकव्यतीति। सांख्यसूत्रे सिद्धम्। कार्यत्रयस्येति सृष्टिस्थितिप्रलयरूपस्य। क्रमेति कार्याणामुत्पत्तिस्थितिप्रलयानां क्रमानुपपत्तिः क्रमवाचकपदाभावात्। सत्त्वरजस्तमसां तु कारणत्वेन कार्यानुमानात्क्रमानुपपत्तिर्नास्ति। कार्येति रजसोत्पत्तिः, सत्त्वेन स्थितिस्तमसा लयस्तेषां यौगपद्यादियमुत्पत्तिरियं स्थितिरयं लय इति कार्यनिरुक्तिस्तस्या निरुक्तेरभावः। व्यतिरेकानवस्थित्यादिपदसमभिव्याहारात्सूत्रे चकारः परिणामस्य सूचक इत्यत्रापि चकारः सूचको ज्ञेयः। पुरुषेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चेति। पुरुषाणामिति जीवानाम्। न पुरुषा ईश्वरः। सेश्वरेत्यादिनाऽत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्पुनरुक्तयापत्तेः। नित्येति 'उपाधिभेदेप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः' इति सूत्रात्। तदधिष्ठानस्य पुरुषाधिष्ठानस्य। तेषामित्यादि। 'नित्यमुक्तत्वम्' स्पष्टम् 'औदासीन्यं चेति' प्रथमाध्याये 'शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान्' इति सूत्रे जीवमुपक्रम्य पाठात्तथेत्यर्थः। सेश्वरेत्यादिभाष्यमवतारयन्ति। तस्य पुरुषस्य। यथाधिष्ठानमिति ईश्वरः सर्वज्ञस्तन्मतेऽतः क्षुब्धायां क्षोभार्थं यथा महत्त्वादिप्रकारेण प्रकृतिगुणेष्वधिष्ठानं तथा तन्मते पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानम्, अनपेक्षत्वाच्च कदाचिन्महदाद्याकारेण परिणमति कदाचिन्न परिणमतीत्येतदयुक्तम्। ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वान्महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते इति प्रधानस्य तथा परिणामादिरिति दूषणं क्रमानुपपत्तिः कार्यानिरुक्तिश्च। प्रधानाधीनमिति असङ्गः पुरुषः सगुणत्वे ईश्वरः इत्यैश्वर्यं प्रधानाधीनम्। औपनिषदानामिति औपनिषदेन पुरुषेण विभियन्ते त्रियन्ते वा ये ते औपनिषदा आचार्यप्रभृतयः। शैषिकाच्छैषिकः प्रत्ययोऽण्, यदि च शैषिकान्न शैषिक इष्टः तदा तु 'तदधीते तद्वेद' इत्यनेनोपनिषदोऽधीयते विदन्ति वा ये त औपनिषदाः अण्, पूर्वोक्ता एव। गौणमुख्यन्यायात् विरुद्धधर्मा-

भाष्यप्रकाशः ।

अन्यानपेक्षत्वात् प्रलयाद्युपपत्त्यादिरूपं दूषणं यथाऽनीश्वरसांख्यमते तथात्रापीति मतद्वयमप्यसंगतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

श्रयवादिनामिति यावत् । ऐश्वर्यमिति ब्रह्मनिष्ठमैश्वर्यम् । अत्रापीति सेश्वरसांख्यमतेपि । इत्यर्थ इति । तथा चेदमनुमानं फलितम्--प्रधानं कार्यव्यतिरेकावस्थानाभाववत्, अनपेक्षत्वात् वेध आदिवदिति । स्मृतिसिद्धा हि वेधोनपेक्षा अत्र प्रवृत्तिवदनपेक्षत्वाद्व्यतिरेकानवस्थितिरपि प्रधानधर्मः । न तु प्रवृत्तेश्च कार्यव्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वादित्यत्र प्रवृत्तिः । अनपेक्षत्वाद्व्यतिरेकानवस्थितिश्चेश्वरधर्म इति व्याख्यानम् । तथाहि कर्तृ प्रधानं न प्रवृत्तेः यत्र यत्र चेतनधर्मः प्रवृत्तिः तत्र तत्र जडप्रधानभिन्नत्वं सूर्यादिवदित्यस्य माध्वीयत्वात् । तथा जगत्समवायि किंचिद्वस्तु प्रधानं न, अनपेक्षत्वाद्व्यतिरेकानवस्थितेश्चानातश्चनदुग्धवत् । ईश्वरैकांशस्यानपेक्षत्वाद्व्यतिरेकानवस्थितिर्वर्तते । 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति गीतावाक्यादित्यस्यापि माध्वमततुल्यत्वात् । **शंकराचार्यास्तु** 'गुणव्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किंचिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति । पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्यतोनपेक्षं प्रधानम् । अनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते कदाचिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते' इत्येवं व्याचक्रुः । अत्र सगुणत्वापत्त्या 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति निर्गुणब्रह्मजिज्ञासाविरोधात्प्रतिज्ञासंन्यासाख्यनिग्रहस्थानम् । **भास्कराचार्यास्तु** 'व्यतिरिक्तस्य बाह्य(स)प्रवर्त(न)कस्यावस्थितस्याभावात् प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्तिः सा च नित्या स्यादनपेक्षत्वात्ततश्च सर्वदा सर्ग एव स्यात्' इत्येवं व्याचक्रुः । अत्र मध्यमपदलोपिसमासापत्तिः । पूर्वसूत्रानुवृत्तप्रवृत्तेः प्रवृत्तिमत्प्रवर्तके लक्षणापत्तिः । अवस्थितत्वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेहेतौ प्रतियोगिभूतावस्थितेऽवस्थितिशब्दस्य लक्षणापत्तिः । **रामानुजाचार्यास्तु** 'इतश्च सत्यसङ्कल्पेश्वराधिष्ठानानपेक्षपरिणामित्वे सर्गव्यतिरेकेण प्रतिसर्गावस्थाया अनवस्थितिप्रसङ्गाच्च न प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं कारणं प्राज्ञाधिष्ठितत्वे तस्य सत्यसङ्कल्पत्वेन सर्गप्रतिसर्गविचित्रसृष्टिव्यवस्थासिद्धिः' इत्येवं व्याचक्रुः । अत्रानपेक्षत्वादित्यस्यार्थकथनं सत्येत्यादिना सर्गस्यासमंताद्व्यतिरेकेण प्रतीत्यादिः किंतु सर्गसाहित्येन प्रतिसर्गावस्थायामवस्थितिप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । तत्र व्यतिरेकानवस्थितेरित्यत्र समासानुपपत्तिः । व्यतिरेकस्यानवस्थितिपदेन सह सामर्थ्याभावात् । 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रे व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यस्यापि व्याख्यानात् । किंतु प्रतिसर्गावस्थाया अनवस्थितेश्च सामर्थ्यात् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति च । या तु श्रुतिरुक्ता 'इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः' इति सा त्वदुष्टा । या तु गीता 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इति सा तु सांख्यानभिप्रेतात्रानुपयुक्ता । ईश्वरप्रवर्तकत्वविचारोपयुक्ता । **माध्वाचार्यास्तु** 'न ऋते त्वत्क्रियते किंचनार इति तद्व्यतिरेकेण कस्यापि कर्मणोनवस्थितेरनपेक्षितमेवाचेतनवादिमतम्' इति व्याचक्रुः । त्वत् त्वत्तः ईश्वरात्, पञ्चम्यन्तं युष्मच्छब्दरूपम्, किंचन अर इति च छेदः । अत्रापि कर्मानवस्थित्योः सामर्थ्यं न तु व्यतिरेकानवस्थित्योरिति समासानुपपत्तिरतोस्मद्व्याख्यानं परमार्थः सयुक्तिकश्च, नेति वाक्याविरोधः स्पष्टः ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

तृणपल्लवजलानि स्वभावादेव परिणमन्त एवमेव प्रधानमिति न मन्तव्यम् । अन्यत्र शृङ्गादौ दुग्धस्याभावात् । चकाराच्चेतनक्रियाप्यस्ति । ततश्च लोकदृष्टान्ताभावादचेतनं प्रधानं न कारणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥ ननु यथा तृणपल्लवजलानि पशुभक्षितानि स्वभावादेव क्षीरभावेन परिणमन्त एवं प्रधानमपि महदादिभावेन परिणंस्यते । एवं चानपेक्षाहेतुको व्यतिरेकानवस्थितिदोषोऽपि परिहृतो भवति दृष्टान्तस्य लभ्यत्वादित्याशङ्कायामाह अन्यत्रेत्यादि । अत्रापि पूर्ववदनुषङ्गः । तद् व्याकुर्वते तृणेत्यादि । प्रधानमन्यानपेक्षपरिणामम्, अचेतनत्वात् तृणादिवदित्येवं कारणतया प्रधानानुमानं न कर्तव्यम् । कुतः । अन्यत्र शृङ्गादौ दुग्धस्याभावात् । यदि हि तृणादिकं स्वभावादेव परिणमेत् सर्वत्रैव दुग्धं भवेत् तत्तु न भवति । अतः प्रधानमन्यापेक्षपरिणामम्, अचेतनत्वात् तृणादिवदिति हेतूदाहरणयोः साधारणत्वे नानुमानं न शक्यं कर्तुमित्यर्थः । चेतनक्रियेति घासभक्षणादिरूपा धेन्वादिक्रिया॥५॥

रश्मिः ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥ अनपेक्षाहेतुको व्यतिरेकानवस्थितिदोषस्तत्परिहारार्थं सांख्यप्रयासस्तं परिहर्तुं स्वस्वभावकृतपरिणामं दूषयन्तीत्याशयेन पूर्वभाष्यं विवृण्वन्त एवान्यत्रेतिभाष्यमवतारयन्ति स्म नन्विति । पूर्वभाष्ये स्वभावादित्यस्य स्वस्वभावादित्यर्थः । परस्वभावादग्रिमाधिकरणे वक्ष्यन्ति । परिणमन्त इति तदीयात्मनेपदानुवादः । तेन न परस्मैपदाभावप्रयुक्तो दोषः । प्रकृते परिणमन्त इति भाष्यानुवादः परिणंस्यत इत्यपि प्रसिद्ध्यनुरोधेन, परिणमन्ति परिणमिष्यतीत्येव । ज्ञानादियोग्यं जलाहरणादियोग्यं परिणामं करिष्यत इत्यर्थः । तथा च द्वितीये सांख्यसूत्रम् 'तत्कर्मार्जितत्वात्तदर्थमभिचेष्टा लोकवत्' इति प्रधानकर्मार्जितत्वात्प्रपञ्चकरणार्थं प्रधानस्याभिचेष्टा । लोके यथा धेनुभक्षणरूपकर्मार्जितत्वात् तृणादेः क्षीरीकरणार्थं धेनुचेष्टा तद्वदिति सूत्रार्थः । एवं चेति दृष्टान्ते परिणामव्यतिरेकेणापि भक्षिततृणपल्लवजलानामवस्थानदर्शने चेत्यर्थः । व्यतिरेकेणेति कार्यव्यतिरेकेणावस्थानाभावरूपो दोषः । परिहृत इति प्रधानं कार्यव्यतिरेकावस्थानवत् जडत्वात् तृणादिवदिति सत्प्रतिपक्षत्वात्परिहृतः । पूर्ववदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । नानुमानमित्यस्यानुषङ्गः । सर्वत्रेति शृङ्गकर्णचरणादौ । तथा च पूर्वोक्तो हेतुर्विरुद्ध इत्याहुः अत इति स्वभावतः परिणामाभावात् । तृणादीति । बृहदारण्यके सप्तान्नब्राह्मणे तृणाद्यप्यन्नम् । अतस्तृणादयो हि त्रेधा परिणमन्ति 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते यस्तस्य स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः' इति छान्दोग्यश्रुतेः 'जातान्यन्नेन वर्धन्ते' 'अद्यन्तेऽत्ति च भूतानि' इति श्रुतेश्च । ते च शरीरं व्याप्य तिष्ठन्ति 'पायोर्मलांशत्यागेन शेषभावं तनौ भजेत्' इति वाक्यात् । अत्र दुग्धमपि स्वभावपरिणामं चेन्मांसादिवच्छृङ्गादावुपलभ्येत । बलीवर्दे चोपलभ्येत । स च न दृश्यते । स्वभावो न परिणामहेतुरपि तु तत्तद्व्यक्तिर्गीयते । तत्तद्देशश्च परिणामहेतुः । वस्तुतस्तु भगवदिच्छाहेतुः । अन्यापेक्षत्वं चेततृणादौ । हेतूदाहरणयोरिति उदाहरणं दृष्टान्तः । साधारणेति पूर्वोक्तानुमानसाम्येन । न शक्यमिति हेतोर्विरुद्धत्वात् । धेन्वादीति परिणामहेतुः । समुच्चयश्चकारार्थ इति भावः ॥ ५ ॥

१. व्यतिरेकानेति प्रकाशपाठः ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

प्रधानकारणवादाङ्गीकारेऽपि प्रेक्ष्यकारित्वाभावान्न पुरुषार्थः सिद्ध्यति ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे प्रथमं रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥ अन्यानपेक्षस्य प्रधानस्य स्वभावत एव महदादिरूपः परिणामो न युक्तिसह इत्युक्तम्। इदानीं तदुपगम्य यथा धेनुर्वत्सार्थं स्वत एव प्रवर्तते तथा प्रधानमपि पुरुषभोगाद्यर्थं स्वत एव प्रवर्तत इति यत्तेऽङ्गीकुर्वन्ति तद् दूषयतीत्याहुः प्रधानकारणेत्यादि। अभ्युपगमे प्रधानकारणवादाङ्गीकारे प्रधानस्य पुरुषार्थं स्वतः प्रवृत्तिर्नोपपद्यते। कुतः। अर्थाभावात् अर्थः प्रयोजनं तदभावात्। तद्धि प्रेक्षावतां भासते। यतः प्रेक्षापूर्वकारित्वं चेतनधर्मः सोऽचेतने प्रधाने वक्तुं न शक्यते। लोके तथाऽदर्शनात्। तदभावे च पुरुषार्थो न सिद्ध्यति। घुणाक्षरवत्तु कादाचित्कः स्यात्। तथापि तादर्थ्यप्रवृत्तिप्रतिज्ञा तु भज्येतैवेत्यसंगतस्तथाभ्युपगम इत्यर्थः ॥६॥ इति प्रथमं रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम् ॥१॥

रश्मिः।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥ भाष्यं सांख्यस्य निर्हेतुकत्वं स्फोरयतीति भ्रमात्स्यात्तन्निवारणायाहुः **इदानीमिति**। **तद्दूषयतीति**। यद्यपि 'प्रवृत्तेश्च' इत्यत्रेदं दूषितं परं तु स्वभाववादमभ्युपगम्य यदुक्तं तद्दूषितमत्र तु यो वादविरोधी ह्यभ्युपगमस्तमङ्गीकृत्य यत्तद्दूषयतीत्याहुरित्यर्थः। **तदभावादिति** प्रयोजनाभावस्याप्रवृत्तिहेतुत्वम् 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति वाक्यात्। अनुमानं तु प्रधानं न प्रवर्तते, प्रयोजनाभावात्, अस्मदादिवदिति फलितम्। कथं प्रधाने प्रेक्ष्यकारित्वाभाव इत्यतस्तं विवृण्वन्ति स्म तद्धीति प्रयोजनम्। प्रतिभावतां **भासते**। **तथेति** अचेतनस्य प्रकृष्टज्ञानरूपप्रेक्षावत्त्वेन प्रकारेण। मा प्रधाने प्रेक्षा भूत्, प्रवृत्तिस्त्वभ्युपेयत इत्यत आहुः **तदभाव इति**। **पुरुषार्थ इति** पुरुषाणामर्थः प्रयोजनं तच्चानेकविधम्। पुरुषाः सृष्टास्तद्भोग्यमसृष्टम्, अनेनायमुपजीविष्यतीति प्रेक्षाभावादिति विचित्रा जगतः कृतिः हरेरेव। ननु प्रधानं प्रवर्तते, अर्थाभावात् घुणवदित्यनुमानाद्विरुद्धो हेतुरित्यत आहुः **घुणाक्षरवदिति**। घुणः कीटस्तच्चरणेन यदृच्छया कदाचिद्भूमौ रजश्छन्नायामक्षराणि निपतन्ति तद्वत्प्रधानमपि पुरुषान्स्रक्ष्यति तद्भोग्यं चेति प्रेक्षाभावेपि पुरुषार्थः सेत्स्यति परं कादाचित्को भविष्यति। दृष्टान्ते तथा दर्शनादित्यर्थः। इदमनुमानं विरुद्धत्वापादकं तु पूर्वानुमानस्येति तु न च वाच्यं प्रधानं न प्रवर्तते जडत्वाद् घटवदित्यनेन सत्प्रतिपक्षत्वाद्घुणदृष्टान्तेन प्रवृत्तिसाधकस्यानुमानस्येति। **तथापीति** प्रेक्षाभावे पुरुषार्थसिद्ध्यङ्गीकारेऽपि 'प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुष्ट्रकुङ्कुमवत्' इति सूत्रे परार्थं पुरुषार्थमित्यर्थात्। **तादर्थ्यं** स्वार्थे ष्यञ् पुरुषार्थम्। पुरुषार्थं प्रवृत्तिप्रतिज्ञेत्यर्थः। **भज्येतेति** एतत्प्रवृत्तिरेतद्भोग्यमित्यादिप्रेक्षां विना न भवतीति भज्येतेत्यर्थः। **शंकराचार्यभाष्ये** न विशेषः। **रामानुजाचार्यभाष्येऽपि**। **भास्कराचार्यभाष्येऽपि** न विशेषः। **माध्वाचार्यभाष्ये तु** 'अन्यत्र' इति सूत्रे सेश्वरसांख्यमतनिराकरणं यथा पृथिव्या एव पर्जन्यानुगृहीतं तृणादिकमुत्पद्यते एवं प्रधानादीश्वरानुगृहीतं जगदित्यतो ब्रवीति अन्यत्रेति। 'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इत्यन्यत्र ब्रह्मणो जगतोऽभावात्तृणादीनां पर्जन्यवत्तानुग्राहकत्वमात्रमीश्वरस्य। चकारेण प्रकृतिसत्तादिप्रदत्वं चाङ्गीकृतम्। अभ्युपगमसूत्रे लोकायतिकपक्षनिराकरणम्। यस्य धर्माधर्मौ न स्तस्तत्सिद्धान्ते किं प्रयोजनमित्यर्थमाहुः। स्वपक्षाभ्युपगमे

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥ (२-२-२)

प्रधानस्य केवलस्य कारणवादो निराकृतः । पुरुषप्रेरितस्य कारणत्वमाशङ्क्य

भाष्यप्रकाशः ।

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥ एवं प्रधानकारणवादे निरस्ते पुनः प्रत्यवस्थानानवकाशात् किमस्य सूत्रस्य प्रयोजनमित्यत आहुः **प्रधानस्येत्यादि** । तथा च प्रतिज्ञान्तरपरिहारः प्रयोजनमित्यर्थः । पुरुषप्रेरितप्रधानकारणवादस्य स्वरूपमाहुः **पुरुष इत्यादि** । तथोक्तं सांख्यसप्तत्याम्—

'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥' इति ।

उभयोः प्रधानपुरुषयोः संयोगः संश्लेषस्तत्कृतो महदादिसर्गः । तस्य प्रयोजनद्वयम् । पुरुषस्य भोग्यतया प्रधानविषयकं दर्शनं, पुरुषस्य कैवल्यं चेति । तथा च

रश्मिः ।

अर्थः प्रयोजनम् । अत्र सेश्वरसांख्यनिरासस्य पूर्वसूत्रे कृतत्वात् सांख्यप्रस्तावे लोकायतिकमतनिराकरणं प्रसङ्गेन भवति । स चाग्रे निराकरणाद्गुरुरिति न क्षमते विचारान्तरप्रयोजनम् । अधिकरणरचना तु जन्माद्यधिकरणेषु ब्रह्मकारणवाद उक्तस्तत्र समन्वयो हेतुरुक्तः स चानुमानेऽपि सुखदुःखाद्यैर्घटादिषु समन्वयात्तुल्य इति संशयः । समवायि ब्रह्म वानुमानं वेति 'प्रधानाज्जगज्जायते' इति श्रुतेः प्रधानं समवायि निमित्तं च ब्रह्मकारणत्वशेषिकास्तु सांख्यीयनिमित्तत्वेनापि नेतुं शक्येति पूर्वपक्षे **सिद्धान्तः** रचनाद्यसंभवाद्ब्रह्मैवाभिन्ननिमित्तोपादानम् । प्रधानादिति श्रुतिस्तु स्वरूपपरा । प्रकृतेः स्वरूपत्वं प्रकृतिश्चेत्यधिकरण उक्तमिति ॥ ६ ॥ इति **प्रथमं रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम्** ॥ १ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥ लिङ्गं यत्किंचित् । अश्मा व्यापको जडश्चेति योगरूढिस्तद्वत् । 'व्यापको भगवान्रुद्रः' इत्यस्य रुद्रचरितत्वे तामसप्रकरणीया लीला नोचेद्भगवल्लीला 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्यत्र व्याससूत्रे आनन्दव्यापकत्वादयः प्रधानस्य भगवतो धर्मा इत्युक्तत्वात् । एवं च नन्वेतर्हि सतोऽश्मादेः प्रवृत्तिश्चेतनाधीना क्वापि न स्यात्तथा च प्रतिमायाः सच्चिदानन्दबोधकवाक्यानि विरुद्धानि भवेयुः, अप्रतीकालम्बनसूत्रे भाष्यं च विरुध्येत, तत्र प्रतिमायां भगवत्सान्निध्यमुक्तम् । पर्वतत्रयं च सरोनिष्ठं सच्चिदानन्दकं सत् स्वपूजां गृह्णत् प्लवते न प्रवर्तत इत्यन्यमुखश्रुतं तद्विरोधश्च । अतः सेश्वरसांख्ये दृष्टान्तसत्त्वात्तेन प्रत्यवस्थातारं सांख्यं प्रत्याहुरित्याशयेन भाष्यमवतारयांबभूवुः एवमिति । ननु द्वन्द्वेन व्याख्यानं पुरुषश्चाश्मा च पुरुषाश्मानौ ताविव पुरुषाश्मवत् । आभासे तु कर्मधारय इति विरुद्धमिति चेन्न । माध्वभाष्ये पुरुषोऽश्मशरीरादिकं गृहीत्वा गच्छतीति कर्मधारय उक्तः । किमेतावता संपन्नमिति चेन्न । 'पूर्णा भगवदीयास्ते शेषव्यासाभिमारुताः' इत्याचार्योक्तेस्तेषां भगवदीयत्वेन कर्मधारयग्रहणेप्याचार्योक्तिविरोधाभावरूपो गुणः संपन्न इति । तेन द्वन्द्वेन **शंकराचार्या**दिवद्व्याख्यानम् 'अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्' इति सूत्राद्भगवत्संबद्धानां कृष्णमूर्तिसंबन्धानाविष्करणार्थमेवेति । अत एव पूर्णभगवदीयरामानुजाचार्यभाष्येऽपि शंकराचार्यादिवद्व्याख्यानं युज्यते । आज्ञा च तथा लिखितपाठकोऽधमः इति । अतः पाठे उपयोगः । **प्रतिज्ञान्तरेति** यद्यपि प्रतिज्ञान्तरमपि निग्रहस्थानमिति न तत्परिहारो वक्तव्यः परमाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञपयति मतान्तरेण जनता मा नश्यत्विति परिहारः । इत्यर्थ इति तथा च पूर्वाधिकरणेनास्य प्रसङ्गः संगतिरिति भावः । **संश्लेष** इति । **पङ्ग्वन्धवदित्यत्र** दृष्टान्तः । कैवल्यमित्यौदासीन्यम् ।

दोषस्तदवस्थः । नित्यसंबन्धस्य विशिष्टकारणत्वे अनिर्मोक्षः । अशक्तस्य तु मोक्षाङ्गीकारः सर्वथानुपपन्नः ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रकृतिपुरुषयोरङ्गाङ्गित्वे भवेदप्येवम् । तच नोपपद्यते । पुरुषस्याङ्गित्वे

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकृतिपुरुषयोर्यः कश्चित् संबन्धो निर्वक्तव्यः स तयोर्नित्यत्वान्नित्य एव । सोऽप्युदासीनत्वेनाभ्युपगतस्य पुरुषस्य यागादिव्यापारासंभवात् प्रकृतिप्रेरणयोग्यतारूपो वक्तव्यः । तस्यैव चेद् भोगादिके विशिष्टकारणत्वं तदा तस्य नित्यत्वात् पुरुषस्यानिर्मोक्ष एव प्रसज्येत । यदि चात्मनामानन्त्यात् तेषां मध्ये कस्यचन शक्तस्य अधिष्ठातृत्वं तदितरस्याशक्तस्य मोक्ष इति न दोष इति विभाव्यते तदापि प्रधानस्य स्वातन्त्र्याद् बन्धकस्याभाव्याचानिच्छतोऽपि तेनैव भोगसंभवादशक्तत्वेन तन्निवारणासंभवाचाशक्तस्य मोक्षाङ्गीकारः सर्वथाऽनुपपन्न इत्यर्थः । सूत्रयोजना तु पुरुषश्चाश्मा च पुरुषाश्मानौ ताभ्यां तुल्यः संबन्धस्तथा । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणो वतिः प्रत्येकमभिसंबध्यत इति ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ पुरुषविशिष्टप्रधानकारणवाद एव दूषणान्तरमाह अङ्गित्वेत्यादि । तद् व्याकुर्वन्ति प्रकृतीत्यादि । यत् तयोरन्योन्योपकारकत्वमङ्गीकृतं तत् तदा स्यात् यदि तयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गत्वमेकस्यान्यस्याङ्गित्वं च स्यात् तदेव तु न जाघटीति । कुतः । *अङ्गित्वानुपपत्तेः । पुरुषस्याङ्गित्वे स पुरुष इतरविलक्षणो वक्तव्यः । अन्यथा* प्रकृतिनियामकत्वं तस्य न स्यात् । तथा सति तत् तस्य वैलक्षण्यं श्रौतधर्मवत्त्वेनेति

रश्मिः ।

कोशात् । उदासीनेति । 'असङ्गोऽयं पुरुष इति' इति सूत्रात् । तस्यैवेति संबन्धस्य विशिष्टकारणत्वं क प्रधानस्य भोक्तृत्वं यदा पुरुषे । तस्येति संबन्धस्य । पुरुषस्येति शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य 'द्वयोरेकतरस्य वा औदासीन्यमपवर्गः' इति सूत्राद्भोगादिके औदासीन्यादनिर्मोक्षः । निरीश्वरसांख्यमतेपि दूषणारम्भ इत्याशयेनाशक्तस्येति विवरामासुः यदि चेति । स्वातन्त्र्यादिति प्रकृतिः कर्त्रीति प्रतिप्रयोगात् । 'अकार्यत्वेपि तद्योगः पारवश्यात्' 'स हि सर्ववित्सर्वकर्ता' 'ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा' इति तृतीयाध्यायसूत्रेभ्यश्च स्वातन्त्र्यात् 'स्वतन्त्रः कर्ता' । पुरुषस्याकार्यत्वेपि तद्योगः प्रकृतियोगः । तेन पुरुषस्य तद्योगादेशेन तद्योगाव्याप्तिः परिहृता । ईदृशेति सगुणेत्यर्थः । बन्धकेति प्रधानं रूपैरात्मानं बध्नातीति तथा । अनिच्छतः पुरुषस्य । तेनेति प्रधानेन । तन्निवारणेति भोगनिवारणेत्यर्थः । सूत्रयोजना च पुरुषश्चाश्मा च पुरुषाश्मानौ ताभ्यां तुल्यः संबन्धस्तथा । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणो वतिः प्रत्येकमभिसंबध्यत इति ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ तचेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदेवेति । जाघटीतीति । 'यङोचि च' इति सूत्रे चकारेण च्छन्दसीत्यनुकृष्य बहुलमित्यस्यानुकर्षाद्भाषायामपि यङ्लुगिति मनोरमादौ स्पष्टम् । घटधातोः 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिव्याहारे' यङि 'यङोऽचि च' इति तल्लुक् । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् 'सन्यङोः' इति द्वित्वे 'अभ्यासे चर्च' इति घस्य जत्वम् । 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे धातुत्वाल्लट् तत्तिपि 'यङो वा' इतीट् भवति । पुरुषस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म पुरुषस्याङ्गित्व इति । प्रधानसन्निहितः प्रधानावच्छिन्नश्च पुरुषः प्रवर्तते । इतरेति निरीश्वरसांख्यविलक्षणः । अन्यथेति जीवत्वे । श्रौतधर्मेति सांख्ययोगात्मकं शास्त्रं तद्विलक्षणेन तच्छास्त्रीय-

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा वयं सर्वमनुमिमीमहे । यथा सर्वे दोषाः परिहृता भवेयुरितिचेत्

भाष्यप्रकाशः ।

भावोऽनुपपन्न इति स्वयमेव व्याख्यानात् साम्यावस्थावस्थितगुणकृतमुदासीनस्वरूपस्य परमात्मनः प्रवर्तकत्वमित्यसंगतम् । अथ शुद्धसत्त्वप्रधाना साङ्गीक्रियते, तदा तु तया ज्ञानमात्रमेवोत्पादयितव्यं, न प्रवर्तयितव्यम् । सत्त्वस्य तादृशस्वभावे मानाभावात् । अप्राधान्येन गुणान्तरेऽपि तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अतः स्वोक्तमप्यननुसंदधानानां निर्लज्जत्वात् तादृशमेव हृदये भासत इति तथासमर्थनमसंगतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥ 'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः' इति हि सांख्यानामपरा प्रतिज्ञा । अर्थस्तु—प्रीतिः सुखम्, अप्रीतिर्दुःखं, विषादो मोहः; सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः क्रमेणैतत्त्रयात्मका एतत्त्रयस्वरूपाः । प्रकाशः प्रवृत्तिर्नियमो निग्रह इति तेषां क्रमेणासाधारणं कार्यं, तेन तेऽनुमीयन्ते । वृत्तिः क्रिया, अन्योन्याभिभवोऽन्योन्याश्रयोऽन्योन्यजननमन्योन्यमिथुनीभावश्च तेषां साधारणीक्रियेति । एवं साधारणक्रियया गुणवृत्तं चलमङ्गीकृत्य तमसा रजोनियमनेन प्रवृत्तावपोदितायां प्रलयसिद्धिः । तत्पूर्वकं सत्त्वजनने तेन प्रकाशादात्मविवेके निर्मोक्ष इत्येवं समर्थनमाशङ्क्य परिहरति । तद् व्याकुर्वन्ति **अन्यथे**त्यादि । गुणा एवं विभागशः प्रवृत्तिमन्तश्चलस्वभावत्वात् चलदलदलवदित्येवमन्यथा-

रश्मिः ।

रुक्तयापत्त्याऽसंगतत्वात् । न च **भास्करभाष्ये** प्रलयकाले साम्येनावस्थितानां सत्त्वादीनामिति प्रलयकालोक्तेर्न पुनरुक्तिरिति वाच्यम् । पदार्थैक्येन दोषतादवस्थ्यात् । **असंगत**मिति साम्यावस्थावस्थितेति विशेषणस्य समासघटकत्वेपि हेतुगर्भत्वेनासंगतम् । नव्यमतेप्याहुः **अथे**ति । **एवे**ति 'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' इति वाक्यात् । **तादृशे**ति ज्ञानातिरिक्तपरिणामहेतुत्वे । **तथात्वस्ये**ति *प्रवर्तकत्वस्य । यथा वातपित्तकफेषु प्रकुपितस्यैव कार्यं दरीदृश्यते तथा ।* **तथासमर्थन**मिति स्वरूपव्यपाश्रयमित्यादि**शंकराचार्यभाष्यानुवादे**नोक्ताभासोक्तं समर्थनम् । **तथा** नाम परमात्मन उदासीनत्वेन मायाव्यपाश्रयप्रवर्तकत्वेन समर्थनम् । **माध्वभाष्ये** तु जडशरीरकत्वेङ्गित्वव्यवहारापत्तिः तस्याङ्गित्वस्यानुपपत्तेरित्युक्तम् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥ तृतीयकार्यस्य नियमस्य विवरणं **निग्रह** इति । **अनुमीयन्त** इति अनुमानान्यग्रे वक्तव्यानि स्वयमेव । **वृत्ति**रिति कारिकोत्तरार्धे समासघटकः शब्दः । अन्योन्यानि अभिभवाश्रयजननमिथुनानि वृत्तयो येषां ते गुणा इत्याशयेनाहुः **अन्योन्याभी**ति । **एव**मिति । प्रकृतेः साम्यावस्थोक्ता तस्या **गुणवृत्तं** गुणवर्तनं **साधारणक्रियया चलमङ्गीकृत्य तमसा रजोनियमनेन** रजोधर्मप्रवृत्तावपोदितायां नष्टायां सृष्ट्यभावस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणस्योपस्थित्या तमसा **प्रलयसिद्धिः** । आत्यन्तिकप्रलयमाहुः **तत्पूर्वक**मिति रजस्तमोभिभवपूर्वकं सत्त्वोद्रेके । **निर्मोक्षः** आत्यन्तिकप्रलयः । रजसा तमोभिभवे सृष्टिः, सत्त्वेन तमोनियमने स्थितिरिति वृत्तिकृच्छ्रीकृष्णचन्द्राः । **समर्थन**मिति 'साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम्' इति पाठसूत्रात् । **परी**ति सूत्रकारः । **विभागश** इति विभागं ददतीति विभागशः । **चले**ति चलदले दलं

तथापि पूर्वं ज्ञानशक्तिर्नास्तीति मन्तव्यम्। तथा सति बीजस्यैवाभावान्नित्यत्वाद्वानिर्मोक्ष इति॥ ९॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्॥ १०॥

परस्परविरुद्धत्वान्मतवर्तिनां पञ्चविंशादिपक्षाङ्गीकारात्। वस्तुतस्त्वलौकिकार्थे वेद एव प्रमाणं नान्यदिति॥ १०॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे द्वितीयं पुरुषाश्मवदित्यधिकरणम्॥ २॥

भाष्यप्रकाशः।

नुमाने रचनाऽनुपपत्त्यादयः सर्वे दोषाः परिहृता भवेयुरितिचेदत्र दूषणमाह ज्ञशक्तिवियोगादिति। सौत्रश्चोऽप्यर्थे। एवं प्रकारान्तरेणानुमितावपि तत्तत्काले तत्तत्कार्यं वाच्यं, न सर्वदा। क्रमानुपपत्त्यादिदूषणग्रासात्। तच्च तथा तदा भवति यदि तमसा कालो ज्ञायेत। सा तु ज्ञानशक्तिर्भवतां मते पुंप्रकृतिसंयोगात् पूर्वं नास्तीति स्वमतानुरोधान्मन्तव्यम्। तथासति प्रवृत्तिबीजस्य ज्ञानशक्तिसंयोगस्याभावात् प्रवृत्त्यसिद्धिः। अथ 'दिक्कालावाकाशादिभ्यः' इति सूत्रात् सृष्टिदशायां कालस्योत्पन्नत्वात् पुंयोगेन ज्ञानशक्तिसद्भावाच्च प्रवृत्तिः साध्यते, तथापि संयोगस्य नित्यत्वात् प्रलयदशायां कालस्यापि नाशाद् वियोजकान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वात् पुरुषस्य गुणसाम्यादनिर्मोक्षस्तदवस्थ इति नानुमानान्तरेणापि तथासिद्धिरित्यर्थः॥ ९॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्॥ १०॥ सर्वपक्षसाधारणं दूषणान्तरं वदति तन्मतस्यार्वाचीनत्वख्यापनयेत्याशयेनाहुः परस्परेत्यादि। तानि च मतान्येकादशस्कन्ध उद्धवप्रश्न

रश्मिः।

तद्वत् प्रथमान्ताद्वतिः। हेतुसूत्रार्थत्वेन तथापीति भाष्यमित्याशयेन तथापीति भाष्यमवतारयन्ति स्म सौत्रे इति। क्रमेति आदिना प्रत्यक्षविरोधः। तच्चेति प्रलयकाले प्रलयरूपं कार्यं न त्वन्यस्मिन्काले। तथेति क्रमप्रकारेण। तमसेति तमसा प्रवृत्तिनिरोधे प्रलय इत्युक्तेस्तमः प्रलयकर्तृ। ज्ञायेतेति अयं प्रलयकाल इति ज्ञायेत। पुमिति पुंप्रकृत्योः संबन्धात्। स्वमतेति 'स हि सर्ववित्सर्वकर्ता' इति सूत्राज्ज्ञानशक्तिरीश्वरस्येति मतम्। मन्तव्यमिति अनेन ज्ञस्य या ज्ञानशक्तिस्तस्य वियोगात् अभावादिति सूत्रांशार्थश्च बोधितः। तथा सति बीजस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा सतीति। बीजस्येति जानातीच्छति यतत इत्यत्रापि ज्ञानसंयोगः कारणं न तु तूष्णींस्थितज्ञानमिति बोधितं तस्याभावो हेतुरुक्तपरंपरायाः। प्रवृत्त्यसिद्धिरिति। तथा च चलस्वभावत्वं हेतुर्बाधित इति भावः। 'पक्षे साध्याभावो बाधः' यथाद्यक्षणावच्छिन्नो घटो रूपवान्पृथ्वीत्वात् पटवदित्यत्र। अनित्यत्वाच्चेति भाष्यमवतारयन्ति स्म अथेति। पुंयोगेनेति 'उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्यात् चित्सान्निध्यात्'इति सूत्रात्। योग उपरागः संबन्धः। साध्यत इति। तथा च चलस्वभावत्वं हेतुर्न बाधित इति भावः। नाशादिति 'नाशः कारणे लयः' इति सूत्रात्कालस्याकाशादौ लयात्। गुणेति गुणसाम्यं प्रधानं संबध्य वर्तमानस्यानिर्मोक्षः आत्माविवेकलक्षणः। तद्वेति विजातीयद्वैतापत्तिश्चेति संगृह्यते। नानुमानेति चलस्वभावत्वलिङ्गेन। तथेति गुणेषु प्रवृत्तिरूपप्रकारसिद्धिः॥ ९॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्॥१०॥ सर्वपक्षेति सर्वे पक्षा अत्रैव वक्तव्यास्तानि चेत्यादिना। तन्मतस्य सांख्यमतस्य। अर्वाचीनत्वं वेदादिभ्यः। द्रष्टकर्तुः स्मरणात्। उद्धवेति एकादशस

भाष्यप्रकाशः।

उक्तानि। 'केचित् षड्विंशतिं प्राहुरितरे पञ्चविंशतिम्। सप्तैके नव षट् केचिच्चत्वार्येकादशापरे। केचित् सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश' इति। एतेषां स्वरूपं च तत्रैव भगवता प्रोक्तम्। तच्च सर्वं यौक्तिकत्वादनादरणीयम्। भगवता तथोक्तत्वात्। 'युक्तयः सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथा। मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किन्नु दुर्घटम्। नैतदेवं यथाऽऽत्थ त्वं यदहं वच्मि तत् तथा। एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः। यासां व्यतिकरादासीद् विकल्पो वदतां पदम्। प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनुशाम्यति' इति। तर्हि, 'तमो वा इदमेकमेवाग्र आसीत्' इत्यादिश्रुत्युक्तस्य का गतिरित्यत आहुः वस्तुत इत्यादि। तद्रीत्या तदङ्गीकारे तु भगवत्परत्वान्न दोष इत्यर्थः। एवं दशभिः सूत्रैः सांख्यसमयो निराकृतः॥ १०॥

इति द्वितीयं पुरुषाश्मवदित्यधिकरणम्॥ २॥

रश्मिः।

द्वाविंशे 'कति तत्त्वानि विश्वेश संख्यातान्यृषिभिः प्रभो। नवैकादश पञ्चत्रीण्यात्थ त्वमिति शुश्रुम' इत्युपक्रम्योक्तानि। **त्रयोदशेति**। तथा च विप्रतिषेधात् मतवर्तिनां मध्ये परस्परं विशेषेण पञ्चविंशादिपक्षे तत्तन्मतप्रतिषेधेन रुद्रत्वाद्धेतोः पञ्चविंशादि(पक्षादि)पक्षाङ्गीकारादिति भाष्यार्थः। **भगवतेति** 'परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ। पौर्वापर्यप्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विवक्षितम्। एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च। पूर्वस्मिन्वा परस्मिन्वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः। पौर्वापर्यमतोऽमीषां प्रसंख्यानमभीप्सताम्। यथा विविक्तं यद्वक्त्रं गृह्णीमो युक्तिसंभवात्' इति अन्योन्यस्मिन्प्रवेशाद्वक्तुर्विवक्षामनतिक्रम्य संख्या भवति। तथापि विविक्तं निश्चितं यद्वक्त्रं वक्ति तद्गृह्णीम इत्यर्थः। सौत्रमसमञ्जसपदं हेतुपूर्वकं विवृण्वन्ति स्म **तच्चेति**। तथा चासमञ्जसत्वमनादरणीयत्वम्। उक्तमेवाहुः **युक्तय इति**। इदं प्रश्नोत्तरम्। **यासामिति**। व्यतिकरात्क्षोभात्। विकल्पो भेदः। पदं विषय आसीदित्यर्थः। **अप्येति** विकल्पोऽप्येति। **तमो वा इदमिति**। **उक्तस्य का गतिरिति** समाकर्षाधिकरणे समाहितस्यापि सांख्यमते 'माया च तमोरूपा' इति नृसिंहतापिनीयोक्तस्य तमसः का गतिरिति प्रश्नः। **तद्रीत्येति** अलौकिकार्थे वेदस्य प्रामाण्याच्छ्रुत्युक्तरीत्या। तमसः सर्वपूर्वत्वस्याङ्गीकारे तु। तुः तमोमायात्वपक्षं व्यावर्तयति। **भगवदिति** तमःपदस्य भगवद्वाचकत्वादित्यर्थः। एतच्च प्रथमस्य चतुर्थपादे समाधिकरणे स्फुटम्। 'माया च तमोरूपा' इति तु मायायास्तमःप्राधान्ये तमःप्राधान्यं द्योतयति वा। **दशभिरिति** दशेन्द्रियाणि न शास्त्रान्तरपराणि कर्तव्यानीति संख्यातात्पर्यम्। वक्ष्यन्ति च भाष्यसमाप्तौ 'मुधा बुधा धावत नान्यवर्त्मसु' इति। **निराकृत इति** भाष्ये इतिशब्दः सांख्यनिराकरणसमाप्तौ। सिद्धान्ते त्वियान्विशेषः। द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्तमतेऽवस्थितिः तत्र धर्मी एकः एकाकी च ब्रह्मात्मशब्दवाच्यः। तस्य धर्मित्वेऽप्युभयरूपत्वेन वर्णनं तत्रैव। एवं च पुरुषः कारणवान् विरुद्धसर्वधर्माश्रयश्च। ब्रह्मत्वमात्मत्वं च विरुद्धम्। विशेष्यविशेषणसंबन्धानवगाहि ज्ञानं ब्रह्म। विशेष्यविशेषणसंबन्धावगाहि ज्ञानमात्मेति तयोर्भेदः। ननु 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' 'ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्' इति बृहदारण्यके नवमाध्याये च ब्रह्मणे एकाक्येव रूपं प्रदर्शितं, गोपालतापिनीये च 'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथा' इत्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति कथमिति चेच्छृणु। एकमेव शब्दब्रह्म प्रयोगे द्वित्वप्रतीतं क्रियते शब्दार्थभेदेन। द्वन्द्वं न्यस्य पात्राणि प्रयुनक्तीति क्रियाप्रयोगेऽत्र तु विरुद्धधर्माश्रयो गृह्यते

रश्मिः ।

प्रयोगे ब्रह्मत्वमात्मत्वं चेति । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति जैमिनिसूत्रे । अस्य पुरुषस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वम्, प्रधानकारणानुमानदूषणात् । प्रधानं तु 'यत्तत्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत्' इति गुणत्रयात्मकं यद्यपि तथाप्युद्गतास्त्वंशतो गुणा अपि भवन्ति । 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुषः' इति प्रथमस्कन्धादिति सांख्याद्विशेषः । नित्यं स्वरूपात्मकत्वात् । 'प्रकृतिश्च' इत्यधिकरणे उक्तं प्रकृतेः स्वरूपात्मकत्वं सदसदात्मकत्वम् । समाकर्षादित्यधिकरणेन स्वरूपविशेषणात् । कार्यभावशून्यं कार्यवदित्यविशेषं विशेषवदिति । एते च गुणाः 'प्रजायेय'इतीच्छया जघन्यतां गताः सच्चिदानन्दानामाभासा अंशा भगवत उत्पन्नायां तस्यां शक्तौ प्रतिष्ठितास्तस्याः प्रधानत्वं बोधयन्ति । गुणलक्षणानि तु 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ' इति वाक्यात्सुखानावरकत्वे प्रकाशकत्वे सुखात्मकत्वे च सति सुखासक्त्या ज्ञानासक्त्या च देहिनो देहाद्यासक्तिजनकं सत्त्वम् । प्रकाशो वस्तुयाथात्म्यावबोधः । पदकृत्यं तु स्पष्टं प्रस्थानरत्नाकरे । 'रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्' इति वाक्याद्रागात्मकं वा तृष्णासङ्गादिजनकं वा कर्मासक्त्या देहिनो नितरां देहाद्यासक्तिजनकं वा रजः । प्रथमं स्वरूपलक्षणम् । 'पुंसोः परस्परं स्पृहा रागः' इति रामानुजाचार्याः । विषयेषु गर्द्ध इति परे । द्वयं तु कार्यलक्षणम् । गुणान्तरेऽतिव्याप्तिव्युदासाय कर्मासक्त्येति । बन्धने सत्त्वादाधिक्यं नितरामिति पदं बोधयति । 'तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत' इति वाक्यात् । आवरणशक्तिजन्यं सर्वदेहिमोहकं प्रमादालस्यनिद्राभिर्देहिनो देहाद्यासक्तिजनकं तमः । अत्रान्यथासूत्रे एतेषां स्वतोऽनुवर्तनादिकमुक्तं सांख्यैस्तन्न । जडत्वेन स्वभाववादोऽनीश्वरवादश्च स्यात्स चानिष्टः । 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा' इति श्रुतौ चिन्त्यत्वोक्तेः । अन्योन्यजननमिथुनवृत्तित्वमप्यसंभवि । लक्षणसांकर्यप्रसङ्गात् । रजसो दुःखात्मकत्वं च तथा । रागात्मकत्वाद् एतदुपादानीभवति । कदाचिद्यदृच्छयेति सदसदात्मकमिति पदेनावसीयते । अत एवैकादशे 'प्रकृतिर्गुणसाम्यं हि प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः । सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः । सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते । गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च' इति । इमानि गुणलक्षणानि शोभनानि । गुणव्यतिकरः गुणक्षोभकः । क्षोभश्च कार्योन्मुखत्वम् । तत्त्वानि तु नव 'पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो नभोऽनिलः । ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव' इत्येकादशे द्वाविंशाध्याये भगवद्वचनात् । तत्त्वं च तस्य भाव उच्यते । भगवतः कारणता नवधा लोके प्रकटेति यावत् । तथा च पदार्थस्त्वेक एव ब्रह्माख्यः । नैयायिकास्तु प्रकृत्यहंकारयोः स्थाने दिक्कालौ पठन्ति तन्न । प्रकृत्यहंकारयोः सार्वजनीनत्वात् दिक्कालयोश्चेश्वरानतिरेकात् । तथा च पदार्थतत्त्वविवेचने दीधितिकृत् । दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्येते प्रमाणाभावात् । न च पूर्वस्यां दिशि घटः इदानीं घट इति प्रतीत्यपलापप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्तन्निमित्तसमवधानवशादीश्वरादेव तादृशप्रतीत्युपपत्तेः । न चेश्वरे घट इति प्रतीत्यापत्तिः । 'यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा । स्यादिदं भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः' इति वाक्यादनापत्तेः । कालदिक्शब्दवाच्ये त्वीश्वरे लोकप्रतीतिः । प्रकृतमनुसरामः । पुरुषस्त्वात्मा । स्वयंप्रकाशत्वं तत्त्वम्, तच्च ब्रह्मण्यतिव्याप्तमिति चेन्न । अनादित्वे निर्गुणत्वे प्रकृतिनियामकत्वे सति अहंवित्ति-

१. शब्दाख्यः ।

रश्मिः।

वेद्यत्वस्य तल्लक्षणत्वात् । प्रकृतिनियामकत्वं सांख्याद्विशेषः । इदमपि तत्रैवाव्याप्तमिति चेन्न । 'आत्मैवेदमग्रे' इत्यत्र सादित्वस्य महदादिसमानाधिकरणस्य निषेधात् । तथा च सादित्वाभावोग्रपदार्थः 'द्विधा समभवद् बृहत्' इति वाक्यात् । न चैवमपि न निस्तार एतादृशाऽनादित्वस्य ब्रह्मत्वाऽवच्छेदकत्वादिति शङ्क्यम् । विश्वगतगुणदोषसंबन्धाभावे सति सम्यग्गुणदोषसंसर्गवत्त्वमिति लक्षणात् । 'जगृहे पौरुषं रूपम्' इत्यत्र ब्रह्माण्डतनोरुदरे सुषिरिति बहिर्गुणदोषसंबन्धाभावेऽप्युदरे तथेति नासंभवः। स्पष्टं चेदमाकरे । एवमप्यतिव्याप्तौ ब्रह्मभिन्नत्वे सतीति विशेषणं देयम् । सोऽयं न नाना किंत्वेक एव । 'कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः । पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान्' इति वीर्याधानमात्रार्थं करणत्वेनैकपुरुषापेक्षणात् । सांख्ये त्वयमेवेश्वर उपाधिभेदभिन्नो जीव इत्युच्यत इति महान् भेदः । तदुक्तं तृतीयस्कन्धे 'अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः । प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम्' प्रत्यक् अन्तर्मुखतया धाम स्फूर्तिर्यस्य । अहंवित्तिवेद्य इत्यर्थः । प्रकृतिस्तु व्याख्याता । व्यक्तं महत्तत्त्वम् । तच्च 'तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः । मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च । तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः' । सूचनात्सूत्रं क्रियाशक्तिमान्प्रथमो विकारस्ततो महान् ज्ञानशक्तिमान् । महान्नाम स्थूलमाद्यं कार्यं वा । स च सूत्रेण संयुतः सम्यङ्मिश्रः । किंत्वेकमेव तत्त्वं ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां द्विधोच्यत इति । तच्च हिरण्मयं 'महत्तत्त्वं हिरण्मयम्' इति वाक्यात् । आनन्दसतोरैक्ये हिरण्यरूपता । कूटस्थत्वे सति स्वस्वाधारविश्वव्यञ्जकत्वम् । प्रकृतावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । ब्रह्माण्डेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । जगदङ्कुरत्वम्, अतिसमर्थतमोनाशकत्वमित्यपरं लक्षणद्वयम् । वासुदेवाविर्भावस्थानं शुद्धसत्त्वात्मकं चेतस्तत् । चित्तत्वं तु सांख्यसमानं लक्षणमिति भेदः । अहंकारस्तु महतः कार्यं चिदचिन्मयश्च । अहं जानामीतिवदहं कुर्व इति चिदाभासरूपत्वात् । तन्मात्रेन्द्रियमनोजनकतमआदिगुणकत्वं तन्मात्राजनकत्वं तामसत्वम् । इन्द्रियजनकत्वं राजसत्वम् । मनोजनकत्वं सात्त्विकत्वम् । संकर्षणाधिष्ठानत्वमाधिदैविकं लक्षणम् । संकर्षणो देवतेत्यर्थः । संकर्षणश्च पुरुषान्नातिरिच्यते । कर्तृत्वं करणत्वं कार्यत्वं चेत्यपराणि लक्षणानि । कर्ताहमितिबुद्धिविषयकत्वं कर्तृत्वम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । शान्तघोरविमूढत्वमित्यपरम् । निरहंकारस्य नैते भावा उत्पद्यन्ते । शान्तत्वं सात्त्विकाहंकारस्य । घोरत्वं राजसस्य । विमूढत्वं तामसस्येति । विशेषस्तु तृतीयस्य षड्विंशाध्याये **सुबोधिन्यां** द्रष्टव्यः । मनस्त्वनित्यं क्षितौ निविशते । 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योणिष्ठस्तन्मनः' इति श्रुतेः । गुणाद्यन्तर्भावस्तु समवायाभ्युपगमसूत्रे वक्तव्यः । अत्र **शंकरभास्कराचार्याभ्यां** वेदान्तेऽपि विप्रतिषेधादसमञ्जसमुक्तम् । तत्सगुणब्रह्माङ्गीकारे जीवब्रह्मवादापत्त्या संभवति । आदित्यान्तःस्थस्य पुरुषान्तःस्थस्य च तैत्तिरीय ऐक्याङ्गीकारात् तप्यतापकभावाशङ्का । प्रकृते तु तप्यत्वस्य दुःखरूपत्वाविद्यकत्वम् । वाराहे चातुर्मास्यमाहात्म्ये यत उक्तम् 'मनसीर्ष्यासूयादीनां सुखे सामानाधिकरण्येन सत्त्वे सुखं दुःखायते' इति । **रामानुजाचार्यास्तु** स्वयुक्तिभिः सांख्योपन्यासेन च विप्रतिषेधादसमञ्जसमित्याहुरन्यदप्याहुः । येऽपि कूटस्थनित्यनिर्विशेषस्वप्रकाशचिन्मात्रं ब्रह्माविद्यासाक्षित्वेनापरमार्थिकबन्धमोक्षभागिति वदन्ति तेषामप्युक्तरीत्याविद्यासाक्षित्वात्पासाद्यसंभवान्महदसामञ्जस्यमेव । इयांस्तु विशेषः । सांख्या जननमरणप्रतिनियमादिव्यवस्थासिद्ध्यर्थं पुरुषबहुत्वमिच्छन्ति ते तु तदपि नेच्छन्तीति सुतरामसामञ्जस्यमिति । अत्राप्यस्माकं तद्वजीवाणुत्वादुपपन्नम् । न च विशिष्टाद्वैते चिदचिद्विशिष्टस्य विशिष्टे तयात्वं किंतु चित एव । प्रकृते त्वैक्यात्तप्य-

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥ (२-२-३)

इदानीं परमाणुकारणवादो निराक्रियते। तत्र स्थूलकार्यार्थं प्रथमं परमाणुद्वयेन द्व्यणुकमारभ्यते। परमाणुद्वयसंयोगे द्व्यणुकं भवतीत्यर्थः। तत्रोपर्यधो-

भाष्यप्रकाशः ।

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥ अतः परं सप्तसूत्र्या नैयायिकादिसमयोत्र निराक्रियते। केचिदिदं सूत्रं ब्रह्मकारणवाददूषणपरिहारार्थत्वेन व्याकुर्वन्ति। तदयुक्तम्। ब्रह्मकारणवादे प्रसक्तानां विलक्षणत्वादीनां दोषाणां पूर्वस्मिन् पाद एव न विलक्षणत्वाद्यधिकरणनिवारितत्वेन प्रसङ्गाभावात् पुनरुक्त्यापादकत्वाचेत्यभिप्रेत्याहुः इदानीमित्यादि। अत्रासमञ्जसमिति पूर्वसूत्रादनुवर्तत इति केचिदाहुः। वस्तुतस्त्वग्रिमसूत्रेणैतस्यान्वयः। वाशब्दो विकल्पार्थः। तथा च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां जायमानं द्व्यणुकं महत् स्याद् दीर्घवद् वा स्यान्न त्वणु ह्रस्वमिति। तदिदं व्याकुर्वन्ति तत्रेत्यादि।

रश्मिः ।

त्वापत्तिरिति वाच्यम्। तत्त्वमस्यादिस्थले तस्य त्वमित्यपि समासात्। अभेदपक्षे तु ह्यविद्यासंबन्धादेव तप्यत्वमित्युक्तम्। माध्वभाष्ये तु न विशेषः। अत्राधिकरणे प्रेरितकारणप्रतिपादकातिविषयाच्च प्रेरितकारणप्रतिपादकैः संशय्य प्रेरितकारणकं जगत् 'सृजामि तन्नियुक्तोऽहम्' इत्यादिवाक्यात्प्रेरितं कारणमिति प्राप्ते सिद्धान्तः। अप्रेरितं कारणं अलौकिकार्थे वेद एव प्रमाणं नान्यदिति हेतोः। न च प्रेरितकारणस्य स्मार्तत्वेन विषयाद्यसंभव इति शङ्क्यम्। 'इतिहासपुराणं च वेदानां पञ्चमो वेदः' इति छान्दोग्याद्वेदत्वमिति नासंभवात् विलक्षणवेदत्वादधिकरणान्तरम् ॥ १० ॥

इति द्वितीयं पुरुपादमवदित्यधिकरणम् ॥ २ ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥ नैयायिकादीति आदिशब्देन वैशेषिकः। अधिकरणसमाप्तौ वैशेषिकशब्देनातद्गुणसंविज्ञानो वा। अत्रापि प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्त्यर्थं प्रथमं सांख्ययोगशास्त्रीयकर्त्रादिजिज्ञासानिवृत्तिः तस्यां सत्यां नैयायिकादिसमये निराकरणावसर इत्यवसरसंगतिः। सावधानेत्याद्युक्तप्रसङ्गसंगतिस्तु वर्तत एव। **आदिपदेन** 'कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत्। गौतमेन तथा न्यायम्' इतिवाक्यादादिपदेन वैशेषिकः। **निराक्रियत** इति उक्तवक्ष्यमाणप्रकाराभ्यां निराक्रियते। **केचिदिति शंकराचार्याः। प्रसङ्गेति।** तथा संगतत्वादित्यर्थः। संगतिसामान्यलक्षणे प्रसङ्गाभिनिवेश ईक्षत्यधिकरण उक्तः। चेति। यत्तु प्रधानगुणानां बुद्ध्यादीनां जगत्यनन्वयात्प्रधानस्यानुपादानत्वमुक्तम्। तथा ब्रह्मगुणचैतन्यानन्वयाद् ब्रह्मणो नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तसंगतिलाभादत्र स यस्य समन्वय इति तच्चैतन्यान्वयस्य समन्वयाधिकरणे साधनाद्दोषास्फुरणादसंगतं स्फुरणे वा स्मरणमात्रनिवृत्त्या सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यमेवेति ध्येयम्। **केचिदिति रामानुजाचार्याः।** तथा च भाष्यं 'असमञ्जसमिति वर्तते' इति। अतोऽसमञ्जसं तन्मतमित्येवम्। परंतु वाक्यपरिसमाप्तिस्त्वतो द्व्यणुकस्याभाव इत्यनेनेति। वस्तुतस्तु पक्षमाहुः **वस्तुतस्त्विति।** तं तत्रैव वक्ष्यन्ति। एवं च ह्रस्वेत्यादिना भास्कराचार्या अध्याहरन्ति। माध्वशंकराचार्यास्तु सूत्रद्वये भिन्नं भिन्नं प्रमेयमाहुः। अतोन्यत्तत्। वाशब्दश्चार्थ इति शंकराचार्योक्तं माध्वाचार्यरामानुजाचार्योक्तं च निषेधन्ति स्म **वाशब्द** इति। भास्कराचार्यास्तु 'वाशब्दादध्याहृत्य योजना कर्तव्या' इत्याहुः। **ह्रस्वेति।** ह्रस्वत्वं परमह्रस्वत्वपरमाणुपरिमाणत्वं परितो मण्डलं च तद्विशिष्टः परमाणुस्ताभ्यामित्यर्थः। **न त्वण्विति** द्व्यणुकेप्यणुपरिमाणं नैयायिका मन्यन्ते। **व्याकुर्वन्तीति** संपूर्णसूत्र-

भाष्यप्रकाशः

अयमर्थः । तेषां मते सर्वं जगद् उपादानभूतेभ्यो नित्येभ्यः परमाणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेणोत्पद्यते । तत्रैषा युक्तिः । सूक्ष्मादेव स्थूलस्योत्पत्तिर्लोके दृश्यते । तन्तुभ्यः पटस्य, अंशुभ्यस्तन्तूनां चोत्पत्तिदर्शनात् । स चापकर्षः परमकारणद्रव्यमतिसूक्ष्ममवस्थापयति परमाणुरूपम् । तस्य सावयवत्वाङ्गीकारे त्वनन्तावयवत्वेन मेरुसर्षपयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्गः । एवं सिद्धाः परमाणवः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयभेदाच्चतुर्विधा नित्याः प्रलयकालेऽवतिष्ठन्ते । किंच । कार्यमात्रं लोके समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यकारणत्रयजन्यं दृश्यते । यथा पटे तन्तवः समवायिकारणम् । तेषां परस्परं संयोगोऽसमवायिकारणम् । तुरीवेमकुविन्दादयश्च निमित्तकारणम् । एवमाद्यकार्येऽपि परमाणवः समवायिनस्तत्संयोगोऽसमवायी । अदृष्टेश्वरेच्छादिकं च निमित्तम् । तत्र जीवादृष्टसहकृतेश्वरेच्छावशाद् वा, ईश्वरेच्छावशगादृष्टवदात्मसंयोगाद् वा परमाणुषु कर्मोत्पद्यते । ततस्ते परमाणवः परमाण्वन्तरेण संयुज्यमानाः प्रत्येकं द्व्यणुकरूपं कार्यमारभन्ते । बहवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थूलं कार्यमारभन्ते,

रश्मिः ।

भाष्येण व्याकुर्वन्ति । **स चे**ति कारणसौक्ष्म्यम् । **परमे**ति परमाणुरूपमित्यस्य विशेष्यम् । अतः परमाणौ विश्राम इति भावः । स च नित्यः । अन्यथानवस्थितकारणककार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । **अवे**ति अणुकं सावयवं चाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेनावस्थापयतीत्यर्थः । साध्यवदन्यस्मिन्नाकाशादौ साधारण्यवारणाय चाक्षुषेति । **अनन्ते**ति अवयवावयवधाराया अनन्तत्वात्तथा । अयं हेतुः । **मेर्वि**ति मध्यमपरिमाणौ । अयं पक्षः । **समाने**ति । इदं साध्यम् । तथा च मेरुसर्षपौ समानपरिमाणौ अनन्तावयववत्वात्, घटवत् । **पार्थिवाप्ये**ति आप्येति पदच्छेदः । **कार्यमात्र**मिति द्रव्यं बोध्यम् । केषांचिदसमवायिकारणाभावात् । **समवायी**ति 'यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम्' । **असमवायी**ति कार्यैकार्थकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणम् । कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या ज्ञानमिच्छा कारणमित्यतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानादिभिन्नमित्युपात्तम् । आदिपदेन यत्नं प्रति कारणीभूताया इच्छायाः संग्रहः । अत्रापि कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या तन्तुसंयोगोऽसमवायिकारणम् । तुरीतन्तुसंयोगस्यापि पटं प्रति कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या कारणत्वादसमवायित्वं पटं प्रति युक्तं परत्वादिना तस्यापि संग्रहान्न भवति । **तत्र** इति अदृष्टेश्वरेच्छादिके विचार्यमाणे । ईश्वरेच्छामात्रस्य कारणत्वे देवदत्ताद्यदृष्टभोग्यव्यवस्थोत्पन्नेषु न स्यादतो विशेषणम् । अनीश्वरवादापत्त्या विशेष्यम् । कारणतावच्छेदकद्वयापत्त्येश्वरस्य संसारमहीरुहस्य बीजत्वं न स्यादत आहुः **ईश्वरेच्छे**ति । ईश्वरस्येच्छावशं गच्छन्ति ये ते ईश्वरेच्छावशगाः ईश्वरेच्छाकारणका अदृष्टवन्त आत्मानः तेषां संयोगात् । अन्यथा जीवानां परमाण्वादिभोगो न स्यात् । तूष्णीं जीवा न कारणाभोग्यसांकर्यप्रसङ्गादतो यत्र यस्य संयोगः तत्तस्य भोग्यमिति न संयोगः कारणतावच्छेदकैक्यान्नानीश्वरवादापत्तिः । नैयायिकव्याख्याने स्पष्टम् । ननु संहत्य परमाणवः कार्यमुत्पादयन्तु : किं द्व्यणुकादिक्रमेणेत्यत आहुः । **बहवस्त्वि**ति । पक्षसंख्याविस्मरणायेदम् । न तु पक्षान्तर्गतम् । साध्याप्रसिद्धिवारणाय संयुक्ता इति पक्षविशेषणम् । असमवायिकारणविधुरे समवायिनि साध्यप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः । बाधवारणाय सहसेति 'अतर्किते तु सहसा' इत्यमरात्, सहते । षह मर्षणे

भाष्यप्रकाशः ।

परमाणुत्वे सति बहुत्वात्, घटोपगृहीतपरमाणुवत् । न चात्र मानाभावः । नष्टे घटे कपालादिदर्शनस्यैव मानत्वात् । तैरेव घटारम्भे तु मुद्गरादिना घटनाशे तदवयवानां परमाणूनामतीन्द्रियत्वान्न किंचिदुपलभ्येत । तस्मान्न बहूनां परमाणूनां सहसा स्थूलकार्यारम्भकत्वं किंतु द्व्यणुकादिक्रमेणैव महाकार्यारम्भ इति द्व्यणुकमेवाद्यं कार्यं द्वाभ्यां परमह्रस्वपरिमण्डलपरिमाणाभ्यां परमाणुभ्यामारभ्यते । किंच । द्रव्येण द्रव्यान्तरारम्भवद् गुणेन गुणान्तरारम्भ इति परमाणुद्वयगतया द्वित्वसंख्यया द्व्यणुकेणुत्वं ह्रस्वत्वं च परिमाणान्तरमारभ्यते । अणु च पारिमाण्डल्यादन्यत् । पारिमाण्डल्यं च परमाणुत्वस्यैव नामान्तरम् । पर-

रश्मिः ।

असात्प्रत्ययः । अवितर्किते अविचारिते । तथा च तर्काप्रतिष्ठानाद्वितर्कितस्थूलकार्यारम्भकत्वस्य पक्षे सत्त्वाद्बाधः । अवितर्कितस्थूलकार्यारम्भकत्वं तु नास्तीत्यबाधः । संयुक्तपरमाणुषु अवितर्कितं कार्यं द्व्यणुकादिरूपं तादृशकार्यारम्भरूपसाध्यदर्शनादपक्षताप्रसङ्गवारणाय स्थूलमिति, महत्परिमाणावच्छिन्नमित्यर्थः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता । सिद्धिः साध्यसिद्धिः अनुमितिप्रतिबन्धिका । 'संदिग्धसाध्यवान्पक्षः' इति वा । तेन सहसा स्थूलकार्यारम्भकत्वाभाववत्त्वं साध्यम् । द्व्यणुके साधारण्यवारणाय हेतौ विशेष्यम् । तथा च द्व्यणुके साध्यप्रतियोगिरूपसाध्याभाववति परमाणुत्वस्य सत्त्वात्साधारण्यम् । बहुत्वरूपविशेष्याभावान्न साधारण्यम् । बहुकपालेषु बहुकपालकघटजनकेषु साध्याभाववत्सु बहुत्वरूपहेतुसत्त्वात्साधारण्यं तद्वारणाय विशेषणम् । तथा च परमाणुत्वाभावान्न साधारण्यम् । परमाणुनिष्ठबहुत्वं हेतुतावच्छेदकं लाघवात् । नन्वतीन्द्रियलिङ्गकानुमानमिदं कथं साध्यं साधयिष्यतीत्याशङ्क्य प्रतिषेधति स्म **न चात्रे**ति । अत्रेति हेतौ । **मानं** व्याप्तिज्ञानं तस्या**भावः** । अथवा । दृष्टान्ताभावं शङ्कते **न चात्रे**ति । अत्रेति दृष्टान्ते । **कपालादी**ति त्रसरेणुपर्यन्तं दर्शनं प्रत्यक्षं द्व्यणुकादिविषयकं तु योगिनामिति । योग्ययोगिसाधारणं **दर्शनं** तस्यैव **मानत्वात्** । पूर्वपक्षे कपालादीत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः दर्शनयोगिनामेव । पीलुपाकवादिनां मतेनाह **तैरेवे**ति । एवकारेण पिठरनिषेधः । **किंचित्** कपालशकलादि । अतः पिठराणामपि कारणत्वमिति भावः । **परमाणूनामि**ति । **परमे**ति परमह्रस्वमणुपरिमाणेतरत् । अणुह्रस्वमहद्दीर्घभेदेन चतुर्षु परिमाणेषु । **परिमण्डले**ति भावप्रधानः । परिमण्डलत्वमणुपरिमाणं ते परिमाणे ययोस्ताभ्यां परमाणुभ्याम् । भाष्ये स्थूलकार्यत्वमुद्देश्यतावच्छेदकमुक्तमत्र च महाकार्यारम्भ इत्युद्दिष्टं तदुपपादयामासुः **किंचे**त्यादि । ह्रस्वत्वमिति परमह्रस्वत्वम्, द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति महत्त्वेन कारणत्वान्न ह्रस्वत्वे चाक्षुषत्वं वा द्व्यणुकादौ । तर्हि ह्रस्वत्वे परमेतिविशेषणं न देयम् । अणुपरिमाणेनैव चारितार्थ्ये इदं त्रसरेणुपरिमाणारम्भार्थम् । अणुमात्रस्याणुतरपरिमाणजनकत्वात् । तर्हि त्रसरेणुपरिमाणं ह्रस्वजन्यं भवतु अणुतरस्य जनकत्वं मास्त्वित्याकाङ्क्षायामणुतरपरिमाणस्यैवाभावादणुह्रस्वैश्चाणुव्यवहारशून्यैः सुखेन महदादिपरिमाणजनकत्वसंभवाच्च तदर्थमणुपरमाण्वोरभेदभ्रमं वारयन्ति परमाणोः सकाशाद्द्व्यणुकपरिमाणभेदसाधनाय **अणु चे**ति । न च नामभेदाद्भेद इति शङ्क्यम् । पूर्वमीमांसागतत्वात् । संज्ञाया भेदकत्वे श्यामघटाद्रक्तघटः पाकदशायां भिन्नः स्यात् । अतो लक्षणं भेदकम् । ह्रस्वं तु भवति च पुनरणुपारिमाण्डल्यादन्यत् । रूढ्याह **पारिमाण्डल्यमि**ति । तदुक्तम्-'पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम्' इति भाषापरिच्छेदे । पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणमित्यपि स्थितम् ।

भाष्यप्रकाशः।

माणुत्वं त्वनारम्भकम् । द्वित्वसंख्या तु महेश्वरीयया अपेक्षाबुद्ध्या जन्यते । तथा त्रिभि-र्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमारभ्यते । त्र्यणुकगतया बहुत्वसंख्यया त्र्यणुके महत्त्वं दीर्घत्वं च परिमाणा-न्तरमारभ्यते । द्व्यणुकगते अणुत्वह्रस्वत्वे त्वनारम्भके । तथा द्वाभ्यां तु द्व्यणुकाभ्यामपि न द्रव्यमारभ्यते । द्व्यणुके बहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषाभावेन द्व्यणुकजनितकार्ये महत्त्वानारम्भे तस्य कार्यस्य द्व्यणुकतुल्यतायां तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किंच । विश्वनिर्माणस्य जीवादृष्टजन्यतया तद्भोगार्थत्वाद् द्व्यणुकभोगस्य कारणद्व्यणुकेनैव सिद्धेः कृतं तत्कार्येण द्व्यणुकान्तरेणेति । अत आरम्भसार्थक्याय बहुभिरेव द्व्यणुकैस्त्र्यणुकचतुरणुकादीनि भोगभेदायारभ्यन्ते । एवं क्रमेण वायवीयपरमाणुसंयोगेभ्य उत्पन्नो महान् वायुर्नभसि दोधूयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तस्मि-न्नेवाप्येभ्यस्तेभ्यस्तथैवोत्पन्नः सलिलनिधिः पोप्लूयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तथैवोत्पन्ना पृथिवी तत्रैव संहतावतिष्ठते । तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तथैवोत्पन्नस्तेजोराशिर्देदीप्यमानस्तिष्ठती-त्यादिः प्रक्रिया काणभुजेभ्यः सप्तमाध्यायादिसूत्रेभ्यः सिद्धा तद्भाष्यादिभ्योवगम्यते ।

रश्मिः।

तदनारम्भकं द्व्यणुकपरिमाणस्यानुत्कृष्टत्वात् । परिमाणस्य स्वसजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् । संख्यायाः परमाणुगताया नित्यत्वमाशङ्क्याह द्वित्वेति । अपेक्षेति अयमयमेकोयमेक इत्यपेक्षाबुद्धिः। ततो द्वित्वोत्पत्तिः । ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वनिर्विकल्पात्मकम् । ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धि-नाशश्च ततो द्वित्वनाश इति प्रक्रिया । **अनारम्भके** इति । अणुकस्याप्रत्यक्षतापादकत्वादिति भावः । तेन द्वयोः परमाण्वोर्द्वयोर्ह्रस्वयोर्मिलने न परमाणुबुद्धिः । घटपटौ न घट इत्येकदेशप्रतियोगिका-भावबुद्धेः । तथा च परिमाणं परिमाणारम्भकं न संख्येति यद्यपि तथापि तादृशपरिमाणस्यापि स्वसजाती-योत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात्त्रसरेणौ विवक्षितपरिमाणजनकत्वादपास्तं तदपि । अपसिद्धान्त............... स्य **तथा द्वाभ्यामि**ति । **बहुत्वे**त्यादि । बहुत्वं च महत्त्वं च प्रचयविशेषश्च बहुत्वमहत्त्वप्रचय-विशेषास्तेषामभावेन । बहुत्वाभावः पक्षे साध्याभावरूपबाधसा............त्वादितिवद्बहुत्वभाव-साधकश्च । महत्त्वाभावो द्व्यणुकजनितकार्ये द्व्यणुकतुल्यतासंपादकः प्रचयविशेषाभावोपि । **महत्त्वे**ति। न च संख्या द्वित्वरूपा परि.........केति वाच्यम् । द्व्यणुकतुल्यतापत्तेः । अतः परिमाणं त्रिभिरारभ्यते । तत्र संख्यया परिमाणारम्भ उक्तः । परिमाणजन्यं तु घटादिपरिमाणं कपालपरिमाण-जन्यम् । प्रचयस्तु शिथिलसंयोगस्तज्जन्यं परिमाणं तूलकादाविति । तथा च महत्त्वानारम्भ इत्यर्थः । तद्वैयर्थ्येति द्व्यणुकाभ्यां जनितस्य वैयर्थ्येन तदारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । द्व्यणुकेनाप्यसिद्धत्वं प्रसञ्जयति स्म **किंचे**ति । जीवादृष्टस्य कारणत्वं निमित्तत्वेन । दोधूयमानादयो यङन्तक्रियापदैर्विगृह्य शानजन्तास्तद्भाष्यादिव्याख्यानात्समर्थनीयाः । **तस्मिन्नि**ति नभसि । **आप्येभ्यो** जीवनीयेभ्यः । **तथैवे**ति संयोगप्रकारेणैव । एवमग्रेऽपि । **तथैवे**ति पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यः, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण । **तथैवे**ति पृथ्वीत्वेनैव । **महोदधावि**ति । श्रुतिश्च 'अद्भ्यः प्रातरुदेति सायमपः प्रविशति' इत्येव-माकारा । **तथैवे**ति तैजसेभ्यः परमाणुभ्यः संयोगप्रकारेण । **सप्तमे**ति तानि सूत्राणि शंकराचार्यभाष्ये परिमाणान्तरस्यान्यहेतुत्वाभ्युपगमात् 'कारणबहुत्वाच्च कारणमहत्त्वात् प्रचयविशेषाच्च महच्च' तद्विपरीत-मणुत्वम् 'एतेन दीर्घत्व ह्रस्वत्वे व्याख्याते इति । अवगम्यते इति 'तस्माद्वा एतस्मात्' इति श्रुतिस्तु नैपा-मुपयोगिनी । एतावता तत्रेत्यारभ्येत्यर्थ इत्यन्तं भाष्यं विवृतम् । तद्भाष्यमाभासमुखेन योजनीयमित्या-

भावमिलने द्व्यणुकं महत् स्याद् द्विगुणपरिमाणवत्त्वात्।

भाष्यप्रकाशः।

तामेतां प्रक्रियां दूषयन् प्रथमं त्र्यणुकपरिमाणं दूषयति महदित्यादि। अयमर्थः। यदुक्तं परमाणुगतया द्वित्वसंख्यया त्र्यणुकेवान्तराणुत्वमवान्तरह्रस्वत्वं चारभ्यत इति तदसंगतम्। दूरस्थयोरसंयुक्तयोरपि परमाण्वोरीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्य विद्यमानतया तदानीं तदभावेन त्र्यणुकोत्पत्त्यनन्तरं च भावेन त्र्यणुकद्रव्यासमवायिकारणीभूतः संयोग एव परिमाणेपि कारणत्वेनाभ्युपेयः। न च तस्यान्यथासिद्धत्वम्। एकेन संयोगेन द्रव्यगुणात्मककार्यद्वयजननेपि बाधकाभावात्। एकस्मिन् गुणे द्रव्यगुणजनकत्वस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणे अदृष्टे सिद्धत्वात्। वस्तुतस्तु संख्याया अपि द्व्यणुकादिकं प्रति कारणता। अन्यथा तद्वाचके पदे संख्योल्लेखो न स्यात्। अतः संख्यया परिमाणमेव जन्यते इति न नियमः। किंच। तया त्र्यणुकगतमेकत्वमेव जन्यते, साजात्यात्। न त्वेकत्वेन। विनिगमनाविरहात्। न च तन्नित्यम्। अनित्यगतगुणस्यानित्यत्वा-

रश्मिः।

शयेनाहुः तामेतामिति। दूषयतीति सूत्रकारो दूषयतीत्यर्थः। इदं सूत्रप्रतीकम्। तत्रोपरीत्यादि भाष्यं विवरिष्यन्तः किंचिद्द्रव्येणेत्यादिस्वोक्तदूषणानां गौणत्वसूचनाय स्वेषामीश्वरोपादानत्वस्य सूचनाय तान्यनूद्य स्वान्याहुः अयमर्थ इति। तेन तत्परिहारसंभवादित्यन्तेन ग्रन्थेन स्वोक्तदूष्यदूषणानि गौणत्वेन भाष्ये ब्रुवन्ति स्म तेन गौणार्थेन सह स्वयमर्थ इत्यर्थः। अवान्तरेति। महाकार्यावान्तराणुत्वमेवमेवावान्तरह्रस्वत्वम्। तदभावेनेति तयोरणुत्वह्रस्वत्वयोरारभ्यमाणयोरभावेन। संयोग इति परमाण्वोः संयोगः। कारणत्वेनेति अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। तथा द्व्यणुकं तु समवायिकारणम्। अन्यथासिद्धत्वमिति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन्या द्वित्वसंख्ययाणुत्वह्रस्वत्वकार्यसंभवे तद्भिन्नसंयोगस्यान्यथासिद्धत्वम्। द्रव्यगुणेति गुणः परिमाणम्। बाधकेति संयोगस्यावश्यक्लृप्तत्वे बाधकस्य संख्याया अवश्यक्लृप्तत्वस्य अभावात्। संख्यावश्यक्लृप्तत्वस्य न्यायमात्रेऽभ्युपगमैकशरणस्य न संयोगावश्यक्लृप्तत्वविघटकत्वरूपं बाधकत्वमिति भावः। सर्वोत्पत्तिमदिति। जडस्य भोग्यतया यद्यददृष्टजन्यं तत्तद्भोग्यमित्येवं तथेत्यर्थः। ननु द्वित्वस्य विद्यमानत्वेनास्तु कारणत्वं संयोगस्य स्वसमवायित्वेन परिमाणासमवायिकारणलक्षणाक्रान्तत्वेनादृष्टस्य निमित्तरूपस्य द्रव्यगुणजनकत्वादन्यत्राप्रसिद्धत्वेन च किं पुनः 'लोके शब्दार्थसंबन्धो रूपं तेषां च यादृशम्, न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छित्तिस्तथा भवेत्' इत्यनेन विरुद्धत्वेन च द्रव्येतरकार्यं प्रति कारणत्रयानावश्यकत्वेन पक्षान्तरमाहुः वस्तुतस्त्विति। संख्याया अपीति परमाणुरूपेणापि द्व्यणुकपरिमाणजननसंभवात्परमाण्वोरिव संख्याया अपि द्व्यणुकसमवायित्वम्, समन्वयात्। सूचितश्चायं भाष्ये तत्रोपर्यध इत्यादिना। अन्यथेति समवायित्वाभावे। द्व्यणुकवाचके द्व्यणुकपदे 'द्वि' इतिसंख्योल्लेखो न स्यात्। घटो मृदिति प्रत्ययात्समवायिवाचकस्यैव तद्वाचकत्वात्। न नियम इति किंतु संख्यापि जन्यत इति। अथापि द्व्यणुकमेकमिति प्रत्यये द्वित्वमवयवगतमेकत्वमवयविगतमिति स्मरणानुमितिविषयत्वं मन्तव्यम्। तत्रापि संख्यैव कारणमित्येककार्यकत्वं नेत्याहुः किंचेति। एवेति एवकारः परिमाणं व्यवच्छिनत्ति। साजात्यात् संख्यात्वेन साजात्यात्। न त्विति साजात्यमित्येव। अन्यथा द्व्यणुके द्वित्वसंख्योल्लेखो न स्यात्। अथवा परिमाणं मा जन्यतामन्यथैवोपपत्तेः। परिमाणेन तु जन्यतामित्याहुः किंचेति। न चेति एकत्वं नित्यमिति तन्न जन्यते किंतु संख्यया परिमाणमेव

१. मित्यात्मकत्वमिति वा पाठः।

प्राक्पश्चान्मिलने दीर्घवद् वा स्यात् । परमाणुपरिमाणं ह्रस्वं परितो

भाष्यप्रकाशः।

भ्युपगमात् । एवं त्र्यणुकपरिमाणमपि परमाणुपरिमाणेनैव जन्यत इति मन्तव्यम् । अन्यथातिप्रसङ्गापत्तेः । न च परिमाणस्य प्रकृष्टपरिमाणजनकत्वदर्शनात् सूक्ष्मे चातिसूक्ष्मत्वस्यैव प्रकर्षत्वात् परमाणौ विश्रान्त्यनङ्गीकारेनवस्थापत्त्या मेरुसर्षपयोस्तौल्यापत्तेस्तस्यानारम्भकत्वमिति वाच्यम् । विभागजन्य एव कार्ये सूक्ष्मत्वस्य प्रकर्षतायाः सर्षपभङ्गादौ निर्णीतत्वेन संयोगजे कार्ये तथाङ्गीकारस्य भ्रान्तिमूलकत्वात् । अस्तु वा संख्यायाः परिमाणमात्रजनकत्वम् । तथापि तयाणुत्वह्रस्वत्वे एव जननीये न महत्त्वदीर्घत्वे इत्यत्र किं नियामकम् । न च प्रत्यक्षतापत्तिः । स्पर्शरूपयोरनुद्भूतत्वाङ्गीकारेणापि तत्परिहारसंभवात् । अथवा, तयाणुत्वादिकमेव जन्यताम् । तथापि त्र्यणुकस्य परमाणुपरिमाणापेक्षया द्विगुणपरिमाणवत्त्वाद् त्र्यणुकं स्वजनकसंयोगद्वैविध्येनोक्तरीत्या महद्वद्दीर्घवद् वा स्यान्न तु वर्तुलं ह्रस्वं चेत्यर्थः । भाष्ये, संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वमभिप्रेत्य मिलनमित्यत्र गुणाभावः । प्राक्पश्चादिति तिर्यग्भावेन । नन्वस्याकाण्डताण्डवस्य

रश्मिः।

जन्यत इति न च वाच्यमित्यर्थः । एवमिति संख्यया संख्यावत् । अन्यथेति गुणजनने साजात्यपेक्षाभावे । स्वरसेनापि तज्जन्येतेत्येवमतिप्रसङ्गापत्तेः । अनवस्थेति विश्रान्त्यनङ्गीकारे सावयवत्वापत्त्या परमाणवः स्वावयवैरवयवाश्चावयवावयवैरित्यनवस्थापत्त्या मेरुसर्षपयोरनन्तावयवत्वसाम्यात्तौल्यापत्तेरित्यर्थः । 'न च वाच्यं अवयवाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां हि सर्षपमहीधरयोर्वैषम्यम् । परमाणोरप्यनन्तावयवत्वेऽवयवानन्त्यसाम्यात्सर्षपमहीधरयोर्वैषम्यासिद्धेरवयवापकर्षकाष्ठावश्याभ्युपगमनीयेति । परमाणूनां प्रदेशाभावे सति एकपरमाणुपरिमाणातिरेकी प्रतिप्रथिमा न जायेतेति सर्षपमहीधरयोरेवासिद्धेः किं कुर्म इति चेत् वैदिकपक्षः परिगृह्यताम्' । तस्येति परिमाणस्य । विभागेति सर्षपभङ्गादावित्यस्य विशेषणम् । सर्षपेति । आदिपदेनाग्निविस्फुलिङ्गभङ्गादिः राजिका वा । संयोगज इति घटादिकं संयोगजं कार्यम् । भ्रान्तीति सूक्ष्मत्वस्य प्रकर्षतायाः क्वाप्यदर्शनात्तथेत्यर्थः । महदारब्धस्य संयोगासमवायिकारणकस्याणुतरत्वं त्रसरेणौ दृष्टमिति भावः । न च तन्तुषु यथा यथा सूक्ष्मत्वं तथा तथा प्रकर्ष इति लोके उपलम्भात् परमाणुपरिमाणजन्यस्याणुतरत्वं प्रकर्ष इति शङ्क्यम् । परिमाणाभ्यां जायमानस्याणुतरत्वाभावेऽणावणुत्वे एकतरवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । परमाणोस्तत्तत्कार्यविश्रान्तिस्थानत्वे दूषणम्, ईश्वरस्य समवायित्वेन तत्तत्कार्यविश्रान्तिस्थानत्वे दूषणं नेत्युक्तम् । न तु परमाण्वभावः । तेन 'चरमः सद्विशेषाणामनेकः' इत्यस्याविरोधः । तेन 'तस्माद्वा एतस्मात्' इति श्रुतावव्द्भ्यः परमाणवस्तेभ्य उक्तरीत्या महती पृथिवीत्येवं सर्वत्र । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाहुः अस्तु चेति । महत्त्वदीर्घत्वयोर्जनितयोरसत्त्वेनुपलब्धिर्नियामिकेति शङ्कते न चेति । यदि महत्त्वदीर्घत्वे स्यातां तर्हि त्र्यणुकमुपलभ्येत चक्षुषेति प्रत्यक्षतापत्तिः । अनुद्भूतत्वेति तत्कृतेनाङ्गीकारेण । तत्रोपरीत्यारभ्य मण्डलं चेत्यन्तं भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथवेति । तयेति द्वित्वसंख्यया । अयमभ्युपगमः पूर्ववत् । स्वेति । द्वैविध्यमुपर्यधोभागमेलनेन प्राक्पश्चान्मेलनेन च । उक्तरीत्येति उपर्यधोभागमिलने इत्युक्तरीत्या । महद्वदित्यादौ मतुप् वतिर्वा । भाष्ये संज्ञेति अस्याः परिभाषायाः ज्ञापकमोरोदिति वक्तव्ये 'ओर्गुण' इत्यत्र गुणशब्देनादेङोः संज्ञाभूतेनोद्विधानम् । तेन पञ्चबाणः क्षिणोतीत्यत्र 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणो न । गुणाभाव इति 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति सूत्रेण गुणाभावः । तिर्यगिति । अन्यथातिसूक्ष्मयोरन्यभावाऽननुभवापत्तेः, दिनवृद्धौ पलाननुभववत् । अकाण्डेति

मण्डलं च। उपहासार्थं तस्य मतस्यानुवादः॥ ११॥

किमतो यद्येवमत आह।

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः॥ १२॥

उभयथापि न। कुतः। न कर्म। नकारो देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्र संबध्यते। अतो द्व्यणुकाभावः। उभयथापि न परमाणुसंघट्टनम्। प्रदेशाभावात्। कल्पना मनोरथमात्रम्। असंयुक्तांशाभावात् तदेव तत् स्यात्।

भाष्यप्रकाशः।

किं प्रयोजनमत आहुः, उपहासार्थमिति य एवं लोकतत्त्वेऽप्यकुशलास्ते कथमात्मतत्त्वं शासन्तीत्युपहासार्थम्। वक्ष्यमाणरीत्या वा॥ ११॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः॥ १२॥ एवं परिमाणदूषणमुखेन दूषयित्वा तदसमवायिकारणसंयोगदूषणमुखेनापि दूषयतीत्याहुः उभयथेत्यादि। गृहीत्वा पुनर्व्याकुर्वन्ति उभयथापि नेत्यादि। अयमर्थः। अपकर्षकाष्ठां प्राप्तेन परमाणुना सह यः परमाण्वन्तरस्य संयोगः स सार्वदेशिको वा ऐकदेशिको वा। नोभयथापि युज्यते। प्रदेशाङ्गीकारे सावयवत्वापातात्। प्रदेशवत्त्वस्य सावयवत्वव्याप्तत्वात्। अतस्तस्य परमाणुत्वनिर्वाहाय निःप्रदेशत्वमङ्गीकर्तव्यम्। तथा सति सुतरामयुक्तम्। संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वनियमात्। अतः परमाणूनां यदि प्रदेशवत्त्वं यदि वा न, उभयथा न संयोगः। अथ संयोगार्थं कल्पिताः प्रदेशा अङ्गीक्रियन्ते तदा प्रमाणशून्यत्वात् सा कल्पना मनोरथमात्रमिति मनोराज्यतुल्यत्वान्न ग्राह्यस्य नियमस्य साधिका। अथाप्रदेशयोरपि संयोग इत्यङ्गीक्रियते, तथा सति तयोः सर्वात्मना संयोगेनासंयुक्तांशस्याभावात् तदेव तत् स्यात्। ततश्च

रश्मिः।

अशाखविस्तारस्य। य इति वैशेषिकाः। उपहासेति। 'विहसन्त्यच्युतप्रियान्' इति तद्धास उचित इति भावः। तर्काप्रतिष्ठानस्योक्तत्वाद्विपरीतसंभावनयाहुः वक्ष्यमाणेति॥ ११॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः॥ १२॥ भाष्ये उभयथापदं द्वेधा व्याकृतं तत्रोत्तरं मुख्यं मत्वोत्तरप्रकारेणावतारयन्ति स्म एवमिति। तदसमवायीति। तेनाधिकरणान्तर्गतसूत्रयोर्निर्वाहकत्वं संगतिः। किमन्यद्व्यणुकदूषकमिति जिज्ञासया सूत्रप्रवृत्तेः। संयोगेति अस्तिसंयोगोऽपि द्विविधः। ऐकदेशिकः सार्वदेशिकश्च। ऐच्छिकं संयोगजं चेति कर्मापि द्विविधम्। उभयथा कर्म न संभवति येन संयोगो द्व्यणुकजनको द्विविधोप्यतोसमवायिकारणाभावात्तदभावो द्व्यणुकाभाव इति सूत्रार्थः। गृहीत्वेति। उभयथेत्यादिसूत्रे सौत्रं शब्दत्रयमुभयथेति भाष्येण गृहीतम्। न कर्मेतिभाष्येण कर्मेति शब्दः, अत इत्यादिपदद्वयमतो द्व्यणुकाभाव इति भाष्ये सौत्रमिति ज्ञेयम्। पुनरिति। भाष्यत्वान्न पुनरुक्तिरिति भावः। गृहीत्वा व्याकृतं विशदयन्ति स्म अयमर्थ इति। नोभयथेति परमाणुसंघट्टनं युज्यते। घट्ट चलने संपूर्वः। तेन संघट्टनं संयोगो व्याकृतः। अत्र भाष्ये हेतुः प्रदेशाभावस्तं समर्थयन्ति स्म प्रदेशेति। प्रदेशवत्त्वस्येति सावयवः प्रदेशवत्त्वात्, घटवदिति फलितम्। अत इति व्याप्तेः सकाशात्सावयवत्वापत्तेः। अयुक्तमिति निःप्रदेशत्वमयुक्तम्, परमाणुसंघट्टनमयुक्तमिति वा। अव्याप्येति स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमव्याप्यवृत्तित्वं तस्य, विभ्वोस्तु न संयोग इत्यतो नियमादित्यर्थः। अत इति अनुपदोक्तहेतोः। कल्पनेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेति। ग्राह्यस्येति चक्षुरादिजन्यज्ञानविषयस्याव्याप्यवृत्तित्वरूपस्य। असंयुक्तेत्यादिभाष्यं

संयोगजनकं कर्मापि न संभवति । कारणान्तराभावात् । प्रयत्नवदात्मसंयोगे

भाष्यप्रकाशः ।

यथा द्व्यणुकजन्ये कार्ये महत्त्वानारम्भेण द्व्यणुकतुल्यतया द्व्यणुकजन्यद्व्यणुकान्तरवैयर्थ्यमेवं परमाणुजन्यद्व्यणुके परिमाणान्तराभावेन भोगानुपयोगात् तद्वैयर्थ्यमिति न तयोः संयोगः सुवचः । किंच । कर्मजोऽवयवजश्चेति द्विविधः संयोगो भवतां मते । तृतीयश्च संयोगजः संयोगः । तत्र द्वितीयस्तु निरवयवत्वाद् भवतामपि नात्र संमतः । अतः प्रथमो विचारणीयः । तत्र प्रथमं वायुपरमाणुषु कर्मोत्पद्यते ततस्ते संयुज्यन्ते । तेभ्यः संयुक्तेभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण समुत्पन्नो महान् वायुर्नभसि दोधूयमानस्तिष्ठति । तत एवमापः पृथिवी तेजश्च क्रमेण जाता नभसि तिष्ठन्ति । एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु भूतेषु महेश्वराभिध्यानमात्रात् तैजसेभ्योऽणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्डमारभ्यत इत्यादिर्हि काणभुजानां प्रक्रिया । तत्र **संयोगजनकं कर्मापि न संभवति । कारणान्तराभावात् ।** न हि तत्र स्वभावः कारणम्, महेश्वरसिसृक्षा वा । तस्य तस्याश्च नित्यत्वेन सर्वदा तत्प्रसङ्गादिदूषणग्रासात् । अतस्तदभावायानित्यमेव कारणमभ्युपगन्तव्यम् । तद्यदि **प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तदा** सृष्ट्यारम्भे निःशरीरस्यात्मनो मनःसंयोगस्याशक्यवचनत्वेन प्रयत्नस्यैवासंभवः । शरीरसंबन्धोत्तरमेव तदुत्पत्ति-

रश्मिः ।

विवृण्वन्ति स्म **अथाग्रेति** । तद्वैवेति परमाणुद्वयमेवाणु स्यात् । **भोगेति** विलक्षणभो**गानुपयोगात् । सुवच इति** । नापि परमाणुतो द्विगुणगुरुत्वं भोग्यम् । कपालद्वयारब्धे घटे कपालद्वयगुरुत्वतोऽधिकगुरुत्वस्योत्तोलनेऽननुभवात् । कारणमात्रगुरुत्वं गुरुत्वान्तरं सूक्ष्मतमं करोतीति भोगे भेदाभावात् । गुरुत्वं परमाणुमात्रवृत्तीति केचित् । परमाणुषु तन्नेत्यन्ये । स्पष्टं चेदं स्पर्शनिरूपणे **प्रस्थानरत्नाकरे** । तथा चोभयथापि संयोगस्य सार्वदेशिकत्वे ऐकदेशिकत्वे वापि परमाणुसंघट्टनं न युज्यते प्रदेशाभावादित्यादिहेतुपूरणेन व्याकृतम् । न कर्मेति भाष्यव्याख्यानं संयोगजमित्यादि भाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म **किंचेति** । श्येनशैलादिसंयोगः कर्मजः, मेषयोः सन्निपातोऽवयवजः । **संयोगज इति** । उक्ताभिघातसंयोगेतरप्रचयाख्यः । 'कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः । संयोगजोऽयं संयोगः' इति । **कर्मोत्पद्यत इति** भगवदिच्छयैव । **आप इति** आपो नभोनिष्ठाः । यद्वा व्यापकत्वान्नभसः पृथ्व्यधःस्था अपि नभःस्थाः । पृथिव्यपि नभःस्था व्यापकत्वादेव । तेजस्तु नभःस्थं प्रसिद्धम् । **अभिध्येति** सिसृक्षा पुराणात् । इत्यादीति तस्मिंश्चतुर्वदनं सकमलं सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं ससभुवनसहितमुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुङ्क्ते स च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मा निरतिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नः सर्वप्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा कर्मानुरूपज्ञानभोगायुषः सुतान्प्रजापतीन्मानसान्मनून्देवर्षिपितृगणान्प्रजापतीन्सृजति । मुखबाहूरुपादतश्चतुरो वर्णानन्यानि चोच्चावचानि भूतानि सृष्ट्वाऽऽशयानुरूपैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयतीत्यादिपदार्थः । **प्रक्रियेति** तद्भाष्यीयप्रक्रिया । कारणेत्यादि भाष्यं विवरीतुमवतारयन्ति स्म **तत्रेति** कर्मजसंयोगे । **कारणेति** श्येने तु कर्मकारणं प्रयत्नः । **तत्र स्वभाव इति** परमाणुषु परिणामहेतुः । **तत्प्रसङ्गादीति** द्व्यणुकप्रसङ्गः त्रसरेणौ कार्यत्वाभानप्रसङ्गः द्व्यणुकनित्यत्वप्रसङ्गश्च । इतः परं प्रयत्नवदित्यादिभाष्यं व्याचक्रुः **अत इति** । **प्रयत्नवदिति** प्रयत्नवानात्मा ईश्वरः तस्य परमाणुभिः संयोगः, उभयोर्द्रव्यत्वात् । **असंभव इति** जानाती-

अदृष्टवदात्मसंयोगे चाभ्युपगम्यमाने निरवयवत्वात् तदेव तत् स्यात् । विशेपा-

भाष्यप्रकाशः ।

दर्शनात् । अन्यथात्ममनसोर्नित्यत्वेन संयोगनित्यतया प्रयत्नस्यापि सार्वदिकत्वप्रसङ्गात् । अथादृष्टवदात्मसंयोगस्तदा तस्य सार्वदिकत्वात् कर्मणोपि तथात्वप्रसङ्गः । लोके तथैव दर्शनात् । किंचैवमभ्युपगम्यमानेपि कारणान्तरे परमाण्वोर्निरवयवत्वादसंयुक्तांशस्याभावेन तदपि कार्यं परमाणु स्यान्न द्व्यणुकम्, विशेषाभावात् । न च प्रविभज्यमानत्वमेव विशेष इति युक्तम् । लोके मुद्गराभिघातादिना घटभङ्गे कपालानां तेषामपि तथाभङ्गे कपालिकानां दर्शनेन विभागस्य प्रतिलोमक्रमेणैवोत्पत्तिनिश्चयात् प्रलयेपि शरीराणां प्रागेव नाशेन तदानीं परमाणुविभागजनककर्मजनकस्य जीवप्रयत्नाभिघातादेर्वक्तुमशक्यतया, अदृष्टपक्षेपि तस्य भोगनाश्यत्वेन द्व्यणुकपर्यन्तभोगोत्तरं तन्नाशे तदानीं शरीराभावेन कर्मकरणाभावाददृष्टान्तरस्याप्यनुत्पत्तावणुद्वयविभागजनकस्य कस्यापि वक्तुमशक्यतया विभागस्याशक्यत्वादपि विशेपा-

रश्मिः ।

च्छतीत्यादिना 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति यद्वदति तत्करोति' इति श्रुतेश्चासंभवः । निःशरीरस्येत्याद्युक्तं तत्र निःशरीरत्वे मनःसंबन्धो न घटत इत्यत्र हेतुमाहुः शरीरेति । बृहदारण्यके 'उषा वा' इति ब्राह्मणेश्वमुक्त्वा द्वितीयब्राह्मणे 'नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत्' इत्यनया मृत्युरूपदेहसंबन्धमुक्त्वोच्यते 'तन्मनोकुरुत' इति । मृत्योः शरीरत्वं तत्रैवोक्तम् अशनाया हि मृत्युरिति । अशनायेति सोर्थाद्व । अशनाग्नेः शरीरम् । 'यास्ते अग्ने घोरास्तनवः क्षुच तृष्णा च' इति श्रुतेः । अश्नात्यनया क्षुधेत्यशनाया क्षुत् । तदुत्पत्तीति बृहदारण्यके मनउत्पत्तिदर्शनात् । ननु व्यापकस्यात्मनो मनःसयोगः सुघट इति शरीरमन्तराप्युपपन्न इति प्रयत्नसंभव इत्यत आहुरन्यथेति । शरीरमन्तरापि मनःसंयोगाङ्गीकारे प्रकारे । सार्वदिकत्वेति । तथा च संयोगजनककर्मजनकस्यैव प्रयत्नस्य संभवेन प्रलयाद्यनुपपत्तिः । अदृष्टेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेत्यादि कारणमित्येव । अदृष्टवानात्मा जीवः । 'बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा, धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनश्च चतुर्दश' इति भाषापरिच्छेदे । स च मुक्तः संसारिणस्तदाभावात् । तथात्वेति नित्यत्वप्रसङ्गः । लोक इति श्येनशैलसंयोगे संयोगजनककर्मनित्यत्वे विभागजनककर्माभावात्संयोगनित्यत्वप्रसङ्गदर्शनात् । चाभ्युपेत्यादिभाष्यं चमप्यर्थे आश्रित्य विवृण्वन्ति स्म कारणान्तर इति असमवायिकारणे । तदपीति तेन तदेवेत्येवकारोप्यर्थे व्याख्यातः । चैवशब्दयोः स्पष्टार्थत्वेपि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरदोषः । विशेषेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म विशेषेति संयोगकृतविशेषाभावात् । विभागस्येतिभाष्यमवतारयन्ति स्म न चेत्यादिना । परमाणुर्न विभज्यते द्व्यणुकं तु विभज्यत इति । अभिघातः कर्मजः संयोगः । आदिशब्देन द्व्यणुकनिष्ठं विभाजकं कर्म । यद्वा । घटभङ्गे कारणत्वाद्भूतजलामत्वमादिशब्दार्थः । प्रतिलोमेति संयोगप्रतिलोमक्रमेण । प्रागिति स्वारम्भकद्व्यणुकादिनाशात्प्राक् । तदानीमिति । जीवप्रयत्नेति । आदिशब्देन महेश्वरेच्छा । यद्वा, आदिशब्देन दृष्टनिमित्तान्तरम् । तस्याः कालस्य चादृष्टे निवेशात् । अशक्यतयेति ज्ञानाभावेन जानातीत्यादिप्रक्रियाभावात्तथा । दृष्टमुद्गरादिकमुक्त्वाऽदृष्टकारणाभावमाहुः अदृष्टेति । 'धर्माधर्मावदृष्टं स्यात्' । तस्येत्यादि तस्य अदृष्टस्य । सुखदुःखसाक्षात्कारो भोगः । तन्नाशे इति अदृष्टनाशे । तदानीमिति द्व्यणुकभोगोत्तरकाले । अदृष्टान्तरेति प्रारब्धस्य इत्यपिशब्दार्थः । अपि विशेपा-

भावाद् विभागस्याशक्यत्वाच । अतो द्व्यणुकस्याभावः ॥ १२ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

भावात् । चोऽप्यर्थे । किंच । पार्थिवद्व्यणुकाङ्गीकारः सुतरामसङ्गतः । पृथिवीपरमाणुषु स्नेहाभावेनेतरेतरासंग्रहादवयव्युत्पत्तेरशक्यवचनत्वात् । संग्राहकत्वेनाप्यणुप्रवेशाङ्गीकारे तु त्र्यणुकचतुरणुकताया एवापत्तेरिति । एवं च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां जायमानं द्व्यणुकं महद् दीर्घवद् वा स्यात् । उभयथापि न, तज्जनकं कर्मापि न । अतः स्वरूपविरोधाद्धेत्वभावाच तदभावो द्व्यणुकस्याभाव इति द्वयोरन्वयः । तथा च द्व्यणुकाभावात् परमाणुकारणवादोऽसङ्गत इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं, तथापि, 'अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः' इति श्रीभागवते संज्ञाभेदेन द्व्यणुकस्याङ्गीकृतत्वात् कथं तदविरोधः साधनीय इति चेत् उच्यते । तत्र हि 'चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा । परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः' इति परमाणुलक्षणे सदा असंयुत इत्यनेन तत्संयोगानङ्गीकारात् संयोगजन्यद्व्यणुकाभावेऽपि ततः स्थूलभूतत्र्यणुकत्रसरेण्वादिविभागजन्यद्व्यणुकप्रतिषेधाभावेनाविरोधात् । श्रौते पौराणे च दर्शने स्थूलादेव कारणात् सूक्ष्मस्य कार्यस्य विभागेनादावुपत्तेः ।

रश्मिः ।

भावादिति । तथा च विभागस्याशक्यत्वाद्विशेषाभावादित्यपि भाष्यार्थः । भाष्ये चकारोऽप्यर्थ इति पदार्थसंभावनार्थकत्वात् । चोऽप्यर्थ इति पूर्ववत् । अतो द्व्यणुकस्येत्यादिभाष्ये विशेषमाहुः किंचेति । स्नेहेति अस्य जलमात्रवृत्तित्वेन तथा । नैमित्तिकं स्नेहं संगृह्यैव परमाणुः परमाणुं प्रतीत्यपि न । द्व्यणुके स्नेहांशाधिक्यात्र्यणुकतापत्तिः स्नेहाधिक्ये चतुरणुकतापत्तिरित्याहुः संग्राहकत्व इति । नन्वणुप्रवेशो जलपरमाणुप्रवेशो वा वाच्यः स चासंगतः । विशेषरूपपदार्थस्तदसंभवादिति चेन्न । त्वया विशेषपदार्थखण्डनात् । जलपरमाणुप्रवेशे द्व्यणुकातिरिक्तकार्यभोगाभावात्र्यणुकादिरुक्तः । वस्तुतस्त्वग्रिमसूत्रेणैतस्यान्वयायुक्तत्वात्तमाहुः एवं चेति । स्वरूपेत्यादि । महद्दीर्घपरिमाणापत्त्या द्व्यणुकस्वरूपविरोधाद्धेतोरसमवायिकारणस्य संयोगस्याभावाचेत्यर्थः । संज्ञेति अणुसंज्ञाया भेदेन । चरम इति । वाक्यार्थस्तु स परमाणुर्विज्ञेयो यः सद्विशेषाणां चरमः सतो घटादेर्विशेषाणामवयवानां मध्ये चरमो यस्य पुनरवयवो नास्ति, अनेकः समुदायावस्थां न प्राप्तः । असंयुतः कार्यावस्थां न प्राप्तः सदा । द्व्यणुकस्य त्र्यणुकादुत्पत्तिरिति वक्ष्यते । ऐक्यभ्रमश्च नृणां यतः परमाणुभिर्भवति नृणां जीवानां यैः परमाणुभिः कृत्स्नात्मना सह देहस्यैक्यभ्रमो भवति देहाध्यासात्मकः । ऐक्यभ्रमहेतवस्तु परमाणव एव । 'स्त्रियाः प्रविष्ट उदरे पुंसो रेतःकणाश्रयः' इति वाक्याद्यदा जीवो गर्भे प्रविशति तदान्यदा वा स्वस्य पित्रादेश्च वा धर्माधर्माभ्यां संस्कृतास्ते परमाणवोऽपि तत्राहारादिभिः प्रविश्य जीवस्वरूपेण संबध्यन्ते रजस्वलमिव तं कुर्वन्ति तदा जीवा देहमापद्यन्ते देहमध्यस्यन्ति । अत्र भ्रमजनको नेन्द्रियदोषः, सर्वेषामेव भ्रमात् किंतु विषयगतः परमाणुसंबन्धः, अतः सर्वेषां भ्रम उपपद्यते । संबन्धापगमे तु विषयदोषाभावान्न भ्रमो विद्यातताम् । यदपि प्रस्थानरत्नाकरे सर्वत्रेन्द्रियदोषोऽभ्युपगतः स चैतदतिरिक्तविषयः । तत्र इति संज्ञाभेदात् । स्थूलभूतेति त्र्यणुकमेव त्रसरेणुः तदादीत्यादिः । अविरोधादिति । तथा च त्रसरेणुः समवायी विभागोऽसमवायी तज्जनकं कालादिकं निमित्तं द्व्यणुकं कार्यमिति फलितम् ।

१. त्रयस्तु ते इति पाठः ।

भाष्यप्रकाशः।

'ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीद् यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः' इति 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति' इति तक्षणादिश्रुतेः। न चानुगतकार्यकारणभावविरोधः । जन्यद्रव्यत्वेन स्वयोग्यावयवस्थूलांशत्वेन कारणतानुगमात्। न च लोके सूक्ष्मेभ्य एव तन्तुप्रभृतिभ्यः पटादेः स्थूलस्य कार्यस्योत्पत्तिदर्शनाद् व्यभिचारः शङ्क्यः । तत्रापि तन्तुसमुदायस्यैव कारणत्वेन तं छित्त्वैव यन्त्रादिभ्यः पटाद्युद्धारात्, स्थूलादेव सूक्ष्मोत्पत्तेः । एवं तन्त्वादेरप्यंशुसमुदायरूपात् ! ते चावयवाः स्थूलादेव तूलाद् विभज्य पश्चाद्दीर्घावस् एव मुख्यो व्यापारः। संयोगस्त्ववान्तरः। यत्र पुनर्मञ्जूषादौ लोहदन्तदारुनिर्यासादिभिः पर्यायेणावयवशो योजनम्, गृहादौ चेष्टकादिभिस्तत्रापि महावयव्युत्पत्तिरिति पटन्याय एव । स च स्थूलांश एव।

रश्मिः।

ब्रह्म वनमिति वनं वृक्षसमूहः द्यावापृथ्वीसमूहो वा । स इति द्यावापृथ्वीभ्यां स्थूलः । द्यावापृथिवीति सुपांसुलुगिति औटो लुक् । पूर्वसवर्णो वा । निष्टतक्षुरिति तक्षू तनूकरणे धातुर्लिडन्तो निस्पूर्वकः। तक्षणादीति। 'तथाऽसतः सधे ततक्षुः'। असतः कार्यसद्विलक्षणात्स्थूलात्कारणात्सत्कार्यं ये तक्षाणस्ततक्षुः तनूकरणं चक्रुरित्यर्थः। दन्तशृङ्गादितक्षणेन पाश्चीचषकाद्युत्पत्तिं चक्रुः। तथा पौराणं दर्शनम्। काल उपादानमिति । स च परममहत्परिमाणवानिति स्थूलात्सूक्ष्मोत्पत्तिः। एतच्च 'गुणव्यतिकराकारः' इत्यस्य सुबोधिन्यां तृतीयस्कन्धे स्फुटम्। न चान्विति साधारणस्यानुगतत्वम्। जन्यद्रव्यत्वेन स्पर्शवत्त्वेन कार्यकारणभावः। जन्यद्रव्यस्य कारणत्रिकत्वनियमात्। स्पर्शस्य संयोगस्यासमवायित्वात्। तस्य संयोगाभावेनाभावाद्विभागजन्ये कार्ये कारणत्रिकाभावाद्विरोधः इति न च शङ्क्यमित्यर्थः। कार्याणां द्वैविध्येन जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति स्पर्शवत्त्वेन कारणत्वस्य विभागजन्यकार्येषु व्यभिचारदर्शनादसिद्धमनुगतत्वं सिद्धं च संयोगविभागजकार्यसाधारणं(ण्यं) जन्यत्वे द्रव्यत्वे स्वयोग्यावयवस्थूलांशत्वेनानुगतत्वं तदाहुर्जन्यद्रव्येति । स्थूलांशत्वेन पटं प्रति मृदांशेऽपि कारणता स्यादतः स्वयोग्यावयवेति । अवयवशब्देनैव परमाणुवारणे ह्रस्वपरिमाणमादाय परमाणुकारणवादः स्यात्तन्निवारणाय स्थूलांशत्वेनेति। स्थूलत्वं ह्रस्वपरिमाणे परमाणुपरिमाणेतरपरिमाणवत्त्वं तेन विभागजपरमाणुषु न कारणत्वं स्थूलांशाभावात् । महतस्तु समवायित्वम्। कारणतेति। किंच त्वदुक्तस्य मनसि व्यभिचारात्, मनसि संयोगाङ्गीकारात्, संयोगस्य स्पर्शानतिरेकात्, लोके संयुक्त एव स्पृष्टत्वव्यवहारात्। उष्णादयश्च संयोगस्यैव भेदाः स्फुटमिदं प्रस्थानरत्नाकरे। तं छित्त्वेति तं तन्तुसमुदायं छित्त्वा । तेन निमित्तसंयोगवद्विभागस्यापि कार्यान्तर्गतित्वम्। न चान्त्यदेशावच्छेदेन विभागः संयोगस्तु प्रतितन्त्विति शङ्क्यम्। निमित्तत्वेन तयोरुभयस्याप्युपगमात्। असमवायित्वशनसमन्वये संयोगाद्विभागस्य मुख्यव्यापारत्वमुपपादयाहुः एवमिति । आदिशब्देन कपालादिः। कार्पासादीत्यत्रादिशब्देन मृदारयादिः। विभाग इति सप्तम्यन्तम्। संयोग इति यन्त्रविशेषे खण्डशस्तूलावयवयोजनं संयोगः। कुण्डलप्रतिमादावपि सुवर्णमण्यादिसमुदायस्यैव कारणत्वम्। यत्रेति। निर्यासो वृक्षरसः । आदिशब्देन पित्तलादिः । इष्टकादीत्यत्रादिशब्देनाश्मचूर्णमृदादिः। तत्तदवयवेति लोहादिरूपावयवसमुदायादीयों मञ्जूषादियोग्यो लोहादिमयो यान्तरावयवी तस्योत्पत्तिः । तादृशावयविसमुदायाच्च मञ्जूषादिरूपमहावयव्युत्पत्तिरित्यर्थः । एवं चेति । रजांसि परमाणवः रुधिरं च । स्थूलांशेति 'पुंसो रेतःकणाश्रयः' इति वाक्याद्रेतःकणापेक्षया स्थूलांशः।

भाष्यप्रकाशः ।

अत एकस्यैकमेवोपादानम् । अन्यथा अनेकं कार्यं स्यात् । कारणगुणानामेव कार्यगुणजनकत्वेन कारणगतैकत्वैः प्रत्येकमेकत्वारम्भे बाधकाभावात् । नच तेषामनारम्भकत्वम् । द्वित्वबहुत्वादीनां तत एवारम्भात् । अत एकस्यैकमेवोपादानमिति निश्चयः । तेनादिसृष्टिगतमन्तिमं च कार्यं विभागात् । अन्यत्तु यथासम्भवं विभागात् संयोगाद्वेति दृष्टादिबलादवगन्तव्यम् । इदं यथा तथा सृष्टिभेदवादे व्युत्पादितमस्माभिः । अतोऽदृष्टद्वयसंयोगजन्यत्र्यणुकस्यैवात्राभावबोधनान्न कोपि दोष इति दिक् ॥ १२ ॥

रश्मिः ।

रजांसि तु स्थूलानि । अत इति । समुदायकारणत्वाङ्गीकारादेकस्य मञ्जूषादेर्गृहादेः शरीरस्य चैक एव लोहदन्तकाष्ठसमुदाय इष्टकादिसमुदायो बीजरजःसमुदायश्चोपादानमित्यर्थः । अन्यथेति मञ्जूषादेर्लोहदन्तकाष्ठानि, गृहादेरिष्टकामृत्पाषाणकाष्ठानि, शरीरस्य बीजरजःपरमाणव इत्येवमनेकेषामुपादानत्वे । कारणगतेति लोहगतमेकत्वं दन्तगतमेकत्वं काष्ठगतमेकत्वं तैरेवमन्यत्र । प्रत्येकमिति कार्यावयवगतैकत्वारम्भे । तेषामिति अनेकोपादाननिष्ठैकत्वानाम् । किंतु तत्समुदायगतमेकत्वमारम्भकम् । तत एवेति एकत्वेभ्योपेक्षाबुद्धिविषयेभ्यः । अत इति कार्यानेकत्वापत्तेः । ननु तन्त्वादिसंयोगेभ्य एव पटाद्युत्पत्तिसंभवेषु विभागादीनामन्यथासिद्धत्वमिति हृदिकृत्याहुर्निष्कृष्टं तेनेति ब्रह्मवनमित्यादिश्रुतिसिद्धत्वेन । अन्तिमं परमाणुरूपं द्व्यणुकविभागात् । विभागाद्वेति । दान्तचषकाद्युत्पत्तिर्दन्तादिविभागात् । घटनाशो मुद्गराद्याघातसंयोगात् । पटोत्पत्तिस्तन्तुविभागात् । वह्निनाशो जलसंयोगात् । एवमादिसृष्टिगतं स्वकारणसंयोगात् यतः सर्वं स्वकारणे लीयत इति । अन्तिमं च स्वस्वकारणसंयोगात् यथा पृथिवी गन्धे परमाणुरूपापि, गन्धस्त्वप्सु । व्युत्पादितमिति । तन्मयात्र पूर्वमनूदितम् । परमाणुलक्षणं तु 'उभयथा च दोषात्' इति सूत्रभाष्यव्याख्याने दूषणीयम् । आरम्भवादोपि दूषित एवेति न पुनरुच्यते । अतोन्यथासिद्धत्वं निमित्तान्यासमवाय्यास्थातुर्मते न तु निमित्तान्तरत्वेनासमवाय्यास्थातॄणामस्माकं मते कारणत्वे निमित्तत्वं तदभावेन्यथासिद्धत्वमिति । एतेनाण्डजा उद्भिज्जा अपि व्याख्याताः 'पुंसो रेतःकणाश्रयः' इति वाक्यात् । उद्भिज्जा अपि बीजखातजलपृथ्व्यादिरूपस्थूलेभ्यः । स्वेदजास्तु स्थूलादेव स्वेदादुत्पद्यन्ते । संयोगाद्विभागाद्वा भवतीति पूर्वं वचनव्यक्तेः, सूक्ष्मरूपेण कार्यसत्ता न विरुध्यते पश्चात्त्वस्तिशब्दवाच्या सत्ता 'नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्' इति लक्षणाद्घटाद्युपाधिभेदेन घटत्वादिवत्स्थूलसामान्यविभागकादेव तत्तद्व्यक्तिसत्तादिकं भासते । विपरिणतं वृद्धमपक्षीणं च तदेव न द्रव्यान्तरम्, तत्त्वेनाप्रत्ययात्, प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्च । परिणतं दुग्धं दधि भवति स्थूलदुग्धविभक्तदुग्धपरिणामात् । चिरविभक्तदुग्धं यत्र दधि भवति तत्र स्थूलमन्यथासिद्धम् । गुरूपसत्त्यादेर्ज्ञानं प्रति नान्यथासिद्धत्वं समन्वयासमवायित्वम् । उपदिष्टज्ञानसमन्वयाच्च शिष्यज्ञानमपि कार्यम् । गुरूपसत्तिर्निमित्तकारणम् । 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त' इति वाक्येन गर्दभरशनाग्रहणमन्त्रात् । गृभ्णन् गृह्णन् 'ग्रहो भश्छन्दसि' । ननु विभागेनोत्पत्तौ नाशः केन स्यात् । शृणु संयोगेन भविष्यतीति । मुद्गराद्यभिघातादिना घटादिनाशात् । अत इत्यादिभाष्यविवरणमत इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्त उपसंहरन्ति स्म अत इति । कोपीति ननु 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति श्रुतेरुपादानमीश्वरः परमाणवश्चतुर्विधाश्च । अत एव 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यत्र 'यतो वा इमानि' इत्यत्र यत इत्यव्ययमुक्तमिति चेन्न । यत इत्यत्र ब्रह्मरूपार्थस्य जिज्ञासाधिकरणेन सिद्धत्वाव्ययप्रयोगस्य

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

परमाणुद्व्यणुकयोः समवायोऽङ्गीक्रियते । स संबन्धिनोरवस्थानमपेक्ष्य, संबन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यः सदा संबन्धिसत्त्वमपेक्षते । अतोऽपि न द्व्यणुकमुत्पद्यते । किंच । समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । संयोगेन तुल्यत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥ असमवायिनिमित्तयोर्दूषणमुखेन दूषयित्वा समवायदूषणमुखेन दूषयतीत्याशयेनाहुः परमाण्वित्यादि । सूत्रे तु समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति पूर्वेण संबन्धः । परमाणुद्व्यणुकयोः कारणकार्ययोः समवायोऽङ्गीक्रियते काणादैः । समवायो नामायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुः संबन्धः । यथा इह तन्तुषु पटः, इह पटे शुक्लत्वम्, इह गवि गोत्वमिति । स च, कार्यकारणयोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्विशेषनित्यद्रव्ययोश्च । अयुतसिद्धौ च तौ, ययोर्द्वयोरनश्यदेकमपराश्रितमेवावतिष्ठते । स च सर्वेषामेको नित्यो व्यापकश्चेति । एवमभ्युपगम्यमानो यः समवायः स संबन्धिनोः परमाणुद्व्यणुकयोरवस्थानमपेक्ष्य वक्तव्यः । संबन्धस्योभयस्वरूपनिरूप्यत्वेनोभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यत्वात् सदा संबन्धिसत्त्वमपेक्षते । संबन्धि च द्व्यणुकं न सदातनम् । असत्कार्यवादाभ्युपगमेन पूर्वकाले तदभावात् । अतस्तस्य नित्यत्वाय द्व्यणुकं नोत्पद्यत इत्यङ्गीकार्यम् । तथा सति असत्कार्यवादहानिरन्यथा च

रश्मिः ।

महाविद्योपनिषदि 'महाविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमाम् । यत्रोत्पत्तिं लयं चैव महाविष्णुमहेश्वरात्' इति प्रोक्तमव्यादिभ्य एवोत्पत्तेरद्वैतश्रुतिविरोधाच्चेत्येवं न कोऽपि दोष इत्यर्थः । दिगिति शंकराचार्यादिसर्वाक्षमतत्वात्पुराणासंमतत्वाच्च दिगिति ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥ असमवायीति । नन्वसमवायी दूषितः, निमित्तं तु न दूषितमिति चेन्न । किंच । ईश्वरस्य निमित्तत्वे परमाणुस्वभाव्यभावान्निमित्तमीश्वरः सूत्रोक्तं कर्म निमित्तं तद्दूषितमेव । अभिन्ननिमित्तोपादानमिति वक्तव्यमिति निमित्तं दूषितम् । समवायो नामेति एतच्च तर्कभाष्येऽस्ति संबन्धान्तम् । इह प्रत्ययानाहुः यथेति । आधाराधेये आहुः स चेति । कार्यकारणयोरित्यादि द्व्यणुकपरमाण्वोः, घटरूपयोः । पचंश्चैत्र इत्यत्र चैत्रपचनयोः घटघटत्वयोः कर्मक्रिययोः । कर्म 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्युक्तश्रीयमुनाजिद्रूपं सत्ताक्रियात्वं राधात्वं च । क्रिया राधा । नवाध्यां व्युत्पादितं वेदटीकायाम् । विशेषपदार्थसकलपरमाण्वोश्चेत्यर्थः । एतेषु युगलेष्वयुतसिद्धत्वं विद्यते अयुतेति । तौ अयुतसिद्धौ जानीयात् तावीदृशावित्याह ययोरिति अयुतसिद्धलक्षणम् । यथा जातिव्यक्त्योर्व्यक्तिनाशेऽनश्यदेकं गोत्वमपरगवाश्रितमेवावतिष्ठतेतो जातिव्यक्ती अयुतसिद्धे । स चेति समवायः । 'नित्यसंबन्धत्वम्' तल्लक्षणम् । संयोगेतिव्याप्तिवारणाय नित्येति । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय संबन्धेति । स समिति भाष्यं विवृण्वन्ति स एवमिति । संबन्धस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स संबन्धस्येति । स च नित्य इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स स च नित्यत्वादिति । तदभावात् द्व्यणुकाभावात् । अतोपीति भाष्यं विवृण्वन्ति स अतस्तस्येत्यादि । तस्य समवायस्य नित्यत्वाय । तथा सति द्व्यणुकस्य नित्यत्वे सति । अन्यथेति द्व्यणुकानित्यत्वे ।

संबन्धत्वात् तस्य । यथा संबन्धिनि संबन्धान्तरापेक्षा एवं समवायस्यापि । तथा सत्यनवस्थितिः ॥ १३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

समवायनित्यत्वहानिरित्युभयतःपाशा रज्जुः । अथ स नित्यत्वात् परमाणुष्वेव तिष्ठन् पश्चाद् व्यणुकेन संबद्ध्यत इत्युच्यते तर्हि तस्य तदानीं सत्तायां प्रमाणं वक्तव्यम् । न तावल्लौकिकं प्रत्यक्षम् । परमाणूनामेवाप्रत्यक्षत्वेन तद्धर्मस्यास्य सुतरां तथात्वात् । नापि योगिनाम् । कणादादिव्यतिरिक्तैर्मुनिभिरनङ्गीकारात् । कणादप्रत्यक्षस्य प्रमादकवलितत्वात् । नाप्यनुमानम् । तत्साधकस्य लिङ्गस्याभावात् । नापि शब्दः । सर्ववेदादिप्रवक्तृणामपि मुनीनां तादृशश्रुतिपुराणवाक्यानुपलम्भात् । नाप्युपमानम् । तत्सदृशस्य संबन्धान्तरस्याभावात् । किंच । सदृशान्वेषणे संयोगस्तथा वक्तव्यः । तदापि समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः तेन तुल्यत्वात् । संबन्धत्वेनापि तिष्ठतस्तस्य यथा संबन्धिनि स्थित्यर्थं संबन्धान्तरस्य समवायस्यापेक्षा, एवं समवायस्यापि स्यात् । संबन्धत्वेनात्यन्तभिन्नत्वेन च तत्तौल्यात् । ततस्तस्यापि तस्यापीत्यनवस्थितिश्च । अन्यान्यपि दूषणानि श्रीहर्षमिश्राद्युक्तानि मया प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितानीति

रश्मिः ।

पाशो बन्धनसाधनम्, प्रकृते दूषणकारणम् । अग्रिमभाष्यं विवरीतुं पीठिकामाहुः **अथ स** इति । **स** समवायः । **पश्चादिति** द्व्यणुकोत्पत्त्यनन्तरम् । **तदानीमिति** द्व्यणुकोत्पत्तिपूर्वकाले । **प्रमाणमिति** अयुतसिद्धेष्वभावाद्वक्तव्यम् । **तत्साधकेति** द्व्यणुकोत्पत्तेः पूर्वं परमाणौ समवायसत्तासाधकस्य । **तादृशेति** परमाणूनां समवायो दृश्यते यत्र तानि तादृशानि श्रुतिपुराणवाक्यानि तेषामनुपलम्भात् । **तत्सदृशस्येति** समवायसदृशस्य । सादृश्यमेकत्वनित्यत्वव्यापकत्वैः सादृश्यम् । **किंचेति** भाष्यं विवरीतुमवतारयन्ति स्म **किंचेति** । **तथेति** संबन्धत्वेन । **संयोगेनेति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तेनेति** । तथा च सूत्रे साम्यात्तुल्यत्वात्समवायानवस्थितेर्न समवायाङ्गीकारो युक्त इति सूत्रशेषार्थः । संबन्धत्वादित्यस्य तुल्यत्वादित्यर्थ इति भाष्ये उपचारं व्यावर्तयितुं संबन्धाद्धेतोस्तुल्यत्वादित्यर्थं हृदिकृत्याहुः **संबन्धत्वेनेति** । **तस्येति** संयोगस्य । **समवायस्यापेक्षेति** गुणगुणिरवाभ्याम् । संयोगातिरिक्तगुणगुणिनोः स इति कल्पने गौरवात् । अस्मन्मते स्पर्शस्य संयोगानतिरेकात्स्पर्शस्य संबन्धानङ्गीकारप्रसङ्गाच्च । 'न च संयोगजाः स्पर्शजाश्च न मन्तव्याः' इत्यस्माचार्यैर्द्वयोर्भेदाङ्गीकाराच्चैवमिति वाच्यम् । लोकसिद्धपुरस्कारात् । **तत्तौल्यात्** संयोगतौल्यात् । **तथा सतीति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तत इति** । समवायस्यापि समवायापेक्षेत्येवं समवायसमवायस्यापि समवायापेक्षेत्यर्थः । **चेति** । तथा च सौत्रश्चकारोऽग्रान्वेतीत्यर्थः । **प्रस्थानरत्नाकर** इति शब्दखण्डे । **व्युत्पादितमिति** । यत्त्वयुतसिद्धलक्षणेऽपराश्रितत्वं तत्रापरसंबन्धित्वम् । तत्र कोऽसौ संबन्धः संयोगः समवायो वा, नाद्यः समवायस्थलेपि तस्य संभवेन समवायापलापप्रसङ्गात् । प्रतियोग्यनुयोगिनोरविशेषात् । नापरः, अपराश्रितत्वस्य समवायिघटितत्वेन समवायिनिरूपणे आत्माश्रयप्रसङ्गेनानिर्वाच्यत्वात्समवायासिद्धेः । वस्तुगत्या तु कार्यमात्रस्य प्रलये नाशं वदद्भिर्वैशेषिकैस्तादृशगुणक्रियाप्रतियोगिकस्य तादृशान्यत्त्यनुयोगिकस्य च समवायस्य प्रतियोग्यादिनाशात् प्रमातॄणां जीवानां बाह्यकरणनाशाच्च प्रतीत्यभावेन कालिकादिसंबन्धेन कालादौ सत्तामभ्युपपादयितुमशक्नुवद्भिर्नित्यत्वप्रतिज्ञा भज्येतेति श्रीहर्षमिश्रः । आदिशब्देनान्यमतं तदपि

भाष्यप्रकाशः।

नात्रानुवर्तन्ते। अतः समवायाभ्युपगमादपि द्व्यणुकाभाव इत्यर्थः। ननु दूषिते समवाये अयुतसिद्धयोः कः सम्बन्धोऽङ्गीकर्तव्य इति चेत्, तादात्म्यमेवेति वदामः। कथमिति चेद्, इत्थम्। प्रत्यक्षात् यद् द्रव्यं यद्द्रव्यसमवेतं तत् तदात्मकमिति व्याप्तेः 'यथा सुवर्णं सुकृतम्' इत्यादिभगवद्वाक्याच्च कारणकार्यद्रव्ययोस्तादात्म्यं निर्विवादम्। गुणादिष्वपि विचारे शब्दादीनामाकाशादितन्मात्रात्वेन संख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वविभागानां सापेक्षवृत्तिकतया स्वरूपानतिरेकेण

रश्मिः।

तत्र द्रष्टव्यम्। सूत्रार्थमाहुः अत इति। साम्यादनवस्थितेः समवायाभ्युपगमाच्चेत्यपेरर्थः। तदभाव इति पूर्वसूत्रादनुवर्तत इत्याहुः द्व्यणुकेति। तादात्म्यमिति। एतच्च समन्वयाधिकरणे लक्षितम्। इति व्याप्तेरिति। यथा घटद्रव्यं कपालद्रव्यसमवेतं तद्घटद्रव्यं कपालद्रव्यात्मकमित्यत्र यदि यद्द्रव्यसमवेतं तदात्मकत्वव्यभिचारि स्यात्तदा यद्द्रव्ये तदात्मके न भायादिति तर्को व्याप्तिशोधकः। कारणेति धर्मादिः। उपजीव्योपजीवकभाव इतिवत्। गुणगुणिनोरित्याद्युक्तेषु तादात्म्यमाहुः। यद्वा यद्ययं वह्निमान्न स्याद्धूमवान्न स्यात् कारणं विना कार्यानुपपत्तेः। कार्यं च यदि क्वचित्कारणं विना भविष्यति। अहेतुक एव वा भविष्यतीतिवद्वा। गुणगुणिनोरित्याद्युक्तेषु तादात्म्यमाहुः गुणादिष्वपीति। स्वरूपेति घटे दृष्टे सति पूर्वोक्तानां गुणानां घटस्वरूपानतिरेकेणानुभवो दृश्यते। यथैको घटः परिमित एतद्देशात्पृथगस्मात्परोऽस्मादपरोऽस्माद्विभक्त इति। यदि स्वरूपातिरिक्ततया गुणता स्याद्रूपो घट इति प्रतीत्यनुल्लेखवदेको घट इत्यादिप्रतीत्यनुल्लेखः स्यात्। उल्लेखस्तु रूपवान् रूपीत्येवम्। तस्माद्धर्मजातिः। एते तु स्वरूपे निविशन्ते। एकत्ववानिति प्रतीतिसत्त्वे एक इति प्रतीतेः। एवमन्याः प्रतीतय उन्नेयाः। किंच। सापेक्षावृत्तिर्वर्तनं येषां तथाविधाश्च। नहि रूपादीनां सापेक्षावृत्तिरस्ति एतदपेक्षया नील इति। या तु स्वल्पनीलमपेक्ष्यैव नीलोऽधिक इति प्रतीतिः सा तु नीलस्याधिक्यं सापेक्ष्यमिति बोधयतीति न दोषः। अन्यथैतादृशाधिक्यमपि गुणान्तरं स्यात्। न च स्वाश्रयसमवेतत्वरूपपरंपरासंबन्धेनात्रापि परिमाणात्मकाधिक्यमिति वाच्यम्। नीले आधिक्यप्रतीतेर्बाधकाभावाच्च। न च गुणे गुणानङ्गीकार इति नैवमिति वाच्यम्। स्वाश्रयाधिकदेशवर्तिन्यां प्रभायां गुणाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् 'गुणाद्वा लोकवत्' इति सूत्रभाष्ये स्फुटीकरिष्यते। अथवा सापेक्षा तद्द्रव्यमेवापेक्ष्य वृत्तिर्वर्तनं सत्ता द्रव्यनाशे तु नाश इत्येवंरूपया सापेक्षिकवृत्तिकतयेवेत्यर्थः। तथा च संख्यादयः स्वरूपानतिरेकवन्तः स्वरूपसत्त्वेऽसत्त्वे सति स्वरूपनाशे नाशात्, कम्बुग्रीवादिमत्त्ववत्। व्यतिरेके रूपादिमदित्यनुमानं फलितम्। ननु व्यतिरेके हेतुः साधारण इति चेन्न। आमघटादौ रूपपरावृत्तिदर्शनेन विशेष्याभावप्रयुक्तो हेत्वभाव इति। एवं शब्दरसगन्धस्पर्शानां परावृत्तिरत्र द्रष्टव्या। संख्यादयस्तु न तथा। आमघटे दृष्टानामेवैकत्वसंख्यामध्यमपरिमाणयन्निरूपितपृथक्त्वपरत्वापरत्वविभागानां पक्वे घटेऽप्यनुभवात्। न चैवं रूपादयो भवन्ति। अतः संख्यादयो घटस्वरूपानतिरेकवन्तः। रूपादयस्तु स्वरूपातिरेकवन्तः। न च संयोगाभावो विभागः विभागाभावः संयोगः किं न स्यादतो विनिगमनाविरहादुभयं मन्तव्यम्। प्रस्थानरत्नाकरे तु कारणकोटिसमाप्त्युपान्ते पृथक्त्वमाविर्भावेन्तर्भावयांबभूवुः। अस्मात्पृथगित्यादिव्यवहारसाधकत्वेनाविर्भावातिरेके मानाभावात्। शिरोमणिस्तु पदार्थतत्त्वविवेचनाख्यग्रन्थे गुणवृत्तितया संख्या पदार्थान्तरमित्याह। न चैकं रूपमितिप्रत्ययो भ्रमः। बाधकाभावात्। एकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैकं रूपमिति प्रत्यय इति चेत् विलक्षणाभ्यां समवायैकार्थसमवायाभ्यामविलक्ष-

रश्मिः।

णायास्तद्वत्ताप्रतीतेरसंभवात्। नन्वेतादृशानुभवे मानाभाव इति चेन्न। घटत्वादावेकत्वैकार्थसमवाया-देकं घटत्वमितिवद्द्वौ घटत्वमिति प्रत्ययापत्तिः। द्वौ घटावित्यत्र तादृशसंबन्धेन द्वित्वस्य घटत्वे वक्तुं शक्यत्वात्। यत्तु घटत्वे घटत्वमित्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति रघुदेव एतद्व्याख्यायामाह तन्मन्दम्। घटत्वस्यैकत्वेन घटत्वे घटत्वान्तरैकार्थसमवायाभावात्। तस्मात्संख्या पदार्थान्तरमिति द्वित्वस्य घटत्वे समवायाभावान्न द्वौ घटत्वमिति प्रत्ययः। तदिदमशोभनम्। पदार्थान्तरत्वे गौरवात्। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे स्वरूप एवान्तर्भावात्। द्विकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे विभक्त्यर्थत्वात्। तथा च पाणिनिः 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इति। यत्तु शिरोमणिः पृथक्त्वमपि न गुणान्तरम्। अन्योन्याभावादेव पृथक्त्वव्यवहारोपपत्तेः। तथा च घटात्पटः पृथग्भिन्न इतरोर्थान्तरमिति प्रत्ययः। पृथक्त्वं भिन्नत्वरूपं भेदं चावगाहत इति युक्तम्। तथा परत्वा-परत्वेपि न गुणान्तरे। न चैवं विप्रकृष्टसन्निकृष्टयोर्ज्येष्ठकनिष्ठयोश्च देशकृते परत्वापरत्वे कालकृते च ते आश्रित्यायमस्मात्परोऽयमस्मादपर इति व्यवहार उच्छेत्स्यतीति वाच्यम्। बहुतरसंदेशसंयोगा-ल्पतरसंयोगान्तर्भूताभ्यां विप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वाभ्यां दैशिकपरत्वापरत्वयोस्तत्प्रागभावाधिकरणक्षण-वृत्तित्वरूपतज्ज्येष्ठत्वोत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणवृत्तितत्कत्वरूपतत्कनिष्ठत्वाभ्यां कालिकपरत्वा-परत्वयोश्चोपपत्तेः। परमाद्ययोर्देशापेक्षा। यथा प्राचीदिशमपेक्ष्य ग्रामावधेः परं गृहमिति। द्वितीययोस्तु परस्परसापेक्षेति कनिष्ठत्वमपेक्ष्य ज्येष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमपेक्ष्य कनिष्ठत्वमिति तथेति। पृथक्त्वपरत्वापरत्वाना-मन्योन्याभावसंयोगतत्तत्पदार्थेष्वन्तर्भावमाह तदप्यविरुद्धम्। कथमिति चेत्। विप्रकृष्टत्वसन्नि-कृष्टत्वयोः संयोगेन्तर्भावस्य व्याख्यातृदोषदुष्टत्वात्। यदि च बहुतरदेशसंयुक्तो देशस्तस्य संयोगो दूरतर इति परत्वमेतादृशसंयोगस्तस्यापरत्वमपीति विभाव्यते तर्ह्यस्तु संयोगेन्तर्भावो दैशिकपरत्वा परत्वयोर्न तावता गुणान्तरतेति ध्येयम्। अत्रासमवायिकारणं दिक्संयोगः। निमित्तं तु बहुतर-सूर्यसंयोगान्तरितत्वज्ञानम्। अपरत्वस्य त्वल्पतरसूर्यसंयोगान्तरितत्वज्ञानं निमित्तम्। असमवायि तु तदेवेति। कालिके तु कालसंयोगोऽसमवायिकारणम्। निमित्तं तु तत्पूर्वोत्पन्नत्वरूपज्येष्ठत्वबुद्धिः। तदनन्तरोत्पन्नत्वरूपकनिष्ठत्वबुद्धिश्च। केचित्तु बहुतरसंयोगान्तरितत्वे विप्रकृष्टत्वम्। अल्पतरसंयोगा-न्तरितत्वे सन्निकृष्टत्वम्। बहुतरस्पन्दान्तरितजन्मत्वे ज्येष्ठत्वम्। अल्पतरस्पन्दान्तरितजन्मत्वे कनिष्ठत्वमन्तर्भावयन्ति स्म। कनिष्ठेधिकजीविनि बहुतरसूर्यपरिस्पन्दान्तरितजन्मसत्त्वेन परत्व-व्यवहारापत्तिस्तु न भवति। कनिष्ठत्वबुद्धिकाले ज्येष्ठत्वबुद्धिरुदेति तत्सापेक्षत्वात्। एवं च कनिष्ठ-जन्मकालानन्तरभूतकनिष्ठत्वबुद्धिकालमादाय स्पन्दन्यूनाधिकतयोरवसेयत्वाद् इत्यपि वदन्ति स्म। मुक्तावलीकारस्तु पृथक्त्वस्यान्योन्याभावात्मकत्वे घटात्पृथगितिवद्घटो नेत्यत्रापि पञ्चमीप्रसङ्गः। अतो यादृशार्थयोगे पञ्चमी सोर्थोन्योन्याभावभिन्नः पृथक्शब्दार्थ इत्याह। अत्र 'अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति सूत्रेन्य इत्यर्थग्रहणमितरस्यान्यार्थत्वेपि ग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यनेन तु पञ्चमी ग्रन्थकर्तुर्नापेक्षिता। घटाद्भिन्न इतिवत् घटो नेत्यत्र पञ्चम्यापत्ते-रनुद्धारात्किंतु 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' इति सूत्रेणाभिप्रेता। अत्र तु पृथगिति शब्दग्रहणं न त्वर्थग्रहणम्। रामं रामेण वान्य इतरो भिन्न इति प्रयोगाभावात्। तथा च नञ् न पृथक्शब्द इति नञो योगे पञ्चम्यापादनं न संभवति। ननु 'अन्यारात्' इति सूत्रेण प्राप्ता पञ्चमी कथं वार्या। अन्यो घट इतरो घटो भिन्नो घट इतिवद् घटो नेत्युपपत्तेः। अन्यारादिति सूत्रं तु यत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्तत्र पञ्चमीं विदधाति न त्वन्योन्याभावानुयोगिनि। नन्वेवमपि घटो

भाष्यप्रकाशः ।

संयोगगुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां स्पर्शान्तर्भावेन बुद्ध्यादिप्रयत्नान्तानां मनोवृत्तितया वेगस्थितिस्थापक-

रश्मिः ।

नेत्युपपत्तावपि घटो न पट इत्यत्र पटशब्दादन्योन्याभावप्रतियोगिनः पञ्चमी तु स्यादेवेति चेन्न । अन्योन्याभावमात्रवाच्यार्थग्रहणात् । अन्यपदस्य तत्रैव शक्तेः । नञर्थस्तु संसर्गाभावोन्योन्याभावश्चेत्यग्रहणमित्यपञ्चमी । न चान्यारादिति सूत्रेणैव पञ्चम्याः पृथग्योगे प्राप्तावपि पृथक्सूत्रेण पञ्चमीविधानं पृथक्त्वमन्यात्पृथगिति बोधयिष्यतीति वाच्यम् । पृथक्सूत्रस्य तृतीयाद्वितीययोरप्राप्तयोर्विधानार्थत्वात् । नव्यास्तु । अन्यारादिति सूत्रे निपातातिरिक्तान्योन्याभावार्थकपदप्रयोगस्यैव पञ्चमीप्रयोजकत्वं कल्प्यते । घटो नेत्यत्र पञ्चम्यदर्शनात् । न चान्योन्याभावविशिष्टार्थ पदयोगे पञ्चमीति व्याख्यायतां घटो नेत्यत्र तु नञो नान्योन्याभावविशिष्टार्थकत्वं किंत्वन्योन्याभावार्थकत्वमिति न नञो योगे पञ्चमीति वाच्यम् । घटाद्भेद इत्यत्र घटो नेत्यत्रेवान्योन्याभावार्थकभेदपदयोगे पञ्चम्यप्रसङ्गापत्तेः । अतः पूर्वोक्तमेव प्रयोजकमित्याहुः । अत्रापि घटादन्यः पट इत्यत्रान्योन्याभावानुयोगिनः पटात्कथं न पञ्चमीति प्रश्नः । किंच पूर्वतन्त्रे षष्ठस्य तृतीये पादे 'क्रियाणामाश्रितत्वाद्द्रव्यान्तरे विभागः स्यात्' इत्यधिकरणे दर्शपूर्णमासयोर्व्रीह्यसंभवे नीवाराः स्वीक्रियन्ते । तत्र नीवारद्रव्यभेदात् कर्म भिद्यते, द्रव्यकर्मणोरेकत्वात् । यतो द्रव्यं कर्मणः स्वरूपम् । ततो द्रव्यान्तरत्वे कर्मान्तरत्वमिति प्राप्ते इदं सूत्रं प्रववृते क्रियाणामित्यादि । क्रियाणामाश्रितत्वाद्द्रव्याणामाश्रयत्वात्तादात्म्येन भेदस्यापि सत्त्वाद्द्रव्यान्तरे नीवारद्रव्ये कर्माविभागः स्याद्द्रव्यस्य तु विभाग इति सूत्रार्थः । अत्र क्रियाक्रियावतोरभेदे जात्यादिवद्गुणवद्देवतादिभेदेपि चलति यजति दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठतीत्येकबुद्धिवेद्यत्वं हेतुरिति **पार्थसारथिमिश्रा** वदन्ति । तदेकबुद्धिवेद्यत्वं चेमौ घटपटावित्यत्र व्यासज्यवृत्त्यपीति घटपटयोस्तादात्म्यापत्तिः । मैवम् । एकबुद्धिवेद्यत्वं च ययोरेकतरस्याविच्छिद्यैव वेद्यत्वं घटपटयोस्तु न भवत्यविच्छिद्य वेद्यत्वम् । कालान्तरे विच्छेदेऽयं घटस्ततोऽप्ययं पट इति बुद्धिवेद्यत्वात् । नह्येवं क्रियां द्रव्यतो विच्छेद्य जानाति कश्चित् । एवं हेतुं प्रसाध्य संख्यादिषु पक्षेषु एकबुद्धिवेद्यत्वाद्धेतोस्तत्तदाश्रयस्वरूपानतिरेकः साधनीयः । पक्षैकदेशस्तु दृष्टान्तः । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्रेव शब्दस्पर्शरसगन्धरूपाणि तु विच्छिद्य गृह्यन्त इति नाश्रयस्वरूपाः । वेदशब्दनित्यत्वेनाकाशोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वेनाकाशोत्पत्तेः पूर्वं शब्दस्य विच्छिद्य ग्रहणात् । ननु यद्ग्राहकं तदेवाकाशमस्तु यत्र गृह्यते स एवाकाशोस्तु । सत्यज्ञानानन्दातिरिक्तपदार्थाभावेन तदानीं तदतिरिक्तग्राहकाधिष्ठानयोरभावात् । स्पर्शोप्युष्णो जले विच्छिद्य गृह्यते । नहि तत्र वह्न्यवयवाः सन्ति । अंशतो वह्निनाशप्रसङ्गात् । पात्रेणान्तरितेवयवप्रवेशासंभवाच्च यतस्तथैव दृश्यते । रसोपि विच्छिद्य गृह्यते । कटुसंलग्नकाष्ठे कटुरसोपलब्धेः । गन्धरूपयोस्तु गुणाद्वेति सूत्रे विच्छिद्य ग्रहणं वक्ष्यते । अतः शब्दादयः पञ्चाप्यधिकदेशवर्तिनः । तर्हि संयोगादीनां तु भविष्यत्याधिक्यमित्याकाङ्क्षायां नेत्याहुः **संयोगेति** । स्पष्ट एव लोके संयुक्तत्वव्यवहारात्संयोगः स्पर्शः । गुरुत्वमपि स्पर्शः स्पर्शसहितेनोत्तोलनादिना तदवगतेः । द्रवत्वमपि स्पर्शः, स्पर्शेन तज्ज्ञानात् । स्नेहोपि तथा, त्वचैवावगमात् । तथाच **स्पर्शान्तर्भावेनेत्यर्थः** । स्फुटमेतत्स्पर्शनिरूपणे **प्रस्थानरत्नाकरे** । संयोगस्पर्शत्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । गुरुत्वं तु कठिनसंयोगः । स्नेहद्रवत्वे शिथिलसंयोगौ प्रत्यक्षः । **बुद्ध्यादीति** बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानाम् । **मनोवृत्तीति** 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव'

भाष्यप्रकाशः।

क्रियाणां सामर्थ्यरूपत्वेन जातेरपि व्यवहारसाधकतया स्वरूप एव निवेशेन तत्रापि तादात्म्यस्यैव स्फुटत्वात्। भावना संस्कारो विशेषाश्च प्रमाणविरहादेवानादरणीया इति न कोपि शङ्कालेश इति दिक्॥ १३॥

रश्मिः।

इति श्रुतेः। काम इच्छा, सङ्कल्पो निश्चयः, विचिकित्सा संशयः, श्रद्धा आस्तिक्यम्, धृतिः सुखादि, धरणमप्रकाशनम्। धीर्भ्रमः। इतिशब्देन प्रकारवाचिना द्वष्टस्नेहाद्या मनोधर्मा एव। एते चाध्यासेन जीवे भासन्ते। तेन रूपसंख्यापरिमाणस्पर्शविभागवैराग्यसांख्ययोगतपोभक्तिचैतन्यसत्त्वानि द्वादश पारमार्थिकानि। परत्वापरत्वान्तःकरणाध्यासप्राणाध्यासेन्द्रियाध्यासदेहाध्यासस्वरूपविस्मरणानि सप्तान्योपमर्दनीयानीत्येवमेकोनविंशगुणा जीवे न तु चतुर्दशगुणाः; ब्रह्मविद्यावतां तथैवानुभवात्। अन्यत्रान्तर्भूतानि सप्तप्रतिपत्तावुक्तानि। अतो न संख्याविरोधः। वेगेति। इमौ संस्कारौ। क्रियाः पञ्चविधा अपीति। सामर्थ्येति मनसो झटिति दूरगमन ईदृशो वेगो भवतीति प्रयोगवदीदृक् सामर्थ्यं भवतीति प्रयोगात्पर्यायतानिश्चयात्। एवं शाखादावेतादृशः संस्कारो भवतीति प्रयोगवदीदृक्सामर्थ्यं भवतीति प्रयोगात्। क्रिया तु प्रत्यक्षेणैव गृह्यते निष्क्रिये शरीरादौ निःसामर्थ्यं शरीरमिति सक्रिये समर्थं शरीरमिति च प्रयोगात्क्रियापि सामर्थ्यम्। सामर्थ्येन गच्छतीत्यत्रापि सामर्थ्येन कर्मणेत्यर्थः। क्रियाणां त्रिक्षणावस्थायित्वेन क्रियान्तरजन्यत्वात् सामर्थ्यरूपत्वेनेत्यर्थः। तेनैषां सामर्थ्यरूपत्वे प्रत्यक्षं प्रमाणम्। जातेरपीति। इयं गौरित्यादिव्यवहारसाधकतया आकृतेरपि व्यक्तावेव द्रव्यरूपायां निवेशेनेत्यर्थः। इदं शब्दखण्डे **प्रस्थानरत्नाकरे** स्पष्टम्। यथा काष्ठविकारेषु मञ्जूषास्तम्भपीठकादिषु काष्ठस्यैकविधस्य आकृत्या मञ्जूषादिव्यवहारः। तेन स्वरूपे निवेशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। स्वरूप इति पूर्वोक्तदिशा। निवेशेनेति। रवद्रीत्यापि पञ्चैव गुणा भवन्तीति शेषः। संबन्धोयं तत्राप्यव्याहत इत्याहुः तत्रापीति। प्रमाणेति। तथा च भावनाज्ञानम्। न चैवं स्मृत्यनुपपत्तिः। 'अनुभवभिन्नं ज्ञानं स्मृतिः' इति तल्लक्षणात्। विशेषस्तु शब्दखण्डे **प्रस्थानरत्नाकरे** भ्रमनिरूपणानन्तरं स्मृतिनिरूपणेवसेयः। विशेषास्तु नवीनमतेपि न सन्ति। **शिरोमणिरपि** पदार्थतत्त्वविवेचने नाङ्गीचकार। न कोपीति। समवायघटितलक्षणादावपि समवायपदेन तादात्म्यमेवोच्यत इत्यतो न कोपीत्यर्थः। सांख्यमतदूषणावसरे पदार्था विचारिता अपि तादात्म्येपि प्रोच्यन्ते गुणाद्यन्तर्भावार्थम्। अत्र समवायदूषणेन पदार्थेन्तर्भावः स्मृतः। किंच। पूर्वाधिकरणसमाप्तौ नव तत्त्वान्युक्तानि दिक्कालयोः स्थाने प्रकृत्यहंकारौ स्वीकृत्य तेन द्रव्याणि नव। परं त्वीश्वरस्तु न तन्मतप्रतिपन्न इति प्रतिपदं स्फुटम्। **आत्मवादे** चोक्तं मया। मनस्तु जन्यमसमयं चेति क्षितौ प्रवेशः। गुणास्तु तन्मात्रात्मकाः पञ्चैव। इतरेषामन्तर्भाव उक्तः। इतरेषां यथायथमेतेष्वेवान्तर्भावात्। धर्माधर्मावपि कर्म। स्वर्गादिसाधनं धर्मः। तिरोहितधर्मस्त्वधर्मः नरकसाधनम्। नराणां कं सुखम्। अत्यन्तापराधिनां पञ्चमोक्तनरकाणामपि सुखत्वात्। कर्म तु आत्मस्वरूपं सक्रियमप्येकमेव गमनात्मकम्। न तूत्क्षेपणादिपञ्चकम्। द्व्यणुकसमवाययोर्दूषणेनास्य स्वतन्त्रेच्छस्यापि मुनेः पर्यनुयोगानर्हत्वात्। सामान्यं त्वाकृतिरतत्तदपि स्वरूपम्। आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपत्वादाकृतेः, माया वा, व्यक्तिमात्रे शक्तिरिति, आकृतिः तत्र स्थितं रूपं वा। शेषास्तु न सन्त्यैक्यभ्रमजनकाः। विशेषास्तु सन्ति। समवायोपि न, तादात्म्यमस्ति। अभावत्व-

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणोः कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात् सदा कार्यं स्यात् ॥ १४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥ तदभाव इतीहाप्यनुषज्जते । व्याकुर्वन्ति **परमाणो-**

रश्मिः ।

स्त्वत्यन्ताभावः । उपदेशे सत्त्वात् तिरोभावे निविशते । इह भूतले घटो नास्तीत्यादिप्रतीतीनां तिरोभावावगाहित्वात् । तिरोभाव एव नास्तीति व्यवहारदर्शनात् । घटाभावाभावस्य घटात्मकत्वेन संकीर्णत्वेऽप्यभावमुखप्रतीत्या तिरोभावत्वाव्यभिचारात् । अभावपदेनापि भावप्रतियोगिकपृथक्त्व-वानेव प्रतीयते । न भावः अभावः इति भावभिन्नः अभाव इति । स च निषेधपूर्वको भाव एवान्यथा ह्यसत्त्वात् खपुष्पवन्निःस्वभावः स्यात्तथा सति न प्रतीयेतैव । अतः प्रतीत्यनुरो-धाद्भावान्तरविलक्षणस्तिरोभावरूपब्रह्मशक्तिरूप एव । 'आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः' इति वाक्यात् । तिरोभावस्तु वर्तमानस्य वस्तुनो दर्शनाभावयोग्यतेति **विद्वन्मण्डने** स्फुटम् । ध्वंसप्रागभावौ तु समवाय्यवस्थाविशेषस्वरूपौ । तिरोभावसहकृता कार्यस्थितिप्रतिकूलावस्था ध्वंसः । तादृशी कार्याविर्भावानुकूलावस्था प्रागभावः । तदतिरिक्ते मानाभावात् । अवस्था च समवायिनो ग्राह्या । तथा च प्रत्ययः कार्यस्थितिप्रतिकूलां कारणावस्थां पश्यत एवेह घटो ध्वस्त इति । कार्यजननानुकूलां कारणावस्थां पश्यत एवेह घटो भविष्यत्यत्र घटप्रागभाव इतीति । अन्योन्या-भावस्तु प्रतियोगितावच्छेदकारोपापवादः । अयं घटः पटो नेत्यत्र पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-भेदवान्घट इति बोधमुत्पादयन् प्रतियोगितावच्छेदकपटत्वं घटे नास्तीत्येवमारोप्यापवदतीत्यत्य-न्ताभाव एव । लक्षणान्तरे तु स्पष्ट एवात्यन्ताभावः । 'प्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसंबन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकात्यन्ताभावः सः' इति लक्षणम् । घटे समवायेन पटत्वं नास्तीति प्रत्ययः । तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमन्योन्याभावत्वं यदि तदा त्वतिरिक्तः । परं तु घटस्तादा-त्म्येन पटो नेत्यत्र पटतादात्म्यप्रतियोगिकाभावे पर्यवसानात्तादात्म्यरूपप्रतियोगितिरोभावसंकीर्ण-घटरूपानुयोगिस्वरूपविषयत्वात्स्वरूप एव निविशते । न च भवेदेतदेवं यदि पटतादात्म्यं घटे नेति बोधः स्यात् । बोधस्तु पटप्रतियोगिकाभाववान्घट इत्याद्यते तदा पृथक्त्वमन्योन्याभावः । एतच्चोपपादितं **प्रस्थानरत्नाकरे** प्रत्यक्षखण्डेऽभाववादे निपुणतरमुपपादितम् । अन्योन्याभावस्य भावत्वं संसर्गाभावत्वं चेति वदन् शिरोमणिरप्येतदनुमेने । केचित्तु प्रागभावमपि न मन्यन्त इत्यलम् । अपि च तमः पदार्थान्तरं न तेजःसामान्याभावः । 'स्वतेजसापिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः' इति वध्यघातकभावात् । विशेषस्त्वन्धकारवादे द्रष्टव्यः । प्रतिबिम्बोऽपि पदार्थान्तरः **प्रतिबिम्बवादे** स्फुटः । तन्न्यायेन गन्धर्वनगरादेरपि मायिकत्वस्य तुल्यत्वात् । 'अपरेयमितस्त्व-न्याम्' 'जीवभूताम्' इति गीतायाम् । जीवस्य व्यापकत्वं तु न भवति । **जीवव्यापकत्वखण्डन-वादे** खण्डनात् । किंच गन्धोऽधिकदेशवृत्तिः, चम्पकादौ तथादर्शनात् । विशेषस्तु 'गुणाद्वा' इति सूत्रे वक्ष्यते । पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतैकादशेन्द्रियाणां च लक्षणानि प्रमेयप्रकरणे **प्रस्थानरत्नाकरे** सन्ति । इन्द्रियाणां त्वन्तर्भावोऽहंकारे । 'वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् । तन्मात्रेन्द्रिय-मनसां कारणं चिदचिन्मयः' इत्येकादशे भगवद्वाक्यात् । एतच्चतुर्थपादे विशिष्य वक्तव्यम् । दिगिति तर्कामतिष्ठानादिगिति ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥ कारणन्तरस्य चेति भाष्यं । विवृण्वन्ति स-

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥

यद् रूपादिमत् तदनित्यम् । परमाणोरपि रूपादिमत्त्वाद् विपर्ययः ।

भाष्यप्रकाशः ।

रित्यादि । सामग्रीसमवधाने हि कार्यावश्यंभावनियमो लोके दृष्टः । प्रकृतेऽपि परमाणोः समवायिन ईश्वरेच्छादृष्टयोर्निमित्तयोश्च सृष्टिप्राक्काले सत्त्वात्तज्जन्यस्य परमाणुद्वयकर्मणस्तज्जन्यस्य संयोगस्य चाभावो वक्तुमशक्य इति कारणान्तरस्य सर्वस्य विद्यमानत्वाद् द्व्यणुकं सदा स्याद्-तोऽपि जन्यद्व्यणुकाभावात् परमाणुकारणवादो न संगत इत्यर्थः ।

अन्ये तु परमाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वा । आद्येऽविरतं सर्गापत्तिः । द्वितीये तु सर्वदा तदभावापत्तिः । तृतीये तु विरोधः । चतुर्थे तु पूर्वोक्तरीत्या निमित्तस्य नित्यसंनिधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तदतन्त्रत्वे नित्यनिवृत्तिप्रसङ्ग इत्याहुः । सोऽयं स्वभावविकल्पो वैशेषिकानभ्युपगतत्वादाचार्यैरुपेक्षितः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥ एवं संयोगजन्यद्व्यणुकदूषणेन कार्यद्वारा परमाणुकारणवादे दूषितेऽपि यावत् तेषां नित्यत्वं न दूष्येत तावदनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरूपस्य तदीयस्य कारणलक्षणस्य परमाणुष्वभिमाने पुनः स वाद उत्तिष्ठेदिति तदभावाय परमाणुनित्यत्वदूषणेन दूषयतीत्याशयेन तद् व्याकुर्वन्ति यदित्यादि । 'सदकारणवन्नित्यम्' इति हि काणभुजं चतुर्थाध्यायारम्भे लक्षणम् । तदत्र विपरीतव्याप्तिप्रदर्शनेन सत्प्रतिपक्षोत्थापनाद् दूष्यते । परमाणवो नित्याः, सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादाकाशादिवदिति साधने, अनित्या रूपादिमत्त्वाद् घटादिवदिति प्रतिसाधनस्य सत्त्वादिति । एतेनैव सौल्यस्यापि सिद्ध्या परमाणुतापि दूषितैव । तेषां मते रूपादिक्रमेणैव गुणानामुपक्रान्तत्वात्

रश्मिः ।

ईश्वरेच्छेति । अदृष्टं च जीवस्य । तज्जन्यस्येति कर्मजन्यस्येत्यर्थः । भावादित्यस्य विवरणं अभावो वक्तुमशक्य इति । अभावमुखविवरणं तु परैर्दूषणानामुद्भावितानां सत्त्वाद्भावे संदेहात् । सदेति । तदभाव इत्यतस्तदित्यनुवृत्त्येहानुपज्य सदेत्यावृत्त्या योजनीयम् । तत्कार्यं द्व्यणुकमपीति भाष्ये स्यादिति क्रियापदम् । अधुना तु तदभाव इत्यनुपज्यत इति पूर्वोक्तमनुषङ्गेण सहार्थमाहुः अतोपीति । अन्य इति शंकराचार्यादयः सर्वे । निमित्तस्य ईश्वरेच्छादृष्टरूपस्य । तदतन्त्रत्वे इति निमित्ताऽतन्त्रत्वे । उपेति । तेनाशङ्काः सिद्धा एवानूद्यन्ते सर्वत्रेति ध्वन्यते ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥ कार्यद्वारेति द्व्यणुकरूपकार्याभावं द्वारीकृत्य । तदीयस्येति । स्वस्य तु आविर्भावकशक्त्याधारत्वस्य कारणलक्षणस्येश्वरेऽभिमान इति भावः । लक्षणमिति नित्यत्वलक्षणम् । तदत्रेति व्याप्तिबोधकं सूत्रम् । प्रकृतसूत्रे सत्प्रतीति 'साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः' । न्यायसूत्रं व्याचक्षते परमाणव इति । यत्र सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वं तत्र नित्यत्वमिति व्याप्तिः । विपरीतव्याप्तिमाहुः अनित्या इति । एतेनेति रूपादिमत्त्वेन हेतुना । सिद्ध्येति परमाणवः ह्रस्वाः रूपादिमत्त्वात्, शकलवदित्यनुमानेन सिद्ध्या । दूषितैवेति ह्रस्वपरिमाणाङ्गीकारात् तदनङ्गीकारे भाष्यविरोध इति । ये तु परमाणुगतवायुत्वतेजस्त्वादेः पक्षतावच्छेदकत्वमाहुस्ते तत्प्रयुक्तं गौरवं न विदुः । ननु नैवं व्याप्तिः संभवति रूपादिमत्त्वाभाववति वायौ भागवतोक्तरीत्याऽनित्यत्व-

अनित्यत्वमपरमाणुत्वं च । नच प्रमाणबलेन तदतिरिक्तेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

सूत्रे रूपादीत्युक्तम् । तेन वायुपरमाणुष्वपि न व्याप्त्यभावः । नन्ववयवावयविसंबन्धस्तावदनुभूयते । स यदि निरवधिः स्यान्मेरुसर्षपयोः परिमाणभेदो न स्यात् । अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् । न च परिमाणप्रचयविशेषाधीनो विशेषः स्यादिति शङ्क्यम् । संख्याविशेषाभावे परिमाणप्रचययोरप्यशक्यवचनत्वात् । न चैवं विशेषाभ्युपगमेऽप्यवयवप्रलयस्य शक्यवचनत्वात् सावधित्वं शङ्क्यम् । अन्त्यस्यावयवस्य निरवयवत्वाभ्युपगमे तदवयवविभागस्याभावेन तज्जनकस्यान्यस्य सजातीयस्य वक्तुमशक्यतया अजन्यत्वे, अजन्यभावत्वेन चानश्वरत्वेन व्याप्त्या प्रलयस्यैवासंभवात् । अतो निरवयवमेव द्रव्यमवधिरिति मन्तव्यम् । एवं प्रमाणबलेनावगते सति तदतिरिक्त एव रूपादिमत्त्वानित्यत्वयोर्व्याप्तिरिति न प्रतिसाधनदोष इत्याशङ्कायामाहुः न चेत्यादि । स्यात् तदतिरिक्ते व्याप्तिर्यदि प्रमाणं बलवत् स्यात् । तदेव

रश्मिः ।

सत्त्वेनान्वयव्यभिचारात् इति चेत्तत्राहुः रूपादीति रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाश्चेति न्यायोक्ता प्रणाड्याश्रिता आदिपदात् । न तु 'शब्दस्पर्शौ रसो गन्धो रूपं चेत्यर्थजातयः' इति भगवद्वाक्योक्तप्रणाडी । इत्युक्तमिति । तथा च स्पर्शस्य वायौ सत्त्वेन रूपादिमत्त्वादनित्यत्वं वायाविति नान्वयव्यभिचार इति भावः । तेनेति सूत्रे रूपादीति शब्दे स्पर्शस्यापि संग्रहेण । अधिकरणसामर्थ्ये इत्यादिना मुक्तावल्युक्तं परमाणुसाधनमुक्तम् । इदानीं दिनकरो महादेवनामा यदाह तत्परमाणुसाधनमाशङ्कन्ते नन्ववयवेति । अनन्तेति । तथा च परमाण्वभावे एवं परमाणुकारणत्वे त्वीश्वरातिरिक्तकारणे इच्छायास्तावत्परमाणुसंयोगविषयिणीत्वेन नोक्तदोष इति भावः । न च परिमाणेति मेर्ववयवपरिमाणं महत् । सर्षपपरिमाणं ह्रस्वम् । मेर्ववयवसंयोगोऽशिथिलः प्रचयः । सर्षपावयवसंयोगः प्रचयः शिथिलः, अन्तःस्नेहदर्शनात् । विशेष इति अवयविपरिमाणविशेषः । मेरुसर्षपयोः परिमाणमवयवसंख्याजन्यं न तु प्रचयपरिमाणजन्यमिति मत्वा तावदाह संख्येति । विशेषेति नित्यं परमाणुमवधिं मत्वा मेरुसर्षपयोः परिमाणभेदरूपविशेषाभ्युपगमे । प्रलयस्य नाशस्य । सावयवत्वमिति अवयवावयविसंबन्धस्य नश्यदवयविपर्यन्तत्वम् । अवयवावयविसंबन्धस्य विनश्यदवयवोऽवधिरिति यावत् । एवं च न मेरुसर्षपयोः परिमाणभेदानुपपत्तिरिति भावः । निरवयवत्वेति । सावयवत्वे तु कार्यद्रव्यत्वापत्त्यावयवधाराप्रसङ्ग इति भावः । तज्जनकस्येति अन्त्यावयवजनकस्य । व्याप्त्येति अनश्वरोऽजन्यत्वादित्यत्राकाशादौ व्याप्त्यान्त्यावयवनाशस्यैवेत्यर्थः । अत इति नित्यत्वात् । द्रव्यं परमाण्वाख्यम् । तत्रान्त्यम् । प्रमाणेति व्याप्तिज्ञानरूपप्रमाणवत्त्वेन । तदतिरिक्त इति परमाण्वतिरिक्ते । व्याप्तिरिति । परमाणुषु तु विपक्षत्वेनान्वयव्यभिचार इति भावः (न प्रतीति अन्वयव्यभिचारात्) न प्रतीति न प्रतिसाधनं प्रतिपक्षस्तत्संबन्धी सत्प्रतिपक्षे दोषः प्रतिपक्षरूपः । आशङ्कायामिति स्वयमनूदितायाम् प्रतिविधानमाहुरित्यर्थः । व्याप्तिरिति । अन्वयव्यभिचारमपि लक्षयति । भाष्यस्य दर्शनमनुमितिस्तदभावादित्यर्थं मत्वाहुः न हीति । नित्यत्वव्याप्यसदकारणवत्त्ववन्तः परमाणव इति ज्ञानं परामर्शः । तज्जन्यं ज्ञानं परमाणवः नित्यत्ववन्त इति ज्ञानमनुमितिः । एवं च परमाणुषु नित्यत्वप्रत्यक्षानुमित्योरभावाद्रूपादिमत्त्वेनानित्यत्वेन व्याप्तेरन्वयव्य-

१. सावधित्वमितिप्रकाशः ।

अदर्शनात् । कार्यानुपपत्तिः श्रुत्यैव परिहृता ॥ १५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तु नास्ति । कुतः । अदर्शनात् । न हि परमाणुर्दृश्यते, येन भवदुक्तस्याकारणवत्त्वस्य हेतोः पक्षधर्मतावसीयेत । न च तस्य पक्षधर्मतायां अज्ञातायां परमाणुषु नित्यत्वानुमितिः संभवति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वादनुमितेः । ननु कार्यद्रव्यत्वसावयवत्वयोः समव्याप्त्या क्वचिन्मूलकारणरूपस्यावधेरवश्यं परामर्शनीयत्वादुक्तरीत्याऽवधित्वेन परमाणुसिद्धौ तस्याजन्यतायाश्च सिद्धौ कार्यलिङ्गकानुमानमेव तत्र प्रमाणमित्यदर्शनेऽप्यदोष इति चेत् तत्राहुः कार्येत्यादि । यदि हि कार्यानुपपत्तिः स्यादेवं कल्पनाप्यनुमन्येत सा तु नास्ति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः', 'इदं सर्वं यदयमात्मा', 'तज्जलान्' इत्यादिश्रुत्यैव तत्परिहारात् । कार्यवैजात्यादीनां बाधकानां न विलक्षणत्वाद्यधिकरणैः प्रागेव परिहाराच्च । अतः सत्प्रतिपक्षत्वान्न तदनुमानेन परमाणोस्तन्नित्यत्वस्य वा सिद्धिरित्यसंगतः परमाणुकारणवाद इत्यर्थः । किंच । यदिदं नित्यस्य सामान्यलक्षणे सत्पदं तदप्यनर्थकम् । कारणावस्था-

रश्मिः ।

भिचाराभावात्प्रतिसाधनाहितः सत्प्रतिपक्षत्वदोषस्तदवस्थ इत्यर्थः । दृश्यत इति । उद्भूतरूपाभावादिति भावः । उद्भूतरूपत्वेन प्रत्यक्षत्वेन कार्यकारणभावः । अकारणवत्त्वस्येति । सत्त्वे सतीति त्यक्तुं शक्यमित्यभिप्रायः । वक्ष्यन्ति चात्रैव । तस्येति हेतोः । व्याप्तिविशिष्टेति व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षधर्मतायाः ज्ञानमिति षष्ठीतत्पुरुषौ । अनुमितेरिति । एवं चाजन्यभावत्वेनानश्वरत्वेन व्याप्तिरपि न । परमाणुषु द्व्यणुकजन्यत्वात् । तत एव तज्जनकस्य सजातीयस्यान्यस्य वक्तुमशक्यतयेति पूर्वोक्तहेत्वसिद्धिः । व्याप्तौ भावपदमपि न देयम्, प्रागभाववारणार्थकम् । प्रागभावस्यैवाभावादिति स्पष्टमाकरे । मेरुसर्षपयोर्न परिमाणभेदाभावापत्तिः । सर्षपस्य सर्षपपरिमितमेरुदेशानन्तावयवसमसंख्याकावयवत्वदर्शनेन मेरोस्तदाधिक्यात् । कार्यस्य निरवधित्वेऽपि तादृशमेरुदेशादारभ्य सर्षपमेरुदेशयोः परिमाणभेदो न स्यादिति वक्तव्यत्वात् । तादृशयोस्तु परिमाणभेदाभावेन तदापादनं न स्यादित्यलं गिरा । समेति त्र्यणुकं सावयवं, कार्यद्रव्यत्वात् । द्व्यणुकं सावयवम्, कार्यद्रव्यत्वात् । परमाणुः सावयवः कार्यद्रव्यत्वाद्घटवदिति समा त्र्यणुकादिपक्षादिषु या व्याप्तिस्तया । उक्तरीत्येति अन्त्यस्यावयवस्येत्याद्युक्तरीत्या । कार्यलिङ्गकेति अनुपदमुक्तमनुमानम् । कार्यद्रव्यत्वं तु शब्देनानुमित्या च द्व्यणुके ज्ञातम् । परमाणुत्र्यणुकं तु इदानीं स्वरूपासिद्धमिति नानवस्थाजनकमिति भावः । अदर्शन इति पक्षहेत्वोरदर्शनेऽप्यलौकिकप्रत्यासत्त्या दर्शनान्न दोष इत्यर्थः । कार्यानुपपत्तिरिति परमाणूनन्तरा महापृथ्व्यादेः कार्यस्यानुपपत्तिः । कल्पनेति परमाणूनां नित्यत्वेन तत्समवायित्वेन कारणत्वकल्पना । एवमाकाशवायुतेजोप्पृथ्वीनां कार्याणामात्माकाशवायुतेजोपां समवायित्वमुक्त्वा सर्वसमवायित्वमात्मन आहुः सृष्टिभेदेन इदं सर्वमिति । तत्परीति कल्पनापरिहारात् समवाय्याकाङ्क्षापरिहाराद्वा । बाधकानामिति ब्रह्मणः समवायित्वे बाधकानाम् । प्रागेवेति प्रथमचरणे । अत इति प्रतिपक्षस्यादुष्टत्वात् । तदन्विति । परमाणवः नित्या इत्याद्युक्तानुमानं, तत् अनुमानं तदनुमानं तेन । एवं भाष्यं व्याख्यायोक्तं काणभुजलक्षणं दूषयन्ति स्म किंचेति । कारणेति । इह कपाले घटो भविष्यतीति प्रतीतेस्तथा । न च कारणावस्थाधिकरणिका प्रतीतिः तद्विषयिणीति नाधेयाभावं विषयीकरोतीति कथं भावावस्थाविशेषत्वमिति वाच्यम् । अभावबोधकपदाभावेन तथावसायात् । अतोधुना कपाले घटो

भाष्यप्रकाशः ।

तिरिक्तस्य प्रागभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनाभ्युपगमैकशरणतया तद्व्यावृत्त्यर्थस्य तस्य व्यर्थत्वात् । किंच । सत्त्वमपि न सत्तायोगित्वम् । सामान्यादित्रयस्यासत्त्वप्रसङ्गात् । न च तेषां सत्तासामानाधिकरण्यमेव सत्त्वमिति युक्तम् । सत्तायां तदुभयाभावेन तस्या असत्त्वे पूर्वोक्तानां सर्वेषामेवासत्त्वप्रसङ्गात् । न च सदिति व्यवहारविषयत्वं सत्त्वमिति न कोऽपि दोष इत्यपि युक्तम् । घटाभावोऽस्तीत्यभिलापस्याभावेऽपि दर्शनेन प्रागभावव्यावर्तकस्य सत्पदस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । यत् पुनर्नित्यत्वसाधकं सूत्रान्तरम्, 'अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः' इति । अर्थस्तु—विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्याद् यद्यनित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् । नञ उत्तरपदार्थनिषेधकत्वात् । अतः प्रतिषेधसत्त्वात् कस्यचिन्नित्यस्यास्ति सिद्धिरिति । तदपि नित्यस्य कस्यापि साधनेनैव चरितार्थत्वान्न परमाणुनित्यतां साधयितुमलम् । यदपि 'अविद्या' इति सूत्रान्तरं, तदर्थस्त्वेवं तैर्व्याख्यायते । परमाणुरनित्यो मूर्तत्वाद्, रूपादिमत्त्वाद्, एवं

रश्मिः ।

नास्तीत्यार्थिकस्याभावबोधकस्य नाभावबोधकत्वमनङ्गीकारात् । **तद्व्यावृत्त्यर्थस्येति** । 'सदकारणवन्नित्यम्' इत्यत्राकारणवत्त्वेन प्रागभावस्य नित्यत्वापत्त्या सदित्यनेन तद्व्यावृत्तिः । प्रागभावे सत्त्वाभावात् । व्याख्यानं दूषयन्ति स्म **किं च सत्त्वमिति** । **सत्तायोगित्वं** सत्तासंबन्धित्वम् । **सामान्यादी**ति सामान्यसमवायाभावरूपस्य त्रयस्य । **असत्त्वेति** 'सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्याः' इति भाषापरिच्छेदाद्द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वसाधर्म्यात् । समवायसंबन्धातिरिक्तसंबन्धेन संबन्धित्वमाशङ्क्य पराकुर्वन्ति स्म **न चेति** । **तेषां** त्रयाणाम् । घटीयघटत्वसामान्यस्य तन्निष्ठसत्तासामान्यस्य तन्निष्ठसत्तासामानाधिकरण्यवत्सत्तासामानाधिकरण्यमर्थः । **तदुभयेति** सत्तायोगित्वसत्तासामानाधिकरण्यरूपस्योभयस्याभावेन । **पूर्वोक्तानामिति** चतुर्विधपरमाणूनां सामान्यपूर्वोक्तानां द्रव्यगुणकर्मणां वा सत्त्वविशिष्टसत्तासङ्गेन सताम् । **आनर्थक्येति** । तथा सति सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वस्य प्रागभावे सत्त्वेन नित्यत्वापत्तिरिति भावः । यत्तु **पदार्थतत्त्वविवेचने** सत्ता न जातिः किंतु भावत्वम् तच्चाभावान्यत्वम् । भावत्वं चाखण्डोपाधिः तच्च ज्ञेयत्वादेर्ज्ञेयत्वाज्ज्ञेयत्वादिवत् । घटाभावेऽपि घटाभावाद्घटाभावादिवच्च स्ववृत्त्यपीति सामान्यादौ सद्व्यवहारोपपत्तिरिति **शिरोमणिः** । तथा चाभावत्वे सत्यकारणवत्त्वस्य प्रागभावेऽभावेऽभावान्न नित्यत्वापत्तिरिति ब्रूयात्कश्चित् तदात्यन्ताभावे व्यभिचारादसाधारणो हेतुः । साध्यासमानाधिकरणत्वस्यासाधारणलक्षणत्वात् । **विशेषत** इति सार्वविभक्तिकस्तसिरित्यभिप्रायमाहुः **विशेषस्येति** । **प्रतिषेध** इति परमाणुषु । यद्वा । विशेषस्येश्वरान्निमित्तात्समवायिरूपस्य नित्यस्य परमाणोः प्रतिषेध इत्यर्थः । शेषं पूरयन्ति स्म **प्रत्यय** इति । प्रपञ्चोऽनित्य इति **शब्दप्रयोगश्चायम्** । **न स्यादिति** । तथा चानित्यस्य नेश्वरः समवायी किंतु परमाणव इति भावः । ननु नित्य इति प्रत्यये नञो विरोधार्थकत्वेनेश्वरविरुद्धनित्यत्वादिसंभवे कुतो न बीजमीश्वर इत्यत आहुः **नञ** इति । नञादे चतुर्ष्वर्थेष्व इतरेषां निषेधादिति भावः । स्योत्तरपदार्थः नित्यपदार्थः । **कस्यचिदिति** परमाणोरीश्वरातिरिक्तस्य । **सिद्धिरिति** । प्रतियोगिज्ञानाभावे प्रतिषेधानुपपत्तेः । **तदपीति** । अनित्यः प्रपञ्च इति प्रत्ययः शब्दश्च । **कस्यापीति** अनिर्वचनीयस्य ब्रह्मणः । तथा च ब्रह्मणि प्रसिद्धस्य **नित्यस्य** प्रतियोगिनः प्रपञ्चे तव मते निषेधः सूपपन्नः किं परमाणुनित्यत्वेनेति भावः । **मूर्तत्वादिति** मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवत्त्वम् । **एवमिति** हेतुद्वयप्रकारवत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

'षट्केन युगपद् योगात् परमाणोः षडंशता' इति दिङ्नागोक्तरीत्या षट्पार्श्ववत्त्वात् । किंच । परमाणोर्मध्ये यद्याकाशोऽस्ति तदा सच्छिद्रत्वेनैव सावयवत्वाद् अव्याप्यवृत्तिसंयोगाश्रयत्वाद् घटादिवदिति । किंच । यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घन इति नानानुमानसाध्या परमाण्वनित्यत्वसाधिका अनुमितिरविद्या भ्रमरूपा हेत्वाभासजन्यत्वात् । एतेषामाभासत्वं च क्वचिद् व्याप्यत्वासिद्ध्या, क्वचित् स्वरूपासिद्ध्येति समानतन्त्रेऽन्वेष्टव्यमिति । तत्र । मूर्तत्वस्य सत्त्वस्य च कथंचिद् व्याप्यत्वासिद्धत्वेऽपि षट्पार्श्ववत्त्वादीनां कथंचित् स्वरूपासिद्धत्वाभिमानेऽपि

रश्मिः ।

षट्केनेति परमाण्वपेक्षया योयं प्राचीदक्षिणेत्यादिदिग्भेदव्यवहारस्तदवधित्वेन येऽवयवाः परमाणोस्तादृशावयवषट्केनेत्यर्थः । चम्पकावयवगन्धषट्केनाकाशस्य योगात् षडंशतापत्तिस्तस्येति तु न । योगस्य समवायात्मकत्वात् । दिङ्नागेति दिङ्नागः शंकरः । तथा चापरिग्रहसूत्रभाष्यं परमाणुनिरवयवत्वनिरासकम् । किंचान्यत् । परमाणूनां परिच्छिन्नत्वाद्यावत्यो दिशः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युरिति । ते परमाणवः । षट्पार्श्वेति षट् पार्श्वान्यवयवा विद्यन्ते यस्य स षट्पार्श्ववान् तत्त्वात् । नन्वतिसूक्ष्मे षट्पार्श्वविभागासंभवेन स्वरूपासिद्धिमाशङ्क्य व्याप्त्या सावयवत्वमाहुः किंचेति वेदान्तिभिरुच्यते । यद्याकाश इति । व्यापकत्वादिति शेषः । सच्छिद्रत्वेनेति । यत्सच्छिद्रं तत्सावयवमिति व्याप्तेर्घटादौ दर्शनात् तथा परमाणूनां सावयवत्वात् । अव्याप्येति 'स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमव्याप्यवृत्तित्वम्' । आकाशादावसाधारण्यवारणायेदं संयोगविशेषणम् । आकाशसंयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वात् । घटादीति । षट्पार्श्ववत्त्वलिङ्गके तु षट्कपालो घटः । परमाण्वनित्येति पक्षसाध्यविषयिणी । अनुमितिरिति पक्षसाध्यमविद्येति । अनुमितिस्तु परमाणुरनित्यत्ववान् । अविद्यार्थं संदिग्धत्वादाहुः भ्रमरूपेति । हेत्वाभासजन्यत्वं विवेचयन्ति स्म एतेषामिति, मूर्तत्वादिहेतूनाम् । मूर्तत्वे सत्त्वे च हेतौ व्याप्यत्वासिद्धिः । सा चाद्ये हेतौ व्याप्तिविरहरूपा । अनित्यत्वस्य व्याप्तिः सामानाधिकरण्यं तद्विरहो मूर्तत्व इति । अयं विरहो मनसि द्रष्टव्यः । मनसोनित्यत्वान्मूर्तत्वाच्च । तदुक्तं चिन्तामणावनुमानस्यासिद्धिनिरूपणे ये व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपास्तेऽसिद्धिमध्यासते । तदन्ये च यथायथं व्यभिचारादय इति सिद्धान्तप्रवाद इति । द्वितीये तु साधनाप्रसिद्धिरूपा । सत्तायां सत्ताभावेन हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावात् । क्वचिदिति । षट्पार्श्वत्वादिषु त्रिषु स्वरूपासिद्धिः 'पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावः' यथा ह्रदो द्रव्यं धूमादिति । तद्वदत्र पक्षस्य परमाणोरतिसूक्ष्मत्वेन तत्र षट्पार्श्ववत्त्वसच्छिद्रत्वसत्त्वानां व्याप्यत्वाभिमतानां हेतूनामभावात् तथा इति । हेतुना, समानतन्त्रे सकृदुच्चरितं बहूनामुपकारकं तन्त्रं तद्रूपे, हेत्वाभासत्वमन्वेष्टव्यम् । सत्त्वस्येति अन्त्यस्य क्षणिकं सत्त्वादित्यत्र सत्त्वस्य । कथंचिदिति । मुक्तावल्यां काञ्चनमयवह्निमानिति काञ्चनमयधूमवानिति नीलधूमादिति च विशेषणविशिष्टसाध्यासाद्युदाहरणातदतिरिक्तरीतिकानुमानचिन्तामण्यनुरोधप्रकारेणेति कथंचिदित्युक्तम् । कथंचित्स्वेति परमाणूनां तद्भाष्ये ह्रस्वपरिमाणमप्यङ्गीकृतमिति षट्पार्श्ववत्त्वादीनां पक्षधर्मता सुखेन संभवतीति नव्यमतेन प्रकारेणेति कथंचिदित्युक्तम् । सत्त्वं न कमपि पक्षधर्मतामाववदित्यभिमानशब्द उपात्तः ।

उभयथापि च दोषात् ॥ १६ ॥

परमाणूनां रूपादिमत्त्वे तदभावे च दोषः। एकत्रानित्यत्वमन्यत्र कार्य-

---

भाष्यप्रकाशः ।

रूपादिमत्त्वस्य सद्धेतुताया उपपादितत्वात् तेनैव पट्पार्श्ववत्त्वादीनामपि दोपनिरासात् तज्जन्यानुमितेरविघात्याभिमानस्यैवाविघात्वादिति ॥ १५ ॥

उभयथापि च दोपात् ॥ १६ ॥ प्रकारान्तरेणापि परमाणुकारणवादस्यासंगतिं व्युत्पादयतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति **परमाणूनामित्यादि** । **परमाणूनां हि न स्वरूपतो भेदः । सर्वेषामेव ह्रस्वपरिमण्डलाकारत्वोपगमात् । नापि, भौतिकत्वे सति नित्यो गतिमान् परमाणुरिति लक्षणात् तत्तद्भौतिकत्वाद् भेदः । भूतानां पाश्चात्यत्वेन भौतिकत्वस्य पूर्वमशक्य-**

रश्मिः ।

सद्धेतुतेति न चाकारणवत्त्वहेतोः सत्प्रतिपक्षत्वेन नित्यत्वासाधकत्वम् । तथा रूपादिमत्त्वहेतोरपि सत्प्रतिपक्षत्वेनानित्यत्वस्थूलत्वे अपि न सिद्ध्येतामिति वाच्यम् । अकारणवत्त्वस्य स्वरूपासिद्धत्वेन प्रतिपक्षत्वाभावात् । परमाणोर्ह्यणुकरूपकारणवत्त्वस्य विभागेन सृष्टिपक्षे उक्तत्वात् इति सद्धेतुतायाः । **उपपादितेति** तेषां मत इत्यारभ्येत्यर्थ इत्यन्तेनोपपादितत्वादित्यर्थः । **तेनैवेति** रूपादिगुणवत्त्वात्किंचिद्ध्रस्वत्वेनैव । **दोपेति** पक्षावृत्तित्वरूपो दोपस्तन्निरासात् । इति एकप्रकारसमाप्तौ ॥ १५ ॥

उभयथापि च दोपात् ॥ १६ ॥ **परमाणूनां रूपादिमत्त्वे** इत्येतावद्भाष्यं व्याकुर्वन्ति स **परमाणूनामि**त्यारभ्य **आदर्तव्या** इत्यन्तेन । तदर्थमत्र स्वरूपासिद्धिवारणाय परमाणुभेदरूपादिगुणयथायोग्यत्वमाहुः **परमाणूनामित्यादिना** । 'पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः स्वरूपासिद्धिः' यथा ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यत्र । **स्वरूपत** इति परमाणुत्वेन रूपेणेति प्रयोगात्स्वस्य परमाणो रूपतः परमाणुत्वतोऽभेदः। **सर्वेषामिति** पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां परमाणूनाम्। पारिमाण्डल्यपदेन सर्वेषामविशेषेण व्यवहाराद्ध्रस्वेत्यादिः । **लक्षणादिति** । भौतिकत्वस्य शब्देऽतिव्याप्तिर्नित्यत्वे सति गतिमत्त्वस्य मनस्यतिव्याप्तिरतो विशेष्यविशेषणदले भौतिकत्वे सति नित्यत्वस्याकाशत्वे भौतिकत्वे सति गतिमत्त्वस्य शरीरेतिव्याप्तिरतो नित्यो गतिमानिति । **तत्तदिति** पृथिवीपरमाणुषु पृथिवीभूतसंबन्धित्वमेवमबादिपरमाणुषु द्रष्टव्यम् । पृथिव्यादिरूपनिरूपकभिन्नभौतिकत्वादित्यर्थः । **पूर्वमिति** सृष्टेः पूर्वम् । **अशक्येति** । अनेन लक्षणेऽसंभवदोषोऽपि ज्ञेयः । आकाशमादायासंभववारणे तु मनस्यतिव्याप्तिः । न च भूतसमवेतत्वं भौतिकत्वम् । मनसस्तु न समवायो भूते किंतु संयोगो द्रव्यत्वादिति वाच्यम् । आकाशेऽपि भूतसमवायाभावेनोक्तासंभवश्च स्यात् योग्यतामादाय लक्षणसमर्थने तु मनस्यतिव्याप्तिः । 'चन्द्रमा मनसो जातः' इति तेजोरूपभूतसमवायित्वयोग्यत्वान्मनसः । इष्टापत्तिर्मनसोणुत्वादिति चेन्न । परमाणुचातुर्विध्यव्याहतेः । एतेन 'द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यात्' इत्यपि प्रत्युक्तम् । न च द्रव्यारम्भकत्वं द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमिति पृथिव्यप्तेजोवायुषु द्रव्यारम्भकत्वं न मनसीति वाच्यम् । पारिभाषिकस्यास्य लक्षणस्य चन्द्रसमवायिनि मनस्यप्यक्षतेः । ननु भौतिकत्वं भूतसंबन्धित्वं भूताश्च परमाणवस्तत्संबन्धः समवायः स च नित्य इत्यपि न संभव इति चेन्न । बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वस्य भूतत्वेन प्रकृतेऽभावात् । आत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वं भूतत्वं यत्त-

रूपस्य निर्मूलत्वं च। हरिद्राचूर्णसंबन्धे रूपान्तरस्य जननाद् विरोधोपि चकारार्थः ॥ १६ ॥

भाष्यप्रकाशः।

वचनत्वात्; 'सामुद्रो हि तरङ्गः' इति न्यायात्। अतः परं गुणभेदाद् वक्तव्यः। तत्र क्रमेण चतुस्त्रिद्व्येकगुणत्वविचारे आप्यतैजसपरमाण्वोर्गन्धापत्तिः। प्रतिलोमक्रमे च वायवीयादिषु चतुस्त्रिद्व्येकगुणत्वापत्तिरित्युद्देशक्रममनादृत्य यथायोग्यं गुणा आदर्तव्याः। तथापि पूर्वोक्तव्याप्तेरनपायादनित्यत्वमनिवार्यम्। यदि च त्रसरेणुमारभ्यैव भूतानां रूपादिमत्त्वदर्शनात् तेषां रूपादिराहित्यमुच्यते, तदा, कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति नियमात् कार्यरूपादेर्निर्मूलत्वमित्युभयथापि दुष्टः परमाणुकारणवाद इत्यर्थः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याहुः हरिद्रेत्यादि। विरोध इति रूपादीनां सजातीयारम्भकत्वनियमविरोधः। तथा चात्यन्तासंगतमिदं दर्शनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

रश्मिः।

दिष्टम्। कार्यत्वेऽपि संभवात्। समवेतेन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्वस्य भूतलक्षणत्वेनातीन्द्रियपरमाणुषु भूतत्वाभावात्। ननु स्पन्दावच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकत्वं भूतत्वमिति लक्षणे तु भवेदिति चेन्न द्व्यणुकजन्यत्वेन स्पन्दावच्छिन्नसमवायिकारणताविरहात् स्पन्दावच्छिन्नानां पूर्वमभावेनोक्तदोषपातादवस्थ्याच्च। सामुद्र इति अयं न्यायः शंकरपद्यामस्ति समुद्रस्य भूतपूर्वत्वेन तरङ्गः सामुद्रो भवति तरङ्गस्तु पाश्चात्य इति न समुद्रः क्वचन तारङ्ग इति। तथा प्रकृते भूतानां पाश्चात्यत्वेन न परमाणुर्भौतिक इत्यर्थः। परमाणुनित्यत्वं तु गतसूत्रे दूषितम्। अन्यत्त्वविरुद्धम्। वक्तव्य इति परमाणुभेदो वक्तव्यः। क्रमेणेति रूपरसगन्धस्पर्श इति क्रमेण। गन्धापत्तिरिति रूपरसगन्धा इति। गन्धो रसोपलक्षक इति तैजसेषु रसापत्तिः। तथा च गन्धापत्ती रसापत्तिश्चेत्यर्थः। वायवीयेषु स्पर्शसत्त्वान्नापत्तिः। चतुस्त्रीति। तथा च वायवीयेषु रूपापत्तिः। तैजसेषु रूपरसयो रसापत्तिः। आप्येषु रूपरसगन्धेषु गन्धापत्तिः। पार्थिवेषु चतुष्टयसत्त्वान्नापत्तिः। गुणप्रातिलोम्ये तु वायवीयेषु गुणत्रयापत्तिः। स्पर्शस्य सत्त्वात्। तैजसेषु रसगन्धापत्तिः स्पर्शस्य सत्त्वाद्रूपाभावापत्तिश्च। आप्येषु गन्धापत्तिः त्रयाभावापत्तिश्च। पार्थिवेषु चतुष्टयसत्त्वान्नापत्तिः। इति हेतोः। उभयोद्देशक्रममनादृत्य। आदर्तव्या इति। ते च नैयायिकानां साधर्म्यनिरूपणे स्पष्टा भाष्यादावस्माकं तूक्ता एवान्ये च स्पष्टा आकरे भूतनिरूपणे। परमाणूनां रूपादिमत्त्वे एकत्रानित्यत्वमिति योजयित्वोत्तरफक्किकार्थमाहुः तथापीति। पूर्वोक्तेति रूपादिमत्त्वेनानित्यत्वेन व्याप्तेः। अतः परं तदभावे च दोषः इति भाष्यं विवृण्वन्ति स यदि चेति। तेषामित्यादि चतुःपरमाणूनाम्। द्रव्यक्रमेण गुणक्रमेण च पृथिव्यप्तेजोवायव इति द्रव्यक्रमः। रूपरसगन्धस्पर्शा इति गुणक्रमः। पृथिव्यां चत्वारः। अप्सु त्रयः। गन्धाभावात्। तेजसि द्वौ। रसगन्धयोरभावात्। वायावेकः। रूपरसगन्धाभावात्। अत्र पूर्ववदन्यत्र कार्यरूपस्य निर्मूलत्वं चेति भाष्यं योजयन्तो दोष इति भाष्यार्थं च वदन्तस्तद्भाष्यं विवृण्वन्ति स तदेति। कार्येति द्व्यणुकं कार्यम्। तेन च परंपरया घटादिरूपादेरपि ज्ञेयम्। उभयथेति परमाणूनां रूपादिमत्त्वे तदभावे च। सजातीयेति साजात्यं च शुक्लत्वादिना। आदिशब्देन योग्यम्। तथा चेति विजातीयरूपाकारणत्वेन नियमव्यभिचारे सति। लोकेप्यकौशल्यापत्तेरत्यन्तेति ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

सर्ववैदिकानामपरिग्रहाच्चात्यन्तं सर्वथा नापेक्ष्यते ॥ १७ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयं महद्दीर्घवद्वेत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ व्याकुर्वन्ति सर्वेत्यादि । तथा चाचार्यस्य न तन्मतदूषणार्थमभिनिवेशः किंतु वैदिका मा भ्रश्यन्तामित्येतदर्थमेतदुक्तमित्यर्थः । एवं सप्तभिः सूत्रैर्वैशेषिकप्रतिपन्नः परमाणुकारणवादो निराकृतः ॥ १७ ॥

इति तृतीयं महद्दीर्घवद्वेत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ सर्वेत्यादीति नैयायिकवैशेषिकसमययोरपेक्षा न, मतद्वयं नापेक्ष्यत इत्यर्थः । तेनाधिकरणारम्भे नैयायिकादिसमयोत्र निराक्रियत इत्यादि-शब्देनोक्तो वैशेषिकसमयोप्यत्र निराकृतः । दूषणानि तु नैयायिकोक्तानीति न विशिष्योक्तानि । न तन्मतेति । भगवच्चिकीर्षितकर्तृत्वादिति भावः । वैशेषिकेति एकदेशविकृतत्वाद्-विशेषेणोपादानम् । प्रमाणद्वयवादिनो वैशेषिकाः, प्रमाणचतुष्टयवादिनो नैयायिका, इति अग्रे-तनसंगत्यर्थं चोपादानम् । निराकृत इति । अत्र परमाणुकारणवादो विषयः । संभवति न वेति संशयः । 'तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत' इति श्रुतिः सन्देहबीजम् । संभवतीति काणाद-पूर्वपक्षः । न संभवतीति परमाणुकारणवादोऽसंगत इति सिद्धान्तः । शांकरास्तु अत्रा-धिकरणद्वयमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र पूर्वत्र चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनस्य विजातीयस्योत्पत्तिरुक्ता । तत्र विलक्षणो-त्पत्तौ काणाददृष्टान्तोऽस्ति न वेति संशये शुक्लतन्तुभ्यः शुक्लपटोत्पत्त्यङ्गीकारान्नास्ति दृष्टान्त इति पूर्वपक्षः । परमाणुपारिमाण्डल्यपरिमाणाभ्यां विलक्षणमणुपरिमाणयुक्तं द्व्यणुकमुत्पद्यते ह्रस्वपरिमाणो-पेताद् द्व्यणुकान्महत्परिमाणयुक्तं त्र्यणुकमुत्पद्यते इत्यस्ति दृष्टान्त इति सिद्धान्तः । तत्र पारिमाण्ड-ल्यमणुपरिमाणमिति नैयायिकाः । अत्र तु ह्रस्वमणुपरिमाणमिति विभेदः । अनेनाधिकरणेन 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतौ सदंशादेव जडोत्पत्तिः समर्थिता । परमाणूनामप्यनित्यत्वस्थापनात् । वियदुत्पत्तिस्तु वक्ष्यते । समवायो विशेषाश्च प्रत्युक्ताः । कालदिशोरीश्वरत्वम् । मनस्तु न नित्यमित्युक्तम् । अत्यन्ताभावस्य तु नित्यत्वेप्यक्षतेः । सलक्षणत्वेन तिरोभावरूपभगवच्छक्तित्वात् । ब्रह्मधर्माणां च नित्यत्वादित्युक्तम् । सामान्यं त्वाकृतिरित्युक्तम् । अत एव कस्यचित् 'किं गवि गोत्वमुतागवि गोत्वं गवि चेद्गोत्वमनर्थकमेतत् । अगवि च गोत्वं यदि पुनरिष्टं संप्रति भवति भवत्यपि गोत्वम्' इति । न चाकृतेरनित्यत्वम्, एकव्यक्तिनाशेपि व्यक्त्यन्तरे दर्शनात् । ननु प्रलये तु 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतेस्तिरोभावः । सत्यलोकपर्यन्तमाकृतेर्विद्यमानत्वात् । मैवम् । वैकुण्ठेप्याकृतयः सन्तीति प्रलयेप्यतिरोभावात् । उक्तं च द्वितीयस्कन्धे नवमे वैकुण्ठदर्शन-प्रस्तावे 'श्रेङ्खं श्रिता या कुसुमाकरानुगैर्विगीयमाना प्रियकर्म गायति । ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम्' इति जगतोपि तत्र सत्त्वात् । वैकुण्ठे पुनस्ते मूर्तिरूपा आनन्दमय्य' इति । तथा चाविरुद्धं नित्यत्वमिति सर्वं सुस्थमिति सुधीभिराकलनीयम् ॥ १७ ॥

इति तृतीयं महद्दीर्घेत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥ (२-२-४)

अतः परं बाह्यमतनिराकरणम् । ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यत इति

भाष्यप्रकाशः।

अतः परमूनविंशतिभिः सूत्रैर्बाह्यसमयो निराक्रियते ।

समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥ ननु तदग्रे कया संगत्यैतन्मतनिराकरणमित्याकाङ्क्षायामाहुः **अतः परमित्यादि** । वैशेषिका ह्यर्धवैनाशिकाः । परमाण्वाकाशादिद्रव्याणामन्येषां च पदार्थानां नित्यत्वाङ्गीकारेऽपि कार्यद्रव्याणां केषांचिद् गुणानां च निरन्वयविनाशाङ्गीकारात् । निरन्वयध्वंसो नाम तप्तायःपतिताम्बिन्दोरिव निःशेषनाशः । सर्ववैनाशिकास्तु बाह्याः सर्वानित्यत्ववादिनः । तन्मते सर्वस्यैव निरन्वयध्वंसात् । तत्र निराकृतेऽर्धवैनाशिकेऽतियौक्तिकसर्ववैनाशिकनिराकरणाकाङ्क्षाऽवश्यं शुश्रूषणामुदेतीत्यवसरसंगत्या तन्निराकरणमित्यर्थः । सूत्रं व्याकर्तुं पूर्वं तन्मतमनुवदन्ति **त इत्यादि** । ते सौगताश्चतुर्विधाः । वैभाषिकः, सौत्रान्तिकः, विज्ञानवादी, माध्यमिकश्चेति बुद्धशिष्याः । तत्राद्यः सर्वार्थान् प्रत्यक्षानुमानसिद्धान् सतः क्षणिकान् वदति । द्वितीयस्तु बाह्यान् सर्वान् अर्थान् क्षणिकान् सतो विज्ञानानुमेयानाह । तृतीयस्तु अर्थजन्यं विज्ञानमेव परमार्थम् । अर्थास्त्वसन्तः स्वाप्नकल्पा इत्याह । इतरस्तु सर्वशून्यत्वमेवाह । मतचतुष्टयेऽपि, भोक्ता वा प्रशासिता वा कश्चिचेतनः स्थिरः

रश्मिः।

समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥ **बाह्येति** परमाणुपुञ्जस्य कारणतादिनिराक्रियते । **तदग्र इति** नैयायिकादिसमयनिराकरणाग्रे । **अन्येषामिति** सामान्यविशेषसमवायात्यन्ताभावानाम् । **परमाण्वाकाशादीति** । **आदिशब्देन** कालदिगात्मनाम् । **केषामिति** पूर्वोक्तव्यतिरिक्तानाम् । अर्धवैनाशिकानुक्त्वा सर्ववैनाशिकानाहुः **सर्वेति** । **अतीति** अत्यन्ता निरवधिर्युक्तिस्तर्कोन्यथाज्ञानं विदन्त्यधीयते वा तेऽतियौक्तिकाः । वेदमुक्त्यादेरतिक्रान्ता युक्तयोतियुक्तयस्ता विदन्त्यधीयते वातियौक्तिकाः यदपेक्षयान्यथाज्ञानमन्यस्य न भवतीत्यर्थः । 'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' । **अवसरेति** प्रसङ्गस्तु संगतिमात्रसाधारण इति सामान्यलक्षण इतीक्षत्यधिकरण उक्तम् 'बाह्याबाह्यमतान्येकीकृत्य निराकरणं द्वितीयपादे' इत्युक्तम् । तत्र सांख्ये निराकृते प्रतिबन्धकीभूता नैयायिकादिमतनिराकरणजिज्ञासा । किं नैयायिकमतनिराकरणमिति तस्याः बाह्यमतनिराकरणापेक्षया प्राथमिकजिज्ञासाविषयत्वप्रयोजकं बहुसंमतत्वं तेन नैयायिकादिमतनिराकरणान्निवृत्तौ सत्यां बाह्यमतनिराकरणमवश्यं वक्तव्यमिति जिज्ञासया किमिदानीं वक्तव्यमिति जिज्ञासया वा बाह्यमतनिराकरणमित्यवसरसंगत्येत्यर्थः । **ते सौगता इति** भाष्ये बाह्याः सौगतत्वेन ग्राह्याः । अन्यथा प्रतिज्ञाहानिरूपनिग्रहस्थानापत्तेः । अर्धवैनाशिकस्य प्रत्युक्तत्वात् । **बुद्धेति** तेन बुद्धावतारे स्वधुना वेदसंरक्षणार्थं ते प्रबोध्या इत्यर्थः । अन्यथा विरुद्धधर्माश्रयत्वं न स्यात्, तेन बुद्धावतारस्य 'वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्' इति ज्ञानप्रवेशोऽपि ज्ञापितः । **क्षणिकानिति** विधायकमिदम् । **बाह्यानिति** भूतं भौतिकं बाह्यम् । चित्तं चैत्तं च कामाद्यान्तरमिति विभागः । **सत इति** विधायकमिदं पदम् । **विज्ञानेति** । **तृतीय इति** अयमेव **योगाचार** इति कथ्यते । **अर्थेति** अर्थो विषयः । **सर्वेति** न सन्नासन्न सदसन्न च सदसद्विलक्षणमिति तदेवाहेत्यर्थः । **मतेति** मतचतुष्टयेप्यध्यात्मांशे मतैक्यम् । चार्वाका आर्हताश्चोपेक्षिताः बृहस्पतिप्रणीतलोकायतदर्शनानुसारिणो देहात्मवादिनः प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः । तन्मतस्यात्यन्तासंगतत्वात् । **स्थिर इति** अत्रिक्षणावस्थायी ।

मन्यन्ते । परमाणुसमूहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय एकः । रूपादिस्कन्धसमुदायश्चापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः । तदुभयसंबन्धे

भाष्यप्रकाशः ।

संहन्ता नाभ्युपेयते । यद्यपि प्रस्थानचतुष्टयप्रणेता बुद्ध एकस्तथापि शिष्यमतिभेदाच्चतुर्धा प्रणयनम् । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादिनस्ते तदाशयमनुरुध्य सर्वशून्यतायामवतार्यन्ते । ये मध्यमास्ते तु विज्ञानमात्रास्तित्वमनुरुध्य शून्यतायामवतार्यन्ते । ये पुनः प्रकृष्टमतयस्तेभ्यस्तु साक्षादेव शून्यतातत्त्वमुपदिश्यते । तदुक्तं बोधिचित्तविवरणे ।

'देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः । भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः पुनः ॥
गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा । भिन्नापि देशनाऽभिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणा' ॥

इति वाचस्पतिमिश्रा ऊचुः । तत्र ये बाह्यार्थास्तित्ववादिनस्ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यते संघातभावं प्राप्नोतीति मन्यन्ते । किं तत् समुदायद्वयमित्याकाङ्क्षायां **परमाणुसमूहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय एकः** । तत्र रूपरसगन्धस्पर्शाश्चतुर्विधाः पार्थिवाः परमाणवः कठिनस्वभावाः पृथिवीरूपेण संहन्यन्ते । रूपरसस्पर्शा आप्याः परमाणवः स्नेहस्वभावाः सलिलात्मना । तथा रूपस्पर्शपरमाणव उष्णस्वभावास्तेजोरूपेण । तथा स्पर्शपरमाणवः प्रेरणस्वभावा वायुरूपेण । एवमेते चतुर्विधाः परमाणवः क्षणिका भूतरूपेण संहत्य पुनर्भौतिकसंघातहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते । एतदतिरिक्तं तु कालाकाशात्मादि सर्वमवस्तु ।

केचित्तु *रूपादिचतुष्टयसंघातः पृथिवी । त्रितयसंघात आपः । उभयसंघातस्तेजः । शब्दस्पर्शसंघातो वायुः* । न तु तदतिरिक्तं द्रव्यमस्तीत्याहुः ।

रश्मिः ।

संहन्ता देहादिषु सम्यग्गन्ता । ननु सर्ववैनाशिकदूषणायाधिकरणारम्भस्योक्तत्वाच्चतुर्णां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षोपशमायाहुः तत्रेति चतुर्षु । य इति द्वितीयाः । हीनमतित्वादिकं शून्यतातारतम्यात् । प्रथमास्तु पदार्थक्षणिकत्वमात्रपर्यवसितविशेषका इति 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति न शून्यतायामवतार्यन्ते । **तदाशयमिति** सौत्रान्तिकानामाशयः सर्वशून्यत्व इत्येवमनुरुध्य प्रकल्प्य । **सर्वेति** सर्वशून्यतार्थं तदुपदेशार्थमधिकारित्वेन प्राप्यन्ते । **ये** इति तृतीयाः । **ये पुनरिति** चतुर्थाः । **देशनेति** । **लोकनाथानां** बुद्धानाम् । **देशना** आगमाः । प्राण्यभिप्रायवशानुसारिण्यः शून्यताप्रतिपत्त्युपायैः क्षणिकसर्वास्तित्वादिभिः । **लोके** श्रोतृसमुदाये **बहुधा भिद्यन्त** इत्यर्थः । भेदमाह **गम्भीरेति** अगाधो गम्भीरस्तद्विपरीत **उत्तानः** स्थूलदृष्टियोग्यस्तद्रूपेण क्वचिद्ग्रन्थप्रवेशः । **उभयलक्षणा** ज्ञानमात्रास्तित्वबाह्यार्थास्तित्वलक्षणा । तत्प्रतिपादिनी भिन्नापि देशना शून्यतैवाद्वयं तल्लक्षणा तत्तात्पर्यवत्त्वभिन्नेत्यर्थः । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तत्र ये बाह्येति** । **बाह्यार्थास्तित्ववादिनः** सौत्रान्तिकाः द्वितीयाः । **संहन्यत** इत्यत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि लकारः 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सूत्रेण कर्मवद्भावे यगात्मनेपदे अभूतामित्याशयेनाहुः **संघातभावं प्राप्नोतीति** । **परमाण्विति** न तु द्व्यणुकादिभावं प्राप्तः । **एक** इति इत्युक्तं भाष्य इति शेषः । पृथिव्यादिभूतं च द्रव्यं रूपादिगुणानाश्लिष्टेत्याशयेन **रूपादीति** भाष्यं व्याकुर्वन्ति **तत्र-रूपेति** रूपं रसो गन्धः स्पर्शो येषु ते रूपरसगन्धस्पर्शाः । **कठिनेति** प्रत्यक्षात् 'यत्कठिनं सा पृथ्वी' इति श्रुतेस्तु न बाह्यत्वात् । एवमग्रेऽपि । **प्रेरणेति** प्रकर्षेणेरणं चलनम् । **भौतिकेति** भविष्यद्भौतिकेत्यर्थः । **एतदिति** भूतभौतिकातिरिक्तम् । **तदस्तीति** रूपादिगुणातिरिक्तम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

क्षणिकत्वं तु बुद्धवचनात् । क्षणिकाः सर्वसंस्काराः संस्थित्यन्त इति । उत्पत्तिमन्त इत्यर्थः । एवमयं भूतसमुदायो बाह्य एकः । द्वितीयश्चित्तचैत्तिकरूप आभ्यन्तरः समुदायः । स च रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराख्यस्कन्धपञ्चकसमुदायात्मकः । तत्र रूप्यन्त एभिरिति वा, रूप्यन्त इति वा व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । केचित्तु शरीरं तमाहुः । तदा आभ्यन्तरपदस्याध्यात्ममित्यर्थः । अहमित्याकारं रूपादिविषयमिन्द्रियादिजन्यं ज्ञानं विज्ञानस्कन्धः । स एव क्षणिकविज्ञानसंतानः, कर्ता भोक्ताहमित्यभिमानादात्मेत्युच्यते, न त्वेतदतिरिक्तः कश्चिन्नित्य आत्मास्तीति । केचित्तु यस्मिन् कर्मानुभववासनाः शेरते तद् आशयापरनामकमालयविज्ञानमेवात्मेत्याहुः । प्रियाप्रियानुभवविषयसंस्पर्शे सुखदुःखतद्रहित विशेषावस्था या चित्तस्य जायते सा वेदनास्कन्धः । क्वचित्तु यथा सास्निमती गौरिति सास्निमत्तया गौरुपलक्ष्यते, ध्वजेन गृहं दण्डेन पुरुष इत्युपलक्षणप्रत्ययो वेदनास्कन्ध इति व्याख्यायते । सविकल्पः प्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यः प्रतिभासो यथा डित्थः कुण्डली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्यादिः स संज्ञास्कन्धः । रागादयः क्लेशाः, मदमानमात्सर्यादय उपक्लेशाः, धर्माधर्मौ चेति संस्कारस्कन्धः । स्कन्धशब्दः समूहवाची । अयं स्कन्धपञ्चकरूप आध्यात्मिकत्वादाभ्यन्तरः समुदायः । एवं पुञ्जद्वयस्वीकारेण सकललोकयात्रानिर्वाहे सति नास्त्यव-

रश्मिः ।

सर्वसंस्कारा इति रागादयः क्लेशाः मदमानमात्सर्यादय उपक्लेशाः धर्माऽधर्मौ चेति संस्काराः । **संस्थित्यन्त** इति संस्थितेरन्ते । कीदृशा इत्याकाङ्क्षायामाहुः **उत्पत्तिमन्त** इति । अयमिति परमाणुहेतुकः । अयं च पञ्चस्कन्धहेतुक इति तान्विवृण्वन्तो रूपेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स **स चेति** । **समुदायात्मक** इति । एतद्द्वयमेवाशेषं जगन्नातोऽधिकं किंचिदस्ति । **रूप्यन्त** इति रुप विमोहने दिवादिः, रूप्यन्ते मुह्यन्ते एभिः सविषयेन्द्रियैरिति रूपस्कन्ध इत्येकवचनानुरोधत्वादाहुः **रूप्यन्त** इति रूप्यते मुह्यतेऽनेन रूपस्कन्धेन जन इति । **केचिदिति** रूपाद्यतिरिक्तद्रव्याभाववादिनः । शरीरं तु द्रव्यादिरहितं बहिरित्याभ्यन्तरः समुदाय इति कथं तत्राहुः **तदेति** । **अध्यात्ममिति** आत्मानमालयविज्ञानमधिकृत्य, आत्मन्यालयविज्ञाने इत्यध्यात्ममिति वा । **अहमिति** अहमित्याकारं ज्ञानमिति योजना । ननु विज्ञानस्कन्धः क्षणिक इत्युक्तक्षणे विज्ञानस्कन्धानुभवबाध इत्यत आहुः **स एवेति** । तथा च संतानत्वाददोषः । क्षणिकविज्ञानसंतानस्वरूपमाहुः **कर्तेति** । **आत्मेति** संतानद्वाराऽततीत्यात्मेति । **कर्मान्विति** कर्मानुभवाभ्यां जन्या वासनाः रागसंस्कारादयः । **आशयेति** तथा चाशेरतेऽस्मिन्नित्याशयः । **प्रियेति** प्रियाप्रिययोर्वस्तुनोरनुभये उदासीनविषयसंस्पर्शे प्रियेण सुखमप्रियेण दुःखमुदासीनेन तद्रहितावस्थेति विवेकः । **उपलक्ष्यत** इति । तथा च सास्निमत्तयोपलक्षणप्रत्ययः । उपलक्ष्यतेनेन सास्निमत्तादिनेत्युपलक्षणम् । **सविकल्प** इति वैशिष्ट्यावगाही प्रत्ययः । अयं तु भ्रमात्मकः । अलीकघटत्वादिसामान्यविषयत्वात् । घटपटत्वसंसर्गावगाही सविकल्पः । अत्र कस्य संसर्ग इत्यत आह **संज्ञेति** । संज्ञायाः **संसर्गः तद्योग्यः प्रतिभासः** डित्थ इत्यादि । इमे प्रत्ययाः डित्थत्वकुण्डलगौरत्वब्राह्मणत्वगमनवैशिष्ट्यं पुञ्जेऽवगाहमानाः डित्थादिसंज्ञासंबन्धं योजयन्ति **आध्यात्मिकेति** अध्यात्म-

जीवस्य संसारः । तदपगमे मोक्ष इति । तत्र उभयहेतुकेऽपि समुदाये जीवस्य तदप्राप्तिः क्षणिकत्वात् । सर्वक्षणिकत्वे जीवमात्रक्षणिकत्वे वा तदप्राप्तिः ॥१८॥

भाष्यप्रकाशः ।

यत्री, नाप्यात्मा नित्यः । किंतु पुञ्जात्मके समुदाये बाह्याभ्यन्तरभेदेनाऽनात्मात्मविभागोऽवयवित्वैकत्वादिभ्रमश्च भवति । अयं च समुदायो नेश्वरहेतुकः । तदनङ्गीकारात् । किंतु पृथिव्यादिकं स्कन्धपञ्चकं चेत्युभयहेतुक इति । तदुभयसंबन्धे निर्वातस्थदीपवत् पूर्वोक्तक्षणिकविज्ञानसंतानात्मकस्य जीवस्य रूपवेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धात्मकः संसार आसंस्कारक्षयात् क्षणपरंपरयाऽवतिष्ठते । क्षीणे तु संस्कारस्कन्धे तैलादिक्षये प्रदीपवदेव निर्वाणमृच्छति । सेयमभावप्राप्तिरेव मोक्ष इति । तदिदं दूष्यते । तत्रैवमुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽङ्गीक्रियमाणे जीवस्य तदप्राप्तिस्तादृक्संसारस्यासिद्धिः । कुत इत्याकाङ्क्षायां पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिसूचितं हेतुमाहुः क्षणिकत्वादिति । बुद्धवचसा क्षणिकत्वाभ्युपगमात् । उक्तं विभजन्ते सर्वेत्यादि । सर्वक्षणिकत्वे तेषां निर्व्यापारतया नश्वरतया च समुदायघटनानुपपत्त्या कथंचित् स्वभावादिना समुदायघटनाङ्गीकारे वा तत्तद्विधशरीराणां पर्यायेण घटनायाः परिमाणभेदादेश्चानुपपत्त्या रूपस्कन्धसंबन्धस्यासंभवात् तन्मूलकस्य वेदनादिस्कन्धात्मकस्य संसारस्याप्राप्तिः । विज्ञानस्कन्धात्मकजीवमात्रक्षणिकत्वे तु तस्य नष्टत्वादेव संसाराद्यप्राप्तिः । तथा च कारणभूतस्य पुञ्जस्य क्षणिकत्वेन कार्योत्पत्तेरशक्यवचनत्वादसंगतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—परमाणुहेतुके भूतसमुदाये, भूतहेतुके शरीरेन्द्रियविषयसमुदाये चाभ्युपगम्यमानेऽपि जगदात्मकसमुदायानुपपत्तिः । परमाणूनां भूतानां च क्षणिकत्वाभ्युपगमादिति व्याकृत्यैतदेव व्युत्पादयामासुः ।

रश्मिः ।

माभ्यन्तरसमुदायस्तेनोच्यत इत्याध्यात्मिकस्तत्त्वात् । घटोवयव्येक इति प्रत्ययमपलपति अवयवित्वेति । अयं चेति द्वित्वावच्छिन्नः । तदुभयेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म किं त्विति । पूर्वोक्तेति विज्ञानस्कन्धविवरणसमय उक्तः । आसंस्कारेति संस्कारस्कन्धक्षयमभिव्याप्य । निर्वाणमिति मोक्षम् । सेयमिति निर्हेतुकी संस्कारस्कन्धक्षयात्माभावस्य प्राप्तिः । दूष्यत इति तत्र उभयेत्यादिभाष्येण दूष्यते । तद्भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्रैवमिति । तदप्राप्तिरिति । व्याख्येयमिदम् । पुञ्जादिति परमाणुपुञ्जात् । क्षणिकत्वादिसूत्रेण वा । क्वचित्पुस्तकेऽयं हेतुः सूत्रत्वेन लिखित इति । बुद्धेति 'क्षणिकाः सर्वसंस्काराः संस्थिरन्ते' इति बुद्धवचसा । क्षणिकत्वेति । क्षणिकत्वं च द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । क्षणलक्षणं त्वेतन्मतदूषणसमाप्तौ वक्तव्यम् । उक्तमिति हेतुं सूत्रं वा । तेषामिति परमाणूनाममीलितानामीश्वराभावेन तदिच्छाजन्यव्यापाराभावेन निर्व्यापारतया । सौत्रान्तिकमतमनूद्य दूषयन्तो जीवमात्रेति भाष्यं विवृण्वन्ति विज्ञानस्कन्धेति । तस्येति विज्ञानस्कन्धस्य । असंगतमिति । अत ईश्वरात्कार्यमिति मन्तव्यमिति भावः । एतदिति समुदायानुपपत्तिव्याकरणमेव । तथा च भाष्यम् 'क्षणविनाशिनः परमाणवो भूतानि च कदा संहतौ व्याप्रियन्ते कदा वा संहन्यन्ते कदा च विज्ञानविषयीभूताः कदा च हानादिव्यवहारास्पदतां भजन्ते को वा विज्ञानात्मकं च विषयं स्पृशति कश्च विज्ञानात्मकमर्थं कदा वेदयते । कं वा विदितमर्थं कश्च कदोपादत्ते स्पृष्टा हि

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

सर्वक्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरप्रत्ययविषयत्वात् कारणत्वात् संततेरेव

भाष्यप्रकाशः।

भास्कराचार्यास्तु—परमाण्वादीनामचेतनत्वात् क्षणिकत्वान्नित्यस्य भोक्तुः प्रशासितुरीश्वरस्य संहन्तुरनभ्युपगमाच्च न स्थूला पृथिवी संभवेत् । परमाणवश्चातीन्द्रियाः । न तैः स्थूलव्यवहारः । येन च स्थूलव्यवहारः स तु नास्तीति लुप्यते लोकयात्रेत्याहुः । एवमेव शांकरा अपि । एतदेव किंचिद्वैलक्षण्येनान्येऽप्याहुः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥१९॥ एवं क्षणिकत्वदूषणे समाधिं सूत्रांशेनाशङ्कांशान्तरेण परिहरतीत्याहुः सर्वेत्यादि । अप्राप्तिरिति पूर्वसूत्रादत्रानुवर्तत इति बोध्यम् । प्रत्ययः कारणसमवायः । इतरेतरं प्रत्यया इतरेतरप्रत्ययाः तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात् ल्यब्लोपे पञ्चमी । तत् प्राप्य वा । अयमर्थः । अविद्यादिभ्यो जन्मादयो जन्मादिभ्यश्चाविद्यादय इति चक्रवत्परिवृत्तौ सर्वक्षणिकत्वेऽपि न कारणव्यक्तिं प्रति कार्यव्यक्तेः

रश्मिः।

नष्टस्पृष्टश्च नष्टः तथा वेदिता विदितश्च नष्टः कथं चान्येन स्पृष्टमन्यो वेदयते कथं चान्येन विदितमर्थमन्य उपादत्ते । संतानानामेकत्वेऽपि संतानिभ्यस्तेषां वस्तुतो वस्त्वन्तरत्वानभ्युपगमान्न तन्निबन्धनं व्यवहारादिकमुपपद्यत' इति । सौत्रान्तिकमतं दूषयन्ति **परमाण्वादीनामिति** । **न स्थूलेति** ईश्वरमन्तरेणेति ज्ञेयम् । **येनेति** अवयविना । **नास्तीति** समुदायेनान्यथासिद्धा नास्तीत्यर्थः । **अन्य इति** माध्वा अन्ये । वैलक्षण्यं त्वेतत् समुदायस्यैकहेतुत्वं न युज्यते, अन्यतरादर्शनप्रसङ्गात् । उभयहेतुकेप्यन्योन्याश्रयत्वात्स्थूलपृथिव्यादेरप्राप्तिः । स्वभाववादे तु सर्वदा समुदायत्वं स्यादिति भाष्येऽन्योन्याश्रयः । स च पृथिव्यादिभूतसमुदाये सति रूपादिस्कन्धसमुदायस्तस्मिन्सति च तत्समुदाय इति । यत्तु सविकल्पकं भ्रम इति तन्न । सामान्यादेः सत्त्वेन तद्विषयकज्ञानस्य भ्रमत्वायोगात् ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥ परिहरतीति सूत्रकारः । **सर्वेत्यादीति** । सर्वक्षणिकत्व इति भाष्ये पाठं मत्वोक्तम् । **कारणेति** इति नास्तिकैरुच्यते । इणूधातोर्मत्वर्थीयाच्प्रत्ययमादायेत्यत्रापि प्रत्ययः कारणसमवाय इति व्याख्येयमित्यर्थः । अयधातोरजिति विशेषः पूर्वस्मात् । प्रत्ययत्वं तु हेतुं हेतुं प्रत्ययन्ते गच्छन्तीति व्युत्पत्त्येत्यर्थ इति द्वितीयसूत्रे स्फुटम् । **इतरेतरमिति** इतरदिति विग्रहे कर्मव्यतिहारसूत्रे द्वित्वे समासवद्भावे च सुब्लुकि इतरेतरपदात्सुः । अदड्डादेशस्तु न 'क्लीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वाच्यः' इति वार्तिकादाम् । न च सामान्ये नपुंसकत्वेऽपि बहुवचनं स्यादिति वाच्यम् । आमः सर्वविभक्त्यादेशत्वात् इतरे इति विग्रहोऽपि संभवी । तदेतरेतरे इति प्रत्यया इति विग्रहः । **तस्मादिति** । तथा चेतरेतरकारणसमवायत्वादित्यर्थो जातः । अयं हेतुः सर्वक्षणिकत्वेन जीवस्य संसारात्प्रातिरुक्ता सा नेत्यत्र भवति । पूर्वस्य कारणत्वमुत्तरस्य क्रियाविषयत्वं प्राप्यैव भवति । इदमप्युत्तरसूत्रे 'प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणमुक्तम्' इत्यादिना स्फुटिष्यति तदाहुः **ल्यब्लोप इति** । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति पञ्चमी । **तत्प्राप्येति** इतरेतरप्रत्ययत्वं प्राप्य । सोयं प्रत्ययशब्दस्य प्रत्ययविषये लक्षणार्थो न तु यथाश्रुतमित्याशयेनाहुः **अयमर्थ इति** । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अविद्यादिभ्य इति** । **चक्रवदिति** कुलालचक्रवत् । **कारणव्यक्तिमिति** विज्ञानव्यक्तिर्जडव्यक्तिश्च । एवं कार्यव्यक्तिरपि ज्ञेया ।

जीवत्वाज्जडत्वाच न काप्यनुपपत्तिरिति चेन्न । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । अनुसंधानाभ्युपगमे स्थिरत्वापत्तिः । संबन्धवियोगार्थं को वा यतेत । स्थैर्याभावात् समुदायानुपपत्तिश्च ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्रत्ययता, किंतु पूर्वपूर्वप्रत्ययस्य उत्तरोत्तरः प्रत्ययो विषयः क्रियागोचर इत्युत्तरोत्तरप्रत्ययविषयत्वं प्राप्य पूर्वपूर्वस्य प्रत्ययस्य कारणत्वाद्, उत्तरोत्तरक्षणिकविज्ञानसंततेरेव जीवत्वात् तादृशार्थसंततेरेव जडत्वाच्च संतत्यात्मकस्य जीवस्य संतत्यात्मकरूपस्कन्धसंबन्धेन तादृशे वेदनादिस्कन्धात्मके संसारे तादृशसंस्कारस्कन्धेन नानाविधशरीरपरिमाणादिभेदसिद्धेः संस्कारविरामादेवाभावरूपमोक्षसिद्धिर्न स्वत इति न काऽपि पुञ्जकारणतायामनुपपत्तिरिति चेत् । न । कुतः । **उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्** । ये हि प्रत्ययास्त उत्पत्तिमात्रं प्रति निमित्तभूताः सदृशीं संततिमुत्पाद्य नश्यन्ति । तथा सति विज्ञानसंततिरूपस्य जीवस्य पूर्वकालीनप्रियाप्रियसंस्पर्शाननुसंधानात् कथं वेदनादिस्कन्धात्मकसंसारसिद्धिः । **अनुसंधानाभ्युपगमे** च संतानिनः **स्थिरत्वापत्तिः** । संततिरूपस्य जीवस्य क्षणिकत्वेन स्थैर्याभावाद्रूपादिस्कन्धसंबन्धवियोगार्थं को वा

रश्मिः ।

प्रत्ययता कारणसमवायता । समवायस्य कार्यपूर्ववर्तिन्येव निश्चयात् । **पूर्वपूर्वेति** कारणस्य विज्ञानस्य कारणसमवायस्य च । **उत्तरोत्तरेति** कार्यरूपः प्रत्ययो विज्ञानं जडवृत्तिः । कारणसमवायश्च क्रियागोचरः कार्यम् । **उत्तरोत्तरेति** । क्षणिकविज्ञानसंततिस्तु कर्ताहं भोक्ताहमित्याकारिका । **तादृशेति** उत्तरोत्तरक्षणिकेत्यर्थः । **अर्थसंततिर**विद्यारूपा । **जीवस्येति** विज्ञानस्कन्धस्य । विषयेन्द्रियरूपरूपसमूहस्तत्संबन्धेन । **तादृशे** नाम क्षणिके । **वेदनादीति** चित्तस्य सुखदुःखतद्रहितावस्थात्मके आदिशब्देन सविकल्पकप्रत्ययात्मा **संज्ञास्कन्धो** गृह्यते । **संस्कारेति** क्षणिकरागादिक्लेशधर्माधर्मात्मकेन । **अभावेति** संस्कारस्कन्धक्षयरूपेत्यर्थः । **कापीति** पृष्टाप्यनुपपत्तिः सर्वक्षणिकत्वेऽपि । जीवस्य संसारप्राप्त्यनुपपत्तिः । तथा च क्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वकारणरूपपदार्थस्योत्तरोत्तरं कार्यं *लक्ष्यीकृत्य प्रत्ययस्य कारणसमवायस्य च विषयत्वात्क्रियागोचरत्वाद्धेतोर्विषयत्वं प्राप्य वा कारणत्वाद*विद्यादीनां कुलालचक्रवत्परिभ्रमणेन विज्ञानसंततेरेव जीवत्वात् जडसंततेरेव जगत्त्वाच्च न जीवस्य संसारप्राप्त्यनुपपत्तिरिति चेन्नेति भाष्यार्थः । अत्र क्षणिकत्वेऽपीति न कापीत्यनेनान्वयी । पूर्वपूर्वस्येति तु कारणत्वादित्यनेनान्वेति । प्रत्ययस्येति षष्ठ्या निरूपितत्वमर्थः । तथा च कारणसमवायनिरूपितं यत्कार्यनिष्ठं विषयत्वं तस्मादित्यर्थः । पूर्वस्य उत्तर इति च विग्रहौ । **उत्पत्तीति** व्याख्येयम् । उक्तं भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **ये हीति** । **प्रत्ययाः** कारणसमवायाः । **संततिमिति** विज्ञानसंततिमुत्पाद्य **नश्यन्तीति** भवान्मन्यत इत्यर्थः । **तथा सतीति** क्षणं क्षणं जीवस्यान्यत्वे सति । **पूर्वकालीनेति** पूर्वकालीनाः **प्रियाप्रियसंस्पर्शा**स्तेषाम**ननुसंधानात्** प्रियाप्रियस्पर्शक्षणसंबन्धिजीवस्य नष्टत्वेन द्वितीयक्षणे जीवस्यान्यत्वादननुसंधानादित्यर्थः । **वेदनादीति** व्याख्यातम् । अनुसंधानेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अनुसंधानेति** । चक्रवत्परिभ्रमणेऽनुसंधानं संभवतीति तस्याभिप्रायः । जीवस्य नष्टत्वाच्चक्रवत्परिभ्रमणेप्यनुसंधानं न संभवतीत्यभ्युपगमपदसूचितार्थः । **संतानिन इति** । इदं च विज्ञानवादिमतानुसारेणार्थः संभवति । तेनार्थजन्यत्वे सति परमार्थत्वस्य विज्ञानेभ्युपगमात् । सर्वक्षणिकवादिमते तु संतानातिरिक्तसंतानी न विद्यते । सर्वक्षणिकवादिमते स्थिरत्वं न संभवतीत्याहुः **संततिरूपस्येति** । **संबन्धे**त्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **रूपादिस्कन्धेति** । **को वेति** । विज्ञानसंततेः

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्तरोत्पत्तिरपि न संभवति। उत्पन्नस्य खलूत्पादकत्वम्। अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वादुत्पत्तिक्षण एव स्थितिप्रलयकार्यकरणसर्वाङ्गीकारे विरोधादेकमपि न स्यात् ॥ २० ॥

भाष्यप्रकाशः।

यत्तेत। परमाणूनां शद्यानामाभ्यन्तराणां च यः समूहस्तस्यापि स्थैर्याभावात् स्कन्धसमुदायानुपपत्तिश्च। अतः क्षणिकानामर्थानामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् संवत्यङ्गीकारेऽपि संसारापवर्गाव्यवस्थानादसंगतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥ ननु यथा दीपज्वाला उत्पद्यमानैव संहन्यते विपर्यीभवति च तथा पदार्थान्तरमपि संहसते विपर्यीभविष्यति चेति शङ्कायामुत्पत्तिमपि दूषयति उत्तरेत्यादि। अत्रापि तदनुवृत्तिः। सूत्रस्यार्थं व्युत्पादयन्ति उत्तरेत्यादि। उत्पद्यमानस्य संहन्यमानस्य उत्तरोत्पत्तिः कथमिति विचार्य सा तु न संभवति। खल्विति हेतौ। यतो हेतोर्लोके उत्पन्नस्य जननोत्तरं स्थितस्योत्पादकत्वम्। स्थितिक्षणस्तु न त्वन्मते। नाशक्षणे तूत्पादकत्वं न क्वापि दृष्टम्। नाशश्च त्वन्मते अजन्मा अन्यं ग्रसत्येव। अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वादुत्तरानुत्पत्त्या, उत्पत्तिक्षण एव स्वस्थितिस्वकारणप्रलयस्वकार्यकरणादि सर्वाङ्गीकारे परस्परविरोधात् कार्यकारणभावविरोधाच्च एकमपि न स्यादित्येवमप्यनुपपत्त्या च समुदायस्य संसारादेश्चाप्राप्तिरित्यसंगतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः।

रश्मिः।

क्षणिकत्वादिति भावः। तथा च मोक्षासिद्धिः। स्थैर्येत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म परमाणूनामिति। असंगतमिति। तथा चेश्वरस्य कारणत्वमिति भावः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥२०॥ संहन्यत इति। संघातभावं प्राप्नोति। संहस्यत इति कर्मकर्तरि प्रयोगः। 'अनुदात्तोपदेश' इति सूत्रेणानुनासिकलोपः। वस्तुतस्तु संहनिष्यत इत्येव। 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च' इति सूत्रात्। अतो हसे हसचे इत्यत उपसंरुद्धालट्। इति शङ्कायामिति समुदायोपपत्तिशङ्कायाम्। दूषयतीति सूत्रकारः। अनुवृत्तिरिति अप्राप्तेरनुवृत्तिः। उत्पन्नस्येति भाष्ये परमाणुपुञ्ज उत्पन्नपदार्थः। तस्य कारणमुत्पद्यमानपरमाणुरिति तस्य व्यवस्थामाहुः उत्पद्येति परमाणोरित्यर्थः। परमाणुपुञ्जाय संहन्यमानत्वे तेनोत्तरक्षणे नष्टेन। उत्पन्नस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म खल्विति। उत्पन्नस्येति परमाणुपुञ्जस्य। उत्पादकत्वमिति। तथा च प्रथमक्षणे कारणसमवायात्मिकोत्पत्तिः, द्वितीयक्षणे स्थितिः, तृतीयक्षण उत्पादकत्वम्। नाशेति द्वितीयक्षणो नाशक्षणस्तस्मिन्। अजन्मेति प्रागभाववत्। अनादिः सान्तः प्रागभाव इति। न तु ध्वंसवत् सादिरनन्तः। सादिरनन्तो ध्वंसाभाव इति। अत उत्तरेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति। अजन्मत्वाद्धेतोः पूर्वक्षणे कार्योत्पत्तिः। द्वितीयक्षणे नाशोत्पत्तिः, तृतीयक्षणे कार्यनाश इति न भवति किंतु द्वितीयक्षणे कार्यनाश इति। उत्तरेति द्वितीयक्षणे कार्योत्पत्त्याश्रये। उत्तरेति कार्यानुत्पत्त्या। उत्पत्तीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म उत्पत्तीत्यादि। आदिशब्देन प्रागभावः। परस्परेति स्थित्युत्पत्त्योः सहानवस्थानलक्षणविरोधादेवमन्यत्र कृतिविषयत्वरूपकार्यभावः आविर्भावकशक्त्याधारत्वरूपकारणभावस्तयोः

भाष्यप्रकाशः ।

शंकराचार्यास्तु यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिचेतनः स्थिरः संहन्ता क्षणिकवादिमते नास्ति, तथाप्यविद्यासंस्कारविज्ञाननामरूपषडायतनस्पर्शवेदनातृष्णोपादानभवजातिजरामरणशोकपरिदेवनादुःखदुर्मनस्त्वानामितरेतरकारणत्वेन चक्रवत् परिवृत्तेरुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां चोपपद्यमानायां न किंचिदपरमपेक्ष्यते । एते चाविद्यादयो भामत्यामेवं विवृताः । तथाहि । बुद्धेन संक्षेपतः प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणमुक्तम् 'इदं प्रत्ययफलम्' इति । इदं परिदृश्यमानं प्रत्ययस्य वक्ष्यमाणलक्षणहेतुसमवायस्य फलं कार्यमित्यर्थः । 'उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्माणां धर्मता,' 'धर्मस्थितिता धर्मनियामकता प्रतीत्यसमुत्पादानुलोमता' इति । अथ पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां भवति, हेतूपनिबन्धतः, प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्द्विधा । बाह्य आभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्यायं हेतूपनिबन्धः । यदिदं बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् पत्रं पत्रात् काण्डं काण्डान्नालो नालाद् गर्भो गर्भाच्छूकं शूकात् पुष्पं पुष्पात् फलमिति । असति बीजेऽङ्कुरो न भवति । एवमग्रेऽपि फलपर्यन्तं द्रष्टव्यम् । सति तु बीजेऽङ्कुरो भवति । एवमग्रेऽपि फलपर्यन्तम् । तत्र बीजस्य नैवं ज्ञानं भवति यदहमङ्कुरं निर्वर्तयामीति । तथा अङ्कुरस्याप्येवं ज्ञानं न भवति यदहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवं सर्वत्र । तस्मादसत्यपि चैतन्ये असत्यपि चान्यस्मिन्नधिष्ठातरि बीजादीनां कार्यकारणभावनियमो दृश्यते इत्युक्तो हेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः प्रतीत्यसमुत्पादस्योच्यते । तत्र प्रत्ययो नाम हेतूनां समवायः । हेतुं हेतुं प्रत्ययन्ते हेत्वन्तराणीति तेषामयनानां भावः प्रत्ययः समवाय

रश्मिः ।

सहानवस्थानलक्षणविरोधादित्यर्थः । शंकरेति, इतरेतरसूत्रे । संहन्ता संघातभावं प्राप्तः । अविद्येत्यादि व्याख्याताः व्याख्यास्यन्ते च । यात्रेति प्रवाहः । प्रतीत्येति इदं प्राप्यायं समुत्पाद इत्यस्य लक्षणम् । प्रतीत्येति ल्यबन्तम् । लक्षणसूत्रमाह इदमिति । परिदृश्यमानमिति कार्यम् । वक्ष्यमाणेति अत्रैवाग्रे वक्ष्यमाणस्य । कार्यमिति । न चेतनस्य कस्यचिदित्यर्थः । तथा चायं प्रतीत्यसमुत्पाद इत्यर्थः । अत्र कारणीभूतस्य हेतूपनिबन्धस्य संग्राहकं बुद्धसूत्रमुदाहरति उत्पादाद्वेति । तथागतानां बुद्धानां मते । धर्माणां कार्याणां कारणानां च या धर्मता कार्यकारणभावरूपा उत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता । धत्त इति धर्मः कारणम्, ध्रियत इति धर्मः कार्यम्, यस्मिन्सति यदुत्पद्यते ह्यसति च नोत्पद्यते तत्तस्य कारणं कार्यं च । न चेतनः कश्चित्कार्यसिद्धयेऽपेक्षितव्य इत्यर्थः । स्थिता धर्मतेति पदद्वयं सूत्रकृत्स्वयमेव विभजते धर्मेति । कार्यस्य धर्मस्य कारणादनतिप्रसङ्गेन कालविशेषे स्थितिर्भवतीति तत्प्रत्ययः । एतस्यार्थः धर्मनीति धर्मस्य कारणस्य धर्मं प्रति नियामकता । नन्वेवंविधमेव कारणत्वं चेतनादृते न सिद्ध्यति तत्राह प्रतीत्येति । सति कारणे प्रतीत्य तत्प्राप्य समुत्पादस्यानुलोमतानुसारिता या सैव धर्मता सा चोत्पादादनुत्पादाद्वा धर्मस्य स्थिता न चेतनः कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । सूत्रद्वयं व्याचष्टे अथेति । हेतूपेति हेतोरेकस्य कार्येणोपनिबन्धः । प्रत्ययोपेति प्रत्ययानां मिलितानां नानाकारणानां कार्येणोपनिबन्धः । स इति प्रतीत्यसमुत्पादः । अयमिति यदिदमिति वक्ष्यमाणः । हेतूपनिबन्धे उदाहरणमुक्त्वा तेनैवोत्पादाद्वेति सूत्रं योजयित्वानुत्पादेत्यादि सूत्रांशं सोदाहरणं योजयति असतीति । एवमग्र इति असत्यङ्कुरे पत्रं न भवतीत्येवम् । एवमग्रेऽपीति सति त्वङ्कुरे पत्रं भवतीत्येवम् । अत्र चैतन्यं बीजादीनामभ्युपगम्यते किंवा तदतिरिक्तस्य कस्यचिद्भोक्तुः प्रशासितुर्वा, नाद्य इत्याह तत्र बीजस्येति । न द्वितीय इत्याह असत्यपीति । प्रत्ययोपेति इणधातोर्मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तस्य रूपम् । प्रतीत्येति बाह्यस्यैव । अयना-

१ म० सू० १०

भाष्यप्रकाशः।

इति यावत्। ते च हेतवः पृथिव्यादयः षड् धातवः। षण्णां धातूनां समवायात् बीजहेतुरङ्कुरो जायते। तत्र पृथिवीधातुर्बीजस्य संग्रहकृत्यं करोति येनाङ्कुरः कठिनो भवति। अब्धातुर्बीजं स्नेहयति। तेजोधातुर्बीजं परिपाचयति। वायुधातुर्बीजमभिनिर्हरति यतोऽङ्कुरो बीजान्निर्गच्छति। आकाशधातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति। ऋतुधातुरपि बीजस्य परिणामतां करोति। तदेतेषामविकलानां धातूनां समवाये बीजे रोहत्यङ्कुरो जायते, नान्यथा। तत्र पृथिवीधातोर्नैवं ज्ञानं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति। एवं धात्वन्तरस्यापि। तथाङ्कुरस्यापि नैवं ज्ञानं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्तित इति। यथायं बाह्यः प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति तथैवाध्यात्मिकोऽपि प्रतीत्यसमुत्पादो हेतूपनिबन्धप्रत्ययोपनिबन्धाभ्यां भवति। तत्रास्याध्यात्मिकस्य स्वयं हेतूपनिबन्धः। यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्कारादयो यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणादीति। अविद्या चेन्नाभविष्यत्, नैवं संस्कारा अजनिष्यन्त। एवमग्रेऽपि। तत्राविद्याया नैवं ज्ञानं भवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्तयामीति। संस्काराणामपि नैवं ज्ञानं भवति वयमविद्यया निर्वर्तिता इति। एवमग्रेऽपि। एवं च सत्स्वविद्यादिष्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारादीनामुत्पत्तिर्यथा बीजादिषु सत्स्वङ्कुरादीनाम्। इदं प्रतीत्य प्राप्येदं समुत्पद्यत इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वाच्चेतनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः। इति हेतूपनिबन्धः।

अथ प्रत्ययोपनिबन्धः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातूनां समवायाद्भवति। तत्र कायस्य पृथिवीधातुः काठिन्यं निर्वर्तयति। अब्धातुः कायं स्नेहयति। तेजोधातुः कायस्याशितपीते परिपाचयति। वायुधातुः कायस्य श्वासादि करोति। आकाशधातुः कायस्यान्तःसुषिरं करोति। यस्तु नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तं सास्रवं च मनोविज्ञानं सोऽयमुच्यते विज्ञानधातुरित्ययं प्रत्ययोपनिबन्धः। यदा बाह्याध्यात्मिकाः पृथिव्यादिधातवो भवन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायात् कायस्योत्पत्तिर्भवति। सोऽयं प्रतीत्यसमुत्पाद आध्यात्मिकः। अत्रापि पूर्ववदेव धातूनां नैवं ज्ञानं भवति यत् कायस्यैतद् वयं

रश्मिः।

नामिति हेत्वन्तराणाम्। नन्द्यादित्वाल्ल्युः। बीजहेतुरिति बीजं हेतुर्यस्य। अभिनिरिति बहिर्निर्गमनानुकूलव्यापारयुक्तं करोति। यत इति कर्मणः। अनावरणं बीजस्यान्येन। ऋत्विति कालः षड्ऋत्वात्मकः। परिणामितामिति वृक्षादिरूपेणान्यथाभावम्। समवाय इति हेत्वन्तरे, रोहतीति सप्तम्यन्तम्। द्वाभ्यामिति हेतूपनिबन्धप्रत्ययोपनिबन्धाभ्याम्। आध्यात्मिक इति आभ्यन्तरः। उदाहरति स यदिदमिति। अविद्येति अविद्यया प्रत्ययाः कारणानि। संस्कारेति संस्कारस्कन्धोक्तमारभ्य यावज्जातिप्रत्ययं जातिरूपं कारणम्। यावच्च जरामरणादि तत्सर्वमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्ध उदाहरणमित्यर्थः। अविद्यासत्तां साधयति अविद्या चेदिति। स्पष्टं क्षणिकत्वात्। अग्र इति अग्रेऽप्यग्रे किंतु पृथिव्यादिकं स्कन्धपञ्चकं चेत्यादिनोक्तेः। इदमिति बीजादिकम्। इदमङ्कुरादिकम्। अथ प्रत्ययेति प्रत्ययः कारणान्तरम्। विज्ञानस्येश्वरे प्रयोगमालोच्येश्वरं निषेद्धुं विज्ञानं धातुं व्याचष्टे यस्त्विति। नामरूपेति नाम देवदत्तादिनाम शुक्लादिरूपं साङ्कुरस्याभिनिर्वर्तनं करोति। अङ्कुरस्य कललबुद्बुदादिनामरूपाणि। पञ्चेति पञ्चभी रूपादिविषयविज्ञानैः कार्यैः संयुक्तम्। आस्रवत्यनुगच्छति कर्तारमित्यास्रवः कर्म तत्सहितम्। समनन्तरप्रत्ययरूपम्। विज्ञानधातुरिति। अयं च उभयविज्ञानमित्यर्थः। कायस्यैतदिति। एतद् उत्पादनम्।

भाष्यप्रकाशः ।

निर्वर्तयाम इति । नापि कायस्य ज्ञानमहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्तित इति । अथ च पृथिव्यादिधातुभ्यः स्वयमचेतनेभ्यश्चेतनान्तरानधिष्ठितेभ्योऽप्यङ्कुरस्येव कायस्योत्पत्तिः । सोऽयं प्रतीत्यसमुत्पादो दृष्टत्वान्नाऽन्यथयितव्यः । तत्रैतेष्वेव षट्सु धातुष्वेकसंज्ञा पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा सुखसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मनुजसंज्ञा मातृदुहितृसंज्ञा अहंकारममकारसंज्ञा । सेयमविद्या अस्य संसारानर्थभारस्य मूलकारणम् । तस्यामविद्यायां सत्यां विषयेषु प्रवर्तन्ते ये रागद्वेषमोहास्ते संस्काराः । वस्तुविषयविज्ञप्तिर्विज्ञानम् । विज्ञानाच्चत्वारो ये रूपिण उपादानस्कन्धास्तन्नाम । तान्युपादाय रूपमभिनिर्वर्तते । तदैकध्यमभिसंक्षिप्य नामरूपमुच्यते शरीरं, शरीरस्यैव कललबुद्बुदाद्यवस्थाः । नामरूपसंश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनम् । नामरूपेन्द्रियाणां त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शः । स्पर्शाद्वेदना सुखादिका । वेदनायां सत्यां कर्तव्यमेतत्सुखं पुनर्मयेत्यध्यवसानं तृष्णा । तत उपादानं वाक्कायचेष्टा भवति । ततो भवो धर्माधर्मौ । भवत्यस्माज्जन्मेति व्युत्पत्तेः । तद्धेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः । जन्महेतुका उत्तरे जरामरणादयः । तेषु जरानाम जातानां स्कन्धानां परिपाकः । स्कन्धानां नाशो मरणम् । म्रियमाणस्य मूढस्य साभिलाषस्य पुत्रकलत्रादावन्तर्दाहः शोकः । तदुत्थं हा मातर्हा पुत्रेत्यादिप्रलपनं परिदेवना । पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखं, मानसं च दुःखं दुर्मनस्त्वमिति । एवंजातीयकाश्चोपायास्ते उपक्लेशा गृह्यन्ते । तेऽमी परस्परहेतुका जन्मादिहेतुकाश्चाविद्यादयोऽविद्याहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिशं वा वर्तमानाः सन्तीति भामत्युक्तं विवरणम् । तथा चायं सूत्रार्थः । एतेषामविद्यादीनामितरेतरप्रत्ययत्वात् परस्परहेतुसमवायरूपत्वादेतैरविद्यादिभिराक्षिप्तः संघात इति संघाताप्राप्तिरूपदूषणस्य न संसर्ग इति चेत् । न । कुतः । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ।

रश्मिः ।

प्रत्ययैरिति पृथिव्यादिधातुभिः कारणान्तरैः । एकसंज्ञेति । एकः काय इति । देहाकारेण परिणतेषु धातुषु शिरःपाण्यादिसत्त्वेन पिण्डसंज्ञा । एकैकस्मिन्काये नित्यसंज्ञा । सत्त्वसंज्ञा प्राणिसंज्ञा । पूर्यते गलतीति व्युत्पत्त्या पुद्गलसंज्ञा वृद्धिह्राससंज्ञा । वस्त्विति नालयत्वादिविशेषानपेक्ष्याऽपि तु सामान्येन वस्तुविषयेत्यर्थः । एवमविद्यादिकं व्याख्याय रूपनामादिकं व्याकरोति भामतीकार इत्याहुः विज्ञानाच्चत्वार इति । उपादानेति कारणस्कन्धाः, प्रभेदाभिप्रायेण बहुवचनम् । तानीति तान्युपादानकारणान्युपादाय कारणत्वेन स्वीकृत्य रूपं रूपस्कन्धोक्तं रूपवत्कायोभिनिष्पद्यते । ननु द्वैविध्येन नामरूपयोः कथमेकवचनमत आह तदैकध्यमिति । तदा एकध्यमिति पदच्छेदः । 'एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्' इति सूत्रेणैकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञादेशः । कार्यकारणे एकीकृत्यैक्यनिर्देश इत्यर्थः । जातेरग्रे वक्तव्यत्वादत्र देहो गर्भाभ्यन्तरामिधीयत इत्याह शरीरस्यैवेति । नामरूपेति कार्यकारणसंश्रितानि । षण् मनसा सह । स्पर्श इति स्पर्शाख्यः कायः इति रामानुजभाष्यम् । उपादानमिति धर्माधर्मोपादानम् । तत इति चेष्टातो भवः । तेन चेष्टा धर्माधर्मोपादानम् । स्कन्धेति स्कन्धः समूहवाचीत्युक्तम् । हा पुत्रेत्यादीति । प्लुतत्वात्संधिः । हेति विषाद इति । पञ्चेति पञ्चरूपादिस्कन्धविषयकं विज्ञानं यस्य कायस्य तेन सम्यग्युक्तम् । एवमिति । चोप्यर्थे । दुःखादीनामुपायाः । उपक्लेशा मदमानादय इति गृह्यन्ते । तेऽमीति अविद्यादय इत्यन्वयः । वा वर्तमाना इति वेति भिन्नम् । अतः परं शंकरमतमुपक्षिपन्ति तथा चेति । उत्पत्तीति ।

भाष्यप्रकाशः ।

यत् खलु हेतूपनिबद्धं कार्यं तदन्यानपेक्षं हेतुमात्राधीनोत्पादत्वात् तदुत्पद्यतां नाम । यः पुनः पञ्चस्कन्धसमुदायः स तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिरपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा । न च चेतनमन्तरेणान्यः कारणानां संनिधापयिताऽस्तीति पूर्वसूत्र एवोक्तम् । बीजादङ्कुरोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वात् । पक्षेण च व्यभिचारोद्भावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । विवादाध्यासितत्वं तु कुसूलस्थबीजादङ्कुरानुत्पत्तेर्ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु तत्रापि चेतनप्रयुक्तिर्मृग्यैव । मेघाभावे वापाभावे च केवलर्तुधातोरप्रयोजकत्वात् । नदीमातृकस्थले तु स्फुटैव चेतनप्रयुक्तिरित्यादि द्रष्टव्यम् । अतः स्थिरस्य चेतनस्य संहन्तुरनुपगमे सर्वथा संघाताप्राप्तिः । किंचाविद्यादिभिरर्थाक्षिप्तः संघात इति यदुच्यते, तत्र कोऽर्थः । किं संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अविद्यादयः संघातम्-

रश्मिः ।

अविद्यादीनामितरेतरकारणत्वेनोत्पत्तिमात्रे निमित्तत्वान्न हेतुसंघाताधीनः कार्योत्पादः संभवति । स्थिरस्य चेतनस्य संघातभावप्रापकस्यानङ्गीकारादित्यर्थः । अत्र द्विविधो हि कार्योत्पादः सौगताभिमतो हेत्वधीनः कारणसमुदायाधीनश्च । तत्र हेत्वधीनो यथा बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात्पत्रं पत्रात् काण्डमित्यादिः । कारणसमुदायाधीनो यथा पृथ्व्यप्तेजोवाय्वाकाशकालविशेषाणां मेलने सति तेभ्य उपकृताद्बीजादङ्कुरो जायते । आध्यात्मिककार्योत्पादेऽपि हेत्वधीनः कार्योत्पादोऽविद्यादीनाम् । द्वितीयस्तु पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशालयविज्ञानानां समवायात्कार्योत्पादः । कार्येऽङ्कुरादौ काठिन्यस्नेहपाकबहिर्निर्गमनानुकूलकर्मश्वासाद्यन्तःसुषिरज्ञानानां दर्शनात्पृथिव्यादीनां कारणत्वम् । एवमुभयविधेपि कार्योत्पादे न चेतनापेक्षेति । तत्राद्यमभ्युपगम्य द्वितीयं दूषयतीत्याहुः **यत् खल्विति** । **हेतूपेति** यदिदं बीजादङ्कुर इत्यादिना पूर्वमुक्तम् । **पञ्चस्कन्धेति** रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपपञ्चस्कन्धानां समुदायः । **प्रत्ययोपेति** तत्र प्रत्ययोपनिबन्ध इत्यादिना पूर्वमुक्तः । **नानेति** । यथा कायो बाह्याभ्यन्तरपृथिव्यादिहेतुकः । **संनिधापेति** । अयं दोषो हेतूपनिबन्धेऽपि यत्र निर्वापस्तत्र द्रष्टव्यः । निर्वापस्य चेतनकर्तृकत्वात् । **विवादेति** चेतनकृतनिर्वापाभावे कुसूलस्थबीजेनाङ्कुरानुत्पत्तेश्चेतनसापेक्षत्वं विवादाध्यासितमित्यर्थः । **पक्षेति** अविद्यादिः पक्षः अविद्यादयोऽसंहताः निमित्ताभावात्, कुलालरहितमृदादिवदिति पूर्वसूत्र उक्तमिदानीमविद्यादयः संहता इतरेतरकारणत्वात् । बीजाङ्कुरवदित्यनेन सत्प्रतिपक्षीकृतम् । तत्रेतरेतरकारणत्वेन संहतिसाधनमप्रयोजकम् । चेतनस्यापि कारणकोटौ कुलालादेर्यथा । अतः पक्षे दृष्टान्ते च हेतोः संदेहात्संदिग्धसाध्यव्यभिचाराद् दृष्टान्ताभावाच्चेत्याहुः **पक्षेणेति** चकारेण दृष्टान्तः । पक्षेणाविद्यादिना । दृष्टान्तेन बीजाङ्कुरेण । **अतीति** ह्रदेऽपि धूमसंदेहाद्वह्निमत्त्वप्रसङ्गेन । **अङ्कुरेति** । कारणकोटौ चेतनस्यावश्यकत्वादिति शेषः । **तत्रापीति** बीजादङ्कुरोत्पत्तौ । **अग्रेति** । तथा च निश्चिता कार्यमात्रे चेतनकारणता । **नदीमातृकेति** नदी माता अस्य । 'नद्यृतश्च' इति कप्, तादृशे देशे । **स्फुटैवेति** । 'मथुरा भगवान् यत्र नित्यं संनिहितो हरिः' इति वाक्यात्स्फुटैव । 'योऽप्सु तिष्ठन्निति' श्रुतेरेवकारः । आदिशब्देन देवमातृको देशः । 'देवो मेघे सुरे राज्ञि' क्रमेणैकैकम् । नदीमातृकः नद्यम्बुसंपन्नधान्यपालितो देशः, देवमातृकस्तु वृष्ट्यम्बुसंपन्नधान्यपालितः, कोशे भूमिवर्गे । **अत इति** कार्यमात्रे चेतनप्रयुक्तिदर्शनात् । **आत्मानमिति** स्वरूपम् । संघातविषयिणीं बुद्धिमिति यावत् । विषयमन्तरा क्षणिकेषु स्थिरत्वबुद्धिरूपाऽविद्या न संभवतीत्यभिप्रायः । एवं रागद्वेषमोहादिषु स्वरूपालाभो ज्ञेयः ।

भाष्यप्रकाशः ।

पेक्षन्त इति वा अविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति वा ? अनादौ संसारे संघात एव संतत्यानुवर्तत इति वा । तत्र नाद्यः । एवं संघाताक्षेपकत्वेऽपि संघातनिमित्ताकाङ्क्षानुपशमेन तत्र निमित्तान्तरस्यान्वेषणे संनिधापयितुर्वक्तुमशक्यत्वेन संघातानुपपत्तितादवस्थ्यात् । न द्वितीयः । तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानानां तन्निमित्तत्वे अन्योन्याश्रयापत्तेः । तृतीये तु संघातः संघातान्तरं किं स्वसदृशमेव नियमेनोत्पादयत्युतानियमेन सदृशं विसदृशं वेति विचार्यम् । तत्र नाद्यः । मनुष्यपुद्गलस्य दैवतर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावापत्तेः । न द्वितीयः । मनुष्यपुद्गलस्य कदाचित् क्षणेन हस्तिमनुष्यदेवमर्कटादिभावापत्तेः । तस्मादुभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् । किंच । यद्भोगार्थः संघातः स तु क्षणिकवादिमते स्थिरो नास्ति । तथा सति भोगो भोगार्थ एव मोक्षो मोक्षार्थ एवेति नान्येन भोगार्थिना मुमुक्षुणा वा भवितव्यम् । अथान्येन चेत् प्रार्थ्येतोभयं तदा तेन भोगमोक्षकालावस्थायिना भवितव्यमिति क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोध इत्यविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिनिमित्तत्वेऽपि न संघातसिद्धिरिति ।

भास्कराचार्या रामानुजाचार्याश्चास्य सूत्रस्य पाठान्तरमाहुः । इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावाऽनिमित्तत्वादिति । अर्थं तूक्तरीत्यैवाविद्यादीन् प्रत्ययत्वेनोक्त्वा तेषां चक्रवत् परिवृत्त्या संघातभावादिकमुपपन्नमितिचेन्नैतदुपपद्यते । एषां पृथिव्यादीनां संघातभावं प्रत्यनिमित्तत्वात् । न खलु क्षणिकेषु स्थिरत्वादिबुद्धिरूपाया अविद्यायास्तदुत्पन्नानां रागादीनां वा क्षणिकार्थान्तरभूतपृथिव्यादिभूतभौतिकसंघातहेतुतोपपद्यते । न हि शुक्तिकारजतबुद्धिः शुक्त्याद्यर्थसंहतिहेतुरिति क्वचिद् दृश्यते । किंच । यस्य क्षणिके स्थिरबुद्धिः स तदैव नष्ट इति कस्य रागादयः कस्य वा संस्कारादयः कल्पयितुं शक्यन्ते प्रमाणाभावादित्येवमाहुः ।

उत्तरोत्पादसूत्रस्य तु भामत्यामिदमवतारणमुक्तम् । हेतूपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादमुपगम्य प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादः पूर्वसूत्रे दूषितः । संप्रति तु हेतूपनिबन्धनमपि तं दूषयतीति । व्याख्यानं तु क्षणभङ्गवादिनोऽयमभ्युपगमः उत्तरक्षण उत्पद्यमाने पूर्वः क्षणो निरुध्यत इति । अत्र क्षणशब्देन तत्तत्क्षणोत्पन्नं वस्तूच्यते तथा सति पूर्वोत्तरयोर्हेतुफलभावो विरुध्यते । निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । अकारणं

रश्मिः ।

संघातेति । संस्कारजनिकेति यावत् । **संनिधापयितुरिति** निमित्तान्तररूपस्य । **तमेवेति** संघातमेव । **तन्निमित्तत्व** इति तेषां निमित्तत्वे तन्निरूपितनिमित्तत्वे । **स्वसदृशमिति** अदृष्टेन सादृश्यम् । **मनुष्येति** पूर्यते गलतीति पुद्गलो देहस्तस्य । **नारकेति** नारकयोनिस्तस्याः सादृश्याभावादाकारेणापि प्राप्त्यभावापत्तेः । **उभयमिति** आद्यद्वितीयरूपम् । **भोगार्थ** इति नान्यार्थः । एवकारेण सुखं सुखार्थं न, दुःखार्थं राजसानां स्यात् । दुःख दुःखार्थं सात्त्विकानां स्यान्न सुखार्थम् । तथा चानुभवविरोधः । **मोक्षार्थ** इति नान्यार्थः । अभावप्राप्त्या तदनन्तरं भावप्राप्त्यर्थं न । ते स्वरूपहानमपुरुषार्थमिति । **अन्येन** क्षणान्तर उत्पन्नेन । **उभयमिति** मोक्षभोगोभयम् । **तेनेति** क्षणिकेनान्येन विज्ञानात्मना । **न संघातेति** अन्योन्याश्रयादिति भावः । **इतीति** वदन्तीति शेषः । पूर्वोक्तशंकराचार्या इत्यनेनान्वयि । अनिमित्तत्वादित्युक्तं तदेवाहुः **न खल्विति** । **तमिति** प्रतीत्यसमुत्पादम् । **व्याख्यानमिति** शंकराचार्यकृतम् । **निरुध्यत** इति कर्मणि यक्, कर्मकर्तरि वा प्रयोगः । तेन नाश्यते नश्यतीति वा । **अत्रेति** बुद्धमते । **निरुध्येति** अभावग्रस्तरूपस्य अतीतस्य वा ।

भाष्यप्रकाशः।

विनाशमभ्युपगच्छतां वैनाशिकानां मते विनाशकारणसामग्रीसंनिध्यरूपस्य निरुध्यमानत्वस्यानङ्गीकारेणाभावग्रस्तत्वरूपस्यैव निरुध्यमानत्वस्य सिद्धेः। अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्युच्यते। तदसंगतम्। तस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसंबन्धेन क्षणिकत्वप्रतिज्ञाभङ्गप्रसङ्गात्। अथाभाव एव व्यापारः। तदसत्। हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलोत्पादकत्वासंभवात्। स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वप्राप्तेः क्षणभङ्गत्यागप्रसङ्गात्। स्वभावोपरागं विनैव हेतुफलभावाभ्युपगमे च सर्वतः सर्वत्र सर्वदा सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात्। किंच उत्पादनिरोधौ किं वस्तुनः स्वरूपमुतावस्थान्तरं वस्त्वन्तरमेव वा। आद्ये वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः स्युः। तथा सति व्यवहारबाधप्रसङ्गः। न द्वितीयः। तथा सति वस्तुन आद्यन्तमध्यक्षणत्रयसंबन्धप्राप्त्या क्षणिकत्वत्यागप्रसङ्गात्। न तृतीयः। तथा सत्यश्वमहिषवत् परस्परसंसर्गराहित्याद् वस्तुनः शाश्वतिकत्वप्रसङ्गात्। यदि च वस्तुनो दर्शनादर्शने उत्पादनिरोधौ तदापि द्रष्टृधर्मत्वात् तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतिकत्वप्रसङ्ग इत्यसंगतं सौगतं दर्शनमित्याहुः।

भास्कराचार्यास्तु—अनुत्पन्नस्य शशविषाणतुल्यत्वादुत्पन्नविनष्टस्य चाभावग्रस्तत्वान्न हेतुत्वम्। अथ पूर्वक्षणविनाश उत्तरक्षणोत्पत्तिश्च युगपद्भवेतां तुलान्तयोर्नामोन्नामवदिति। तदसत्। तुलाया मध्ये सूत्रधारणादन्तयोश्च युगपदुपस्थितयोरेकस्य गुरुत्वान्नामस्तद्धेतुश्चोन्नाम इति युक्तम्। अत्र तूत्तरोत्पत्तिकाले पूर्वस्थित्यनुपगमान्न हेतुत्वसंभवः। स्थित्युपगमे च

रश्मिः।

भावभूतः सद्भूतः। **परिनिस्थिति** विनाशोन्मुखः। **व्यापारेति** क्षणेन क्षणः इति प्रत्यये तृतीयानिर्वाहकस्य व्यापारस्य कल्पनायाम्। हेतुत्वस्य सव्यापारनिर्व्यापारसाधारणत्वात्। **क्षणान्तरेति** व्यापाराश्रयस्य क्षणान्तरस्य संबन्धेन। **व्यापार** इति। कार्योत्पादनाख्यो हेतुर्व्यापारस्तस्य च पूर्वक्षणे नाशक्षणे सत्त्वादुपपन्नं नष्टस्यापि कारणत्वं, यागवत्। स व्यापारो हेतुस्वभावादतिरिक्तोऽनतिरिक्तो वा। आद्ये दोषमाहुः। **अनुपरक्तत्वं** हेतुस्वभावातिरिक्तत्वम्। **फलोत्पादेति** अतिप्रसङ्गात्तथा। द्वितीये दोषमाहुः **स्वभावोपेति**। **फलं** कार्यम्। **क्षणभङ्गेति** हेतुस्वभावस्य द्वितीयक्षणे सत्त्वादयम्। **सर्वदेति** मृत्कुलालादिनाशकालेऽपि। **सर्वोत्पत्तीति**। कश्चित्तु भाव एवास्य व्यापारः भाव उत्पत्तिस्तस्य। हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यसंभवात्। समवायिहेतुस्वभावस्य गुणत्वरक्तत्वादिरित्येवं शंकराचार्यव्याख्यानम्। **किंचेति**। **निरोधो** नाशः। **अवस्थान्तरमिति** उत्पादनिरोधशब्दाभ्यां स्थितिकालिकवस्तुन आद्यन्ताख्येऽवस्थेऽभिलप्येते इत्येवं वस्तुनः सकाशादुत्पादनिरोधयोर्विशेषोऽवस्थान्तरम्। **व्यवहारेति** वस्तुन उत्पादो वस्तुनो नाश इत्यपर्यायतावोधकस्य व्यवहारस्य बाधप्रसङ्गः। **आद्यन्तेति**। मध्यं स्थितिः। **शाश्वतिकेति** न ह्यश्वो महिषनाशको भवतीत्येवं निरोधाप्राप्त्या शाश्वतिकत्वप्रसङ्गात्। **द्रष्ट्रिति** ज्ञानतदभावात्मकत्वेन तथात्वात्। **ताविति**। ज्ञानाज्ञानात्मकत्वेनोत्पादनिरोधौ। **आहुरिति** शंकराचार्याः उत्तरोत्पादे पूर्वस्य निरोधान्नाशान्न हेतुत्वं संभवतीत्यर्थमाहुः। **अनुत्पन्नस्येति**। **उत्पन्नेति** उत्पन्न एव द्वितीयक्षणे विनष्टः क्षणिकस्तस्येत्यर्थः। युगपद्भवने दृष्टान्तमाहुः **तुलेति**। **तुलान्तयोः** अवयवयोः। **अन्तयोः** अवयवयोः। **तद्धेतुरिति** स हेतुर्यस्य।

भाष्यप्रकाशः।

क्षणिकत्वहानिः। किंच कारणधर्माननुविधाने कार्यकारणभावकल्पनायामतिप्रसङ्गः। यतो मृदन्विताः शरावादयः सुवर्णान्विताश्च कुण्डलादयो दृश्यन्ते। किंच आकारसमर्पणेऽपि न सामर्थ्यं त्वन्मते, वस्तुनः क्षणिकत्वात्। तस्मान्नित्यपक्ष एव कार्यकारणव्यवस्था युज्यते, न क्षणिकपक्षे। प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्च कुम्भादीनां नित्यत्वमिति। ननु नित्यपक्षेऽपि कार्यकारणभावानुपपत्तिः क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्। किं कुसूलस्थो व्रीहिरङ्कुरजननस्वभावोऽथातत्स्वभावः। यद्यन्त्यस्तदा न कदाचिदपि जनयेत्। यद्याद्यस्तदा तदानीमेवोत्पादयन् यानि कर्माणि व्रीहिणा कर्तव्यानि तानि युगपदेव कुर्यात्, न तु सामग्रीवशेनाङ्कुरं जनयेत्। अतत्स्वभावत्वे तत्स्वभावत्वे वा सामग्र्या अकिंचित्करत्वात्। नच प्रत्यभिज्ञानादपि नित्यत्वम्। दीपज्वालादिषु व्यभिचारात्। यदि च नित्यो भावः स्याद् विनाशं न प्राप्नुयात्। अथ मुद्गरादिना विनाशः क्रियत इति चेत्। तदयुक्तम्। विनाशो यः क्रियते स द्रव्यव्यतिरिक्तो वा तदव्यतिरिक्तो वा। आद्ये घटस्य न किमपि स्यात्। यथा पटे कृते। द्वितीये घटस्वरूपमेव विनाशः। स्वरूपं तु कुलालेन कृतमेवेति मुद्गरः किमपरं कुर्यात्। अथ घटसंबन्धी विनाशः क्रियत इति कः संबन्धः। किं तादात्म्यलक्षण उत तदुत्पत्तिलक्षणः। द्वितीयश्चेद्, घटस्य न किंचित्। यथा पावकेन्धनाभ्यां धूम उत्पादिते वह्नेर्न किंचित् तथा घटमुद्गराभ्यां विनाश उत्पादिते घटस्यापि। तादात्म्यपक्षेऽपि तादात्म्यस्य तत्स्वभावत्वात् तस्य च कुलालेन कृतत्वाद् व्यर्थो मुद्गरः स्यात्। अतः स्वाभाविको विनाश एष्टव्य इति। अत्रोच्यते। योऽयं विकल्पः कृतः स तव सिद्धान्तं बाधते सदृशसंतानोत्पत्तिप्रतिनिरोधात्।

रश्मिः।

क्षणिकत्वेति द्विक्षणावस्थायित्वेन तथा। अन्तीति मृत्पटयोः कार्यकारणभावप्रसङ्गः। प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षेण घटग्रहानन्तरं घटिकाद्यनन्तरं पुनः स एवायं घटः इति प्रत्यभिज्ञानाच्चेत्यर्थः। सौगतः शङ्कते ननु नित्येत्यादिना एष्टव्य इतीत्यन्तेन। क्रमेत्यादि अर्थो व्रीह्यादिस्तत्क्रियाङ्कुरजननादिः सा क्रमेण व्रीह्यादौ भवति क्वचिद्यौगपद्येन भवति तद्विरोधात्। विरोधमापादयति किमित्यारभ्याकिंचित्करत्वादित्यन्तेन। न कदाचिदपीति निर्वापोत्तरकालेप्यङ्कुरं न जनयेत्। सूचीकटाहन्यायेनान्त्यं पूर्वमुक्त्वाद्यमाह यद्याद्य इति। तदानीमिति कुसूलस्थत्वकाले। उत्पादयन्निति अङ्कुरम्। यानीति अङ्कुरोत्पादोत्तरमङ्कुरवर्द्धनादीनि। व्रीहिणा निर्वापादिकारणसमवहितेन। कुर्यादिति कुसूलस्थो व्रीहिः। नाङ्कुरमिति। अङ्कुरजननस्वभावात्स्वस्य। नित्यत्वमिति कुम्भादीनाम्। दीपेति। आदिपदेनाग्निज्वाला चेति। स्वाभाविको वेत्यपि द्रष्टव्यम्। स्वाभाविकत्वविकल्पः परित्यक्त इति। वक्ष्यमाणसारस्यात्। किमपीति नाशादिकम्। कृत इति, घटस्य न किमपि स्यादिति पूर्वत्रान्वयः। किं तादात्म्येति विनाशस्य भेदत्वे तादात्म्येत्यादिः। तदुत्पत्तीत्यग्रे स्पष्टम्। किंचिदिति नाशादिकम्। घटस्यापीति न किंचिदित्यन्वेति। तादात्म्यस्येति संबन्धस्य घटस्य स्वभावत्वात्तस्य घटस्य तृतीयमुपगच्छति अत इति। एष्टव्य इति इच्छायाः कर्मविषयः कर्तव्यः। उच्यते सिद्धान्तिभिः। योऽयमिति न तु नित्यपक्ष इत्यादिनोक्तो विकल्पः। सदृशेति। अङ्कुरस्य विसदृशत्वेन तज्जननस्वभावत्वात्। तथा च भोग्यादृष्टेन यो घटसदृशसंतानस्तस्य बाधः। नन्वन्त्ये घटलक्षणे क्षणे सदृशसंतान-

भाष्यप्रकाशः ।

योऽयमन्त्यो घटक्षणोऽभिमतो यतः कपालोत्पत्तिरिष्यते, स सदृशसंतानजननस्वभावो घटक्षणत्वादतीतानन्तरघटक्षणवदित्यनुमानात् । यदि चासौ विसदृशसंतानजननस्वभाव एवाभ्युपेयेत, तदा पूर्वक्षणाः विसदृशसंतानजननस्वभावाः । घटक्षणत्वादन्त्यक्षणवदित्यनुमानात् कुम्भकारादारभ्य कपालपङ्क्तिरेव स्यात् । एवं सति मुद्गरेण घटस्य सदृशसंतानजननस्वभावता नाश्यते विसदृशसंतानजननस्वभावता चोत्पाद्यत इत्यवश्यमभ्युपेतव्यम् । अन्यथा कपालोत्पत्त्यसंभवात् । ततश्च भवता सहेतुकं विनाशमभ्युपगच्छता विनाशस्य स्वाभाविकत्वविकल्पः परित्यक्तः ।

यदि विकल्पोऽङ्गीक्रियते विसदृशसंतानस्त्यक्तव्य इति सिद्धहानिर्दिष्टविरोधश्च । तत्र यथा तव सदृशसंतानजननस्वभावविनाशो मुद्गरेण क्रियते तथा ममापि घटविनाश एव क्रियते इति स्थितः सहेतुको विनाश इति । प्रत्यभिज्ञानाच्च कालान्तरस्थायित्वम् । ज्वालादिष्वपि सामान्यं समाश्रित्य प्रत्यभिज्ञा । वृद्धिह्रासदर्शनाद् व्यक्तीनामनित्यतैव । तथापि न क्षणिकत्वं, बाधाभावात् । क्षणिकत्वं च न प्रत्यक्षम् । प्रथमोत्पत्तौ निर्विकल्पकज्ञाने विशेषापरामर्शात् । यच्चोक्तं क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोध इति । स तु तवापि समानः । योऽसावन्त्यक्षणो यस्मादङ्कुरोत्पत्तिरिष्यते, सोऽप्यङ्कुरजननस्वभावो न भवति, व्रीहिक्षणत्वादनन्तरातीतव्रीहिक्षणवत् ।

रश्मिः ।

बाधोऽस्त्येवेति चेत्तत्राहुः **योऽयमन्त्य** इति पुञ्जः । कपालोत्पत्तिरन्त्यकार्यावान्तरोत्पत्तिः । **इष्यत** इति अन्त्यकार्यपर्यन्तं संतानवादिनेष्यते । **स** इति अन्त्यघटलक्षणः पुञ्जः । **घटक्षणेति** घटरूपक्षणत्वात् । **इत्यनुमानादिति** । तथा च कपालरूपविसदृशजननस्वभावेऽन्त्ये घटे सदृशसंतानजननापत्त्या सदृशसंतानोत्पत्तिप्रतिनिरोधः । **असाविति**न्त्यो घटः । **पूर्वक्षणा** इति आमघटरूपाः । **कुम्भकारादिति** आमघटकर्तरि कुम्भकारपदाद्व्यापारादारभ्य पाकादिकालेऽपि **कपालपङ्क्ति**रामुद्गरसंयोगं स्यात् । **एवं सतीति** उभयथापि दोषे सति । **अन्यथेति** सदृशसंतानजननस्वभावतानाशाभावे । अथ मुद्गरादिनेत्याद्युक्तं दूषयन्ति स्म **ततश्चेति** । **सहेतुकमिति** हेतुर्मुद्गरः । **विनाशं** सदृशसंतानजननस्वभावताविनाशम् । **विकल्प** इति स्वाभाविको वेति विकल्पः । विनाशो यः क्रियत इत्यादिग्रन्थेऽत्रैव पूर्वमुक्ते । **विसदृशेति** विसदृशे संतानेऽङ्गीक्रियमाणे आमघटदर्शनोत्तरं क्षणेन कपालदर्शनापत्त्या **त्यक्तव्यः** । **सिद्धेति** **सिद्धस्य** विसदृशोत्पादकत्वस्य **हानिर्दिष्टायाः** कपालोत्पत्तेर्**विरोधश्च** । **तत्रेति** अन्त्ये घटादौ । दीपज्वालादिषु व्यभिचारः प्रत्यभिज्ञाया नित्यत्वेन साकमुक्तस्तं परिहरन्ति **प्रत्यभीति** । ननूक्तं दीपज्वालादिषु व्यभिचारस्तत्राहुः **ज्वालादिष्विति** । **सामान्य**मभिरवं जातिः । **व्यक्तीनामिति** ज्वालादिव्यक्तीनाम् । **तथापीति** वृद्धिह्रासभाक्त्वेऽपि । **बाधेति** उत्तरक्षणे ज्वालाबाधाभावात् । **प्रथमेति** प्रथमक्षणरूपघटोत्पत्तौ सत्यां तद्विषयकं निर्विकल्पकं ज्ञानं जायते तत्क्षणत्रिके **विशेषः** इदमपरमित्याकारकः तस्य **परामर्शः** चाक्षुषादिस्तस्याभावात् । तच्च स्वलक्षणमात्रगोचरमिति बौद्धाः । एतादृशनिर्विकल्पकज्ञाने विशेषजालादीनामपरामर्शाद्विशेषाधीनं प्रत्यक्षं न भवतीत्यर्थः । अन्त्यक्षणं लक्षयन्ति **यस्मादिति** बीजरूपात् । तथा च कालरूपक्षणस्य कालिकसंबन्धो बीजनिष्ठो लक्षणा । दूषयन्ति स्म **सोऽपीति** । **अनन्तरेति** उत्पत्तिविनाशविषयप्रतियोगिनी व्रीहिरूपौ क्षणौ तद्वत् । अनन्तरक्षणस्य नाङ्कुरजननस्वभावत्वमिदं समवायिकारणधर्मः । उक्तौ तु हेतू । व्रीहेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं तदनुसारेणोक्तं न तु तन्मतीयक्षणिकत्वमादत्य । व्रीहिरसमानसंतान-

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

एका क्षणिकत्वप्रतिज्ञा । अपरा चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्प-

भाष्यप्रकाशः ।

असमानसंतानजननस्वभावत्वे पूर्वक्षणानामपि तथात्वप्रसङ्गः । अथ सहकारिवशादेवंभावः, स त्वस्माकमप्यविशिष्ट इति । किंच । विनाशोत्पादौ भावाव्यतिरिक्तौ न वा । अन्त्ये भावस्योत्पत्तिस्थितिनाशक्षणत्रयसंसर्गप्रसङ्गः । आद्ये उत्पत्तिविनाशयोरभावो नित्यः स्यात् । किंच । विनाशो नाम अभावः । स किं भावस्य पूर्वभावी वा सहभावी वा पश्चाद्भावी वा, आद्ये भावोत्पत्तिरेव न स्यात् । द्वितीयेऽप्यविरोधाद्भावस्य शाश्वतिकत्वप्रसङ्गः । तृतीये तु तस्यापि सहेतुकत्वान्नाशः प्राप्नोतीति नित्यत्वप्रतिज्ञाभङ्ग इत्याहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु-क्षणिकत्वपक्षे जगदुत्पत्तिर्न संगच्छते । पूर्वक्षणस्य विनष्टत्वेन तस्योत्तरक्षणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः । अभावस्य हेतुत्वे सर्वत्र सर्वदा सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अथ पूर्वक्षणवर्तित्वमेव हेतुत्वं, तर्हि कश्चिदेव घटक्षणस्तदुत्तरभाविनां सर्वेषां गोमहिषादीनामन्यदेशवर्तिनामपि हेतुः स्यात् । अथैकजातीयस्यैव पूर्वक्षणवर्तिनो हेतुत्वं, तदापि सर्वदेशवर्तिनामुत्तरक्षणभाविनां घटानां स एवैको हेतुः स्यात् । अथैकस्यैक एव हेतुस्तदापि कः कस्येति न ज्ञायते । अथ यो यस्मिन् देशे घटक्षणे स्थितः स तद्देशीयस्यैवोत्तरघटक्षणस्य हेतुः । तर्हि देशस्य स्थिरत्वापत्त्या सर्वक्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिः । किंच । चक्षुरादिसंप्रयुक्तस्यार्थज्ञानोत्पत्तिकाले अनवस्थितत्वान्न कस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्वं स्यादित्याहुः । भाष्यान्तरे तु न किंचिदितोऽधिकम् । एतानि तु दूषणानि सूत्रेष्वेवाग्रे प्रसिद्ध्यन्तीत्याचार्यैर्भाष्य उपेक्षितानि ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥ पूर्वसूत्रैः क्षणभङ्गवाद्यभिमता

रश्मिः ।

जननस्वभाव एवाभ्युपेयते तदापि दोषमाहुः **असमानेति** । पूर्वेति त्रयाणां क्षणानाम् । तथात्वेति समानसंतानजननस्वभावाभावप्रसङ्गः । तथा च व्रीहिरूपक्षणे स्वस्वरूपेऽसमानसंतानजननात्प्रत्यक्षविरोधः । **सहकारीति** पृथिव्यादिपड्धातुवशाद्व्रीह्यादेरङ्कुरादिजननस्वभाव इति सहकारिवशात् । **अस्माकमिति** कारणनित्यत्ववादिनाम् । **अन्त्य इति** व्यतिरिक्तत्वपक्षे । **भावस्येति** क्षणिकत्वेनैकक्षणरूपस्य । **नित्य इति** अभावस्य नाशस्यानित्यत्वे उत्पत्तिनाशयोर्भावस्य नित्यत्वात्क्षणिकत्वभङ्गस्तस्मादभावो नाशो नित्यः स्यात्प्रतिज्ञाभञ्जको न तु क्षणिक इत्यर्थः । **न स्यादिति** । भावस्य तदा सत्त्वेन कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धादिति भावः । ध्वंसस्य ध्वंसाभावात् । **अविरोधादिति** क्षणिकत्वेन भावाभावयोरविरोधात् । य उत्पत्तिक्षणः स एव ध्वंसक्षण इति । **सहेतुकत्वादिति** हेतुस्तु यस्य नाशः सः । उत्तरोत्पादकाले पूर्वस्य हेतोर्निरोधान्नाशान्न पूर्वस्य हेतुत्वमिति सूत्रार्थमाहुः **पूर्वेति** । पूर्वस्य क्षणिकत्वेऽप्यव्याहतं हेतुत्वमिति शङ्कते **अथेति** । **हेतुत्वमिति** । गोमहिषादयस्तु विजातीया इति न घटक्षणस्तेषां हेतुरिति भावः । **स्यादिति** सजातीयत्वादिति भावः । **घटक्षण इति** यः इत्यस्य समानाधिकरणात् घटक्षण इति प्रथमान्तं पदमिति प्रतिभाति घटरूपः क्षणः । **सत्त इति** तद्देशीयस्येत्यस्य विशेषणम् । संपातापातं वा । उत्तरोत्पादे चेति सूत्रस्थचकारार्थमाहुः **तर्हीति** । पूर्वक्षणोत्तरक्षणयोर्देशस्यैकत्वात्स्थिरत्वम् । संप्रयुक्तत्वं संबद्धत्वम् । **भाष्यान्तर इति** माध्वभाष्ये यैस्तु कार्योत्पत्तावेव कारणस्य विनाशाच्चेतनविशेषकार्योत्पत्तिरित्युच्यते । अन्यमतानुवादस्य प्रयोजनमाहुः **एतानीति** ॥ २० ॥

धन्त इति। वस्तुनः क्षणान्तरसंबन्धे प्रथमप्रतिज्ञा नश्यति। असति द्वितीया। द्वितीया चेन्नाङ्गीक्रियते तदा प्रतिबन्धाभावात् सर्वं सर्वत एकदैवोत्पद्येत ॥ २१ ॥

भाष्यप्रकाशः।

पुञ्जस्य कारणता निरस्ता। अतः परमसत्येव हेतौ फलोत्पत्तिरिति तदभ्युपगतमाकस्मिकपक्षं दूषयन्ति असतीत्यादि। तत्र कस्याः प्रतिज्ञाया उपरोध इत्याकाङ्क्षायां तां स्फुटीकर्तुमाहुः एका इत्यादि। एका स्फुटा। एतस्यामेवाभावस्य कारणताऽभ्युपगमः। अपरा त्वेवम्। आलम्बनप्रत्ययः, समनन्तरप्रत्ययोऽधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्ययश्चेति चतुर्विधान् हेतून् प्राप्य चित्तं विज्ञानस्कन्धात्मकं, चैत्ता वेदनास्कन्धात्मका उत्पद्यन्ते। तत्रालम्बनप्रत्ययो नाम विषयः, तेन चित्तस्य नीलाद्याकारता। समनन्तरप्रत्ययः पूर्वविज्ञानं, तेन बोधरूपता। अधिपतिप्रत्यय इन्द्रियं, तेन रूपादिग्रहणप्रतिनियमः। सहकारिप्रत्यय आलोकादिः, तेन स्पष्टार्थता। एवं चतुर्विधैर्हेतुभिर्नीलाद्याकारकविज्ञानात्मकं चित्तमुत्पद्यते। एवं चित्ताभिन्नहेतुजानां सुखादीनां चैत्तानामेत एव चत्वारो हेतव इति द्वितीया प्रतिज्ञा। एतस्या अङ्गीकारे हेतुभूतस्य वस्तुनो द्वितीयक्षणस्थित्या क्षणान्तरसंबन्धे क्षणिकत्वप्रतिज्ञा नश्यति। इदमत्र प्रसङ्गादुक्तम्। प्रस्तुतमाहुः असतीत्यादि। यदि चासत्येव हेतावभावादेव फलोत्पत्तिरिष्यते तदा द्वितीया चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्येति प्रतिज्ञा नश्यति। तदिदमुक्तम् असति प्रतिज्ञोपरोध इति। यदि च क्षणिकत्वं स्थितमेवेति द्वितीया नाङ्गीक्रियते, तदा हेत्वभावस्य सर्वत्र सुलभत्वेन प्रतिबन्धाभावात् सर्वं सर्वत उत्पद्येत, एकदैव चोत्पद्येतेति। तदिदमुक्तं यौगपद्यमन्यथेति। तथा चोभयथाप्यसंगतं सौगतं मतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

रश्मिः।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥ निरस्तेति प्रक्षणः समवायित्वाय निरस्ता। दूषयन्तीति सूत्रकाराः। तत्रेत्यादि असति उभयोः प्रतिज्ञयोः कस्याः। तामिति प्रतिज्ञाम्। अपरेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अपरेति। प्राप्येति प्रतीत्य इत्यस्य विवरणम्। विज्ञानेति। एते स्कन्धा अधिकरणारम्भे व्याख्याताः चैत्यचैत्तचैतिकशब्दैर्व्यवह्रियन्ते। चित्तस्येति। यथा नीलविज्ञानस्य नीलं वस्त्वालम्बनप्रत्ययो विषयस्तेन नीलाद्याकारता चित्तस्य विज्ञानस्कन्धस्य। पूर्वविज्ञानमिति पूर्वस्य विज्ञानं यत्स्मरणमित्युच्यते संस्कारो वा। रूपादीति रूपादिग्रहणस्य प्रतिनियमः चक्षू रूपमेव गृह्णाति श्रोत्रं शब्दमेवेत्यादिनियमः। द्वितीयायां किंचित्कुर्वन्ति स्म एवमिति, पूर्वोक्तप्रकारेण। वस्तुन इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म एतस्या इति। क्षणिकत्वप्रतिज्ञेति प्रथमप्रतिज्ञा इति भाष्यविवरणमिदम्। इदमत्रेति अत्र भाष्ये। प्रसङ्गादिति संगतिसामान्यलक्षणस्य प्रसङ्गघटितत्वात्सामान्यलक्षणसमन्वयाय। एवमुपोद्घातसंगतिमुक्त्वा प्रकृतं सूत्रार्थमाहुरित्यर्थः। तेनोपोद्घातः संगतिरिति सिद्धम्। असतीत्यादीति। असति द्वितीया प्रतिज्ञा नश्यति। हेतूनिति विषयादिरूपान् प्रतीत्य नाभावं प्राप्य। इतीति इति सूत्रांशेन। (अत्र यद्यपि वस्तुनः क्षणान्तरसंबन्धेऽसतीत्यर्थः संभवति तथाप्याकस्मिकपक्षदूषणस्यावश्यकत्वात्) भाष्ये सौत्रमन्यथाशब्दः द्वितीया चेदित्यादिना व्याख्यातं तद्भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि चेति। स्थितमेवेति स्थितमेव। नाङ्गीति अनतिप्रयोजनत्वान्नाङ्गीक्रियते। अतियौक्तिकत्वात्। भाष्ये तदेत्यादिना सौत्रं यौगपद्यपदं व्याख्यातं तद्भाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म तदा हेत्विति। उभयथेति सत्त्वेऽसत्त्वे च हेतौ ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति । बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकं चेति । त्रयं पुनर्निरोधद्वयमाकाशं च । तत्रेदानीं निरोधद्वयाङ्गीकारं दूषयति ।

प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भावानां बुद्धिपूर्वको विनाशः । विपरीतोऽ-

भाष्यप्रकाशः ।

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥ एवं चतुःसूत्र्या तदुक्तमुत्पत्तिप्रकारं दूषयित्वा तदुक्तं नाशप्रकारं दूषयति प्रतीत्यादि । तद् व्याकर्तुं पूर्वं तेषां मतमनुवदन्ति अपि चेत्यादि । वैनाशिकाः सर्वानित्यत्ववादिनः सौगताः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यद् भिन्नं यत् तत् संस्कृतं पूर्वपूर्वविज्ञानजैः संस्कारैरालयत्वेन व्यवहारयोग्यम् । यच्च क्षणिकं तदपि । एवं पञ्चपदार्थाः । त्रयं त्वत्र स्फुटम् । आकाशस्वरूपं तद्दूषणसूत्रे वाच्यम् । तत्र क्षणिकं संस्कृतं च पूर्वसूत्रेषु दूषितम् । आकाशं चाग्रे दूषणीयमितीदानीं निरोधद्वयाङ्गीकारं दूषयति । तयोः स्वरूपमाहुः प्रतिसंख्यानिरोध इत्यादि । प्रतिकूला संख्या प्रतिसंख्या सन्तमिममसन्तं करोमीत्याकारकतया भावप्रतीपा या बुद्धिः सा प्रतिसंख्या । तत्पूर्वको विनाशः प्रतिसंख्यानिरोधः । विपरीतस्तादृशबुद्धिं विनापि जायमानोऽप्रतिसंख्यानिरोध इति वाचस्पतिमिश्राः । तदत्राप्युक्तम् ।

सहेतुकः स्थूलो विनाशः पूर्वः, सूक्ष्मः स्वाभाविको द्वितीय इति भास्कराचार्याः ।

मुद्गराभिघाताद्यनन्तरभावितयोपलब्धियोगी सदृशसंतानावसानरूपः स्थूलो यो

रश्मिः ।

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥ प्रसङ्गसंगत्यावतारयन्ति एवमिति । दूषयतीति सूत्रकारः । वैनाशिका इति व्याख्येयम् । बुद्धिबोध्येत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म बुद्धिबोध्येति । बुद्धिबोध्यं प्रमेयमात्रम् । त्रयं भाष्ये स्फुटम् । समाहारद्वन्द्वमेकवचनं च । अन्यत्रेति सार्वविभक्तिकस्तल्भाष्ये इत्याहुः अन्यदिति । व्याख्येयम् । शंकरभाष्ये त्वन्यदिति प्रथमान्तम् । यदि च भवदादियोग एव 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्त' इति सूत्रप्रवृत्तिस्तदा त्वन्यन्निमित्तं यद्वस्तु तत्संस्कृतमित्यन्वयः । न च क्रियायामन्वयः शङ्क्यः । 'संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे' इति सूत्र ओदित्यनुवर्त्य संबुद्धिनिमित्त ओकारो वा प्रगृह्य इति व्याख्यानात् । संस्कृतमिति उत्पाद्यम् । उत्पाद्यं व्याकुर्वन्ति संस्कारैरिति रागादिभिः । आलयत्वेनेति आत्मत्वेन । 'आलय आत्मा' इति पूर्वसूत्र उक्तम् । पञ्चेति निरोधद्वयमाकाशं संस्कृतं क्षणिकं च । यद्वा । बुद्धिबोध्यं त्रयं संस्कृतमालयः क्षणिकं चेति । अस्मिन्पक्षे संस्कृतमित्यस्य पूर्वपूर्वेति न व्याख्यानम् । त्रयं त्वत्रेति अत्र भाष्ये । तत्रेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्रेति । अग्र इति 'आकाशे चाविशेषात्' इति सूत्रे । तयोरिति निरोधयोः । प्रातिकूल्यमाहुः सन्तमिममिति । बुद्धिरिति एकार्थप्रत्यासत्त्या । प्रतिसंख्यानिरोध इति मुद्गरादिना कस्यचिद्भावस्य भवति । अप्रतिसंख्यानिरोधस्तु अबुद्धिपूर्वको विनाशस्तम्भादीनां स्वरसभङ्गुराणां भवति । तदत्रेति, अत्रेति भाष्ये । स्थूल इति दण्डादिजन्यः परिदृश्यमानः । पूर्व इति प्रतिसंख्यानिरोधः । सूक्ष्म इति । संतत्यात्माऽज्ञातः । द्वितीय इति अप्रतिसंख्यानिरोधः । दण्डेन घटनाशः आद्यः इत्याहुः मुद्गरेति मुद्गरसंयोगो निमित्तकारणम् । आदिशब्देन विभागादयोऽसमवायिनः । सदृशेति घटस्योत्पत्तिमारभ्य क्षणिकघटसंतानः सदृशो भवति तस्यावसानं

प्रतिसंख्यानिरोधः। त्रयमपि निरुपाख्यम्। निरोधद्वयमपि न प्राप्नोति। संततेरविच्छेदात्। पदार्थानां च नाशकसंबन्धाभावात्, प्रतिबन्धसंबन्धाभावः। आद्यनिरोधः पदार्थविषयको व्यर्थः। द्वितीयः क्षणिकाङ्गीकारेणैव सिद्धत्वान्नाङ्गीकर्तव्यः॥ २२॥

भाष्यप्रकाशः।

विसदृशसंतानः स आद्यः। प्रतिक्षणभावी चोपलब्ध्यनर्हः सूक्ष्मश्च यो निरन्वयविनाशः स द्वितीय इति रामानुजाचार्याः। निरुपाख्यमिति अनिर्वाच्यम्, अवस्त्विति यावत्। दूषणं व्युत्पादयन्ति निरोधेत्यादि। कथं संतत्यविच्छेद इत्याकाङ्क्षायां विभजन्ते पदार्थानामित्यादि। तन्मते पदार्थाः सर्वे क्षणिकाः सदृशसंतानजननस्वभावाः। क्षणिकानां च नाशकसंबन्धो न पूर्वं दृष्ट इत्यन्त्यानामपि पदार्थानां नाशकसंबन्धाभावात् पूर्ववदेव संततिप्रतिबन्धाभाव इत्यविच्छेद इत्यर्थः। न च यदा प्रतिसंख्यासंबन्धस्तदा प्रतिभन्त्स्यत इति युक्तम्। तन्मते विज्ञानसंतानात्मकस्य जीवस्य क्षीणे संस्कारे तैलक्षये प्रदीपस्येव निर्वाणेनाभावप्राप्तिर्मोक्षः। संस्कारक्षयश्चार्यचतुष्टयाभ्यासजन्यया प्रतिसंख्यया वाच्यः। तत्राभ्यासस्य पौनःपुन्यरूपत्वेन स्थिरधर्मतया क्षणिके जीवे वक्तुमशक्यत्वेन तज्जन्यप्रतिसंख्यायाः सुतरां तथात्वात्। अतः संततेरविच्छेद एवेत्याद्यनिरोधो विज्ञानपदार्थविषयको व्यर्थः। तथा सति पदार्थान्तरविषयकोऽपि तथा। न च द्वितीयो युक्त इति शङ्क्यम्। यतो द्वितीयः क्षणिकाङ्गीकारेणैव साधनयोगशून्यतायां संतत्यविच्छेदस्य सिद्धत्वान्नाङ्गीकर्तव्यः। 'अर्हं कुल्यदचरदिमः।

विसदृशस्य कपालस्य संतानरूपं कपालोत्पत्तेः प्राक् सदृशसंतानाभ्युपगमात् तथा च सदृशघटादिसंतानावधिरित्यर्थः। विसदृशेति कपालादिसंतानो घटादिविसदृशः। स आद्य इति प्रतियोगिव्यतिरेकाव्यतिरेकशून्यः प्रतियोगिस्वाभाविको नाश इत्यङ्गीकारात् विसदृशसंतान एव नाश इत्यर्थः। निरन्वय इति तप्तायःपतिताऽब्बिन्दोरिव निःशेषनाशः। निरोधेत्यादि प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधद्वयमपि न प्राप्नोति न संभवति। तदुक्तं प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरिति। कुतः। संततेरविच्छेदादिति सूत्रभाष्यार्थः। दृष्ट इति क्षणिकत्वान्न दृष्टः। अन्त्यानामिति परिनिष्पन्नावस्थानां पुञ्जानां घटादीनाम्। आद्यनिरोध इत्यादि भाष्यं विवरीतुमाशङ्क्य निषेधन्ति स्म न च यदेति। प्रतिसंख्येति सन्तमेनमसन्तं करोमीति प्रतिकूलबुद्धिसंबन्धः। प्रतिभन्त्स्यत इति कल्याणप्रतिकूलं नाशं भावः करिष्यते। भदि कल्याणे सुखे च 'कल्याणस्यानमङ्गलम्' स्वरवर्णानुक्रमदैमधातुपाठे भ्वादिः। इडभावस्तु चिन्त्यः। संस्कारमदादिरूपसंस्कारस्कन्धे। निर्वाणेनेति 'निर्वाणमस्तंगमने' इति विश्वः। अर्यचतुष्टयेति। अग्रे वाच्यम्। तथात्वादिति जीवे वक्तुमशक्यत्वादिति। तथा च प्रतिसंख्यासंबन्धाभावेन प्रतिबन्धाभावान्न युक्तः प्रतिसंख्यानिरोध इति भावः। अविच्छेद इति निरन्वयध्वंसाभाव एव। आद्येत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म आद्येति। बुद्धिपूर्वको विनाशः। व्यर्थ इति यद्याद्यनिरोधः स्याद् दृश्येत परं न दृश्यत इत्याद्यनिरोधो व्यर्थः। तथा सति संततेरविच्छेदे सति। पदार्थेति रूपस्कन्धादिविषयकोऽपि व्यर्थः। द्वितीय इति भाष्यमवतारयन्ति न चेति। द्वितीय इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यत इति। द्वितीयो बुद्धिपूर्वको विनाशः। क्षणिकेति भावपदार्थमात्रस्य। साधनेति

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्गताविद्याविनाशे मोक्ष इति क्षणिकवादिनो मिथ्यावादिनश्च मन्यन्ते। अविद्यायाः सपरिकराया निर्हेतुकविनाशे शास्त्रवैफल्यम्।

भाष्यप्रकाशः।

श्च' इत्यर्हे तव्यः। नाङ्गीकर्तुं योग्यः। तथा च निरोधद्वयस्याप्ययुक्तत्वान्नाशविचारेऽप्यसंगतमेव सौगतं दर्शनमित्यर्थः।

भास्कराचार्यास्तु–तौ संतानगोचरौ संतानिगोचरौ वा। नाद्यगोचरौ। निरोधस्यावस्तुत्वाभ्युपगमान्नित्यत्वापभ्युगमाच्च। नापि संतानिगोचरौ। संतानिनां घटादीनां प्रत्यभिज्ञानात्। त्वत्पक्षे विनाशस्याभावाव्यतिरेकान्न हेतुनापि नाशः संभवति। यन्मतेऽभावव्यतिरिक्तो विनाशस्तन्मते सहेतुकः। अर्च्यसत्यचतुष्टयाभ्यासान्मुक्तिः। अर्च्यसत्यचतुष्टयं तु समुदायसत्यं, निरोधसत्यं, दुःखसत्यं, मार्गसत्यं चेति। सर्वमुत्पत्तिमदस्तीति यन्निर्णयज्ञानं तत् समुदायसत्यम्। सर्वं क्षणिकमिति निरोधसत्यम्। सर्वं दुःखात्मकमिति दुःखसत्यम्। सर्वं शून्यं सर्वं निरात्मकमिति मार्गसत्यमित्येवं भावयतो रागादिनिवृत्त्याभ्युपगम्यमानायां निर्हेतुको विनाश इति प्रतिज्ञा हीयेत। तस्मादसङ्गतं सौगतं मतमित्याहुः॥ २२॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३॥ एवं पूर्वसूत्रे कार्यविचारेण निरोधद्वयं दूषयित्वाऽत्र स्वरूपविचारेण दूषयतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति **प्रतिसंख्ये**त्यादि। उक्तनिरोधैकदेशभूतेऽविद्याविनाशे **मोक्ष**स्तद्दर्शनोक्तरीतिको भवतीति, **क्षणिकवादिनो**, वैभाषिकाः, सौत्रान्तिका, **मिथ्यावादिनो** योगाचाराश्च **मन्यन्ते**। तदसंगतम्। यतो**ऽविद्यायाः सकार्याया**

रश्मिः।

साधनं नाशकस्तस्य योगः संबन्धस्तच्छून्यतायां सत्याम्। **तथा चे**ति। संततेरविच्छेददर्शने प्रकारे च। **तावि**ति निरोधौ। भावानां हेतुफलभावेन प्रवाहः **संतानः**। **संतानी**ति संतानिनो घटादयः। **अवस्तुत्वे**ति अवस्तुभूतेन तु संतानादर्शनासपादनादित्यर्थः। अत एव संतानदर्शनमिति निरस्ते दोषे हेत्वन्तरमाहुः **नित्यत्वे**ति। तथा च सतानननाशो नित्य इति द्वितीयक्षण एव संतानानुपलब्धिप्रसङ्ग इति भावः। **प्रत्यभी**ति। निरोधे नाशे सति सोयं घटादिरिति प्रत्यभिज्ञानं न स्यादिति भावः। **विनाशस्ये**ति निरन्वयध्वंसस्य। **नाशः** निरन्वयध्वंसः, संतानिनां घटादीनां संभवति। अन्त्यावयवानां परमाणुत्वेनानाशात्। तथा च प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसंभवः। अविच्छेदात्, अवस्तुत्वान्नित्यत्वाच्च। घटादीनां प्रत्यभिज्ञानाद्वेति सूत्रार्थश्च संभवति। **यन्मत** इति नैयायिकादिमते। **अभावो**ऽत्यन्ताभावः, तद्व्यतिरिक्तः प्रध्वंसो विनाशः। **सहेतुक** इति हेतुर्मुद्गरादिः। **निर्णये**ति निर्णयेन ज्ञानम्, निर्णयस्य ज्ञानं वा। **निरात्मकमि**ति। आलयविज्ञानस्यैकमतीयत्वात्। **हीयेते**ति। भावनारूपस्याभ्यासस्य हेतुत्वात्॥ २२॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३॥ **कार्ये**ति निरोधद्वयकार्यं संततिविच्छेदस्तद्विच्छेदे विच्छेदाभावान्निरोधद्वयं व्यर्थमित्येवं विचारेण। **अविद्ये**ति क्षणिकेषु स्थिरत्वबुद्धिरविद्येति। सा च तत्पूर्वकविनाशे प्रतिसंख्यानिरोधरूपेऽस्त्येवेति, प्रतिसंख्यासूत्रोक्तनिरोधैकदेशभूतेऽविद्यानाशे सति। **तद्दर्शने**ति क्षीणे तु संस्कारस्कन्ध इत्यादिनोक्तसंस्कारस्कन्धाभावरूपः। **मिथ्यावादिन** इति भाष्य विवृण्वन्ति **मिथ्यावादिन** इति। **योगाचारा** इति विज्ञानवादिनः। **अविद्याया** इत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः **तदस**मिति। विवृण्वन्ति स **यत** इति। **सकार्याया** इति यमनियमादयः

अविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्याभावाच्च सहेतुकोऽपि । न हि वन्ध्यापुत्रेण रज्जुसर्पो नाश्यते । अत उभयथापि दोषः ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यचोक्तमाकाशमप्यावरणाभावो निरुपाख्यमिति तत्र आकाशेऽपि सर्व-

भाष्यप्रकाशः ।

निर्हेतुके विनाशेऽङ्गीक्रियमाणे अर्च्यसत्यचतुष्टयाभ्यासादिसाधनविधायकशास्त्रवैफल्यम् । तेन सहेतुकत्वोपगमे निर्हेतुकत्वप्रतिज्ञाहानिरपि क्षणिकवादिनं प्रति सारिता । मिथ्यावादिनो निर्हेतुकत्वाङ्गीकारे शास्त्रवैफल्यं तुल्यम् । सहेतुकत्वपक्षेऽप्यविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्य नाश्यस्य मिथ्यावादिमतेऽप्यभावान्नाशकस्यापि मिथ्यात्वात् तत्र दूषणमविद्येत्यादिनोक्त्वा व्युत्पादयन्ति न हीत्यादि । अत उपगमद्वयस्याप्यसंगतत्वान्मतद्वयेऽपि दोष इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—क्षणिकवाद्यभ्युपेतात्तुच्छादुत्पत्तिरुत्पन्नस्य तुच्छत्वाप्तिश्च न संभवतीत्युक्तम् । तदुभयप्रकाराभ्युपगतौ दोषश्च भवति । तुच्छादुत्पत्तौ तुच्छमेव कार्यं स्यात् । यद् यस्मादुत्पद्यते तत् तदात्मकमेव दृष्टम् । यथा मृत्सुवर्णाद्युत्पन्नं मणिकमुकुटादिकं मृत्सुवर्णाद्यात्मकम् । न च तुच्छात्मकं जगद् भवद्भिरिष्यते, न च प्रतीयते । सतो निरन्वयविनाशे सत्येकक्षणादूर्ध्वं कृत्स्नस्य जगतस्तुच्छताप्तिरेव स्यात् पश्चात्तुच्छाज्जगदुत्पत्तावनन्तरोक्तं तुच्छात्मकत्वमेव स्यात् । अत उभयथा दोषान्न भवदुक्तावुत्पत्तिनिरोधावित्येवमाहुः ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥ अतः परमाकाशं दूषयतीत्याहुः यचेत्यादि । आवरणाभावमात्रमाकाश इति यदुच्यते तदसंगतम् । आकाशोऽपि भूतान्तरवद् वस्तुत्व-

रश्मिः ।

कार्याणि परिकराश्च । निर्हेतुके विनाशे अप्रतिसंख्यानिरोधे । अर्च्यसत्येति । एतस्य गतसूत्रे भास्कराचार्यैर्व्याख्यानमनूदितम् । तेनेति साधनविधायकशास्त्रेण । सारितेति आरम्भसूत्रे स्कन्धानुवादाग्रे सेयमभावप्रातिमोक्ष इत्यनुवादान्निर्हेतुकत्वप्रतिज्ञातस्याग्रे संस्कारस्कन्धाप्रातिकथनेन संस्कारस्कन्धक्षयात्मा मोक्षोऽपि दुर्लभ इति निर्हेतुकत्वप्रतिज्ञाहानिः सा सारिता । क्षणिकवादिन उक्त्वा भाष्योक्तरीत्या मिथ्यावादिन आहुः मिथ्येति । शास्त्रेति अर्च्यसत्यादिशास्त्रवैफल्यम् । अत इति भाष्यं विवृण्वन्ति अत इति । इत्यर्थ इति । तथा चोभयथा च मतद्वयेऽपि दोषादिति सूत्रार्थः । तुच्छादिति अवस्तुभूतात् । उत्पन्नस्येति वस्तुनः । तुच्छत्वाप्तिश्च । उक्तमिति पूर्वसूत्र उक्तम् । तथाहि । निरोधद्वयं सतो न संभवति । अविच्छेदात् । सतो निरन्वयविच्छेदासंभवादिति सूत्रं व्याख्यायासंभवं व्युत्पादयन्ति स्म प्रतिसंख्यावस्थायोगिद्रव्यमेकमेव स्थिरमुत्पत्तिविनाशयोः कार्यावस्थान्तरत्वादित्युक्तं तदनन्यत्वाधिकरणे । ननु निरन्वयविनाशो निर्वाणे दीपे दृश्यते इत्यन्यत्र सोऽनुमीयते निरन्वयनाशवान् कार्यत्वाद्दीपवदिति चेन्न । घटशरावादौ मृदादिद्रव्यानुवृत्त्युपलब्ध्या सतो द्रव्यस्यावान्तरापत्तिरेव नाश इति निश्चिते प्रदीपादौ सूक्ष्मदशापत्त्याप्यनुपलम्भोपपत्तेस्तत्राप्यवस्थान्तरकल्पनेऽस्यैव युक्तत्वेन दृष्टान्ताभावादिति । तदुभयेति तुच्छादुत्पत्तिप्रकार उत्पन्नस्य तुच्छत्वप्रकारश्च । तमाहुः तुच्छादुत्पत्ताविति । मणिकेति । मणिकं महापटः । तुच्छताप्तिरुक्ता । पश्चादिति तुच्छताप्तेः पश्चात् । अनन्तरेति पूर्वदूषणत्वेनोक्तम् । उभयथेति तुच्छादुत्पत्त्यङ्गीकारे उत्पन्नस्य तुच्छत्वास्यङ्गीकारे च ॥ २३ ॥

आकाशे च विशेषात् ॥ २४ ॥ आवरणेति तदप्यवस्त्वित्युक्तं निरुपाख्यमिति

पदार्थवद् वस्तुत्वव्यवहारस्याविशेषात् ॥ २४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

व्यवहारस्य समानत्वात् । यथा हि पृथिव्यां घटो, जले नौकेत्यादि व्यवह्रियते तथाऽऽकाशेऽप्यत्र गृध्रोऽत्र श्येन इत्याधारता व्यवह्रियते । तथा बहिरन्तरमिति च । न चासौ भूप्रदेशे दिशि वा वक्तुं शक्यते । बाह्यो देशो, बाह्या दिगान्तरो देश, आन्तरी दिगिति बहिरन्तरव्यवहारविषयपरिच्छेदकत्वेनैव तयोरभिलप्यमानत्वात् । अतो बहिरेव धूमो नान्तरिति व्यवहारसाक्षिकोऽवकाश एवायं व्यवहारः । अवकाशश्च प्रत्यक्षः । भूयानवकाशः स्वल्पोऽवकाश इति प्रत्यक्षानुभवात् । नच रूपाभावो बाधक इति वाच्यम् । गन्धर्वनगरादिवद् वस्तुसामर्थ्येनैव तत्प्रतीत्यङ्गीकारे बाधकाभावात् । तस्मान्नावरणाभावमात्रमाकाशो, नापि निरुपाख्य इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु त्रिवृत्करणेन पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षितत्वादाकाशेऽपि रूपसत्त्वात् तद्धेतुकेऽपि तत्प्रत्यक्षे न विरोध इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तथा सति वायावपि तदापत्तेः ।

वैशेषिकादयः पुनः शब्दाख्यगुणानुमेयमाकाशमिच्छन्ति शांकराश्च ।

भास्कराचार्यास्तु–शब्दस्याकाशेन सह संबन्धाग्रहणादसत्यपि शब्दे नभोविषयकबुद्ध्युत्पत्तेः, श्रूयमाणेऽपि शब्दे तद्द्वारेण तत्र तदनुत्पत्तेर्न तस्य शब्दानुमेयत्वं, किंतु

रश्मिः ।

भाष्येण । इति चेति व्यवह्रियत इत्यन्वयः । बहिरन्तरव्यवहारविषयत्वमाकाशलक्षणे स्पष्टं सुबोधिन्यादौ । असाविति व्यवहारः । बहिरन्तरेति बहिरन्तरव्यवहाराभ्यां विशेषेण सिनुतः बध्नतः इति विषयौ, दिग्देशौ तत्परिच्छेदकत्वेन । तयोर्दिग्देशयोः । अवकाश इति अवकाशे सप्तम्यन्तम् । अयमिति अत्र गृध्रोत्र श्येन इत्यादिः । नैयायिकाशङ्कामनूद्य परिहरन्ति न चेति । गन्धर्वनगरादिस्तैत्तिरीयादौ प्रसिद्धः । बाधकेति । उपपादितं चैतत्सर्वं प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणे नीरूपो नील इत्यस्य रश्मौ । इत्यर्थ इति । तथा चाकाशेऽपि व्यवहारेण भूतान्तरतुल्यताया अविशेषान्नीरूपाख्यत्वावरणाभावमात्रत्वयोरप्राप्तिरिति प्रतिसंख्यासूत्रादप्राप्तिमनुवर्त्य सूत्रं योजनीयम् । त्रिवृदित्यादि । 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणि' इति श्रुतत्रिवृत्करणेन पञ्चीकरणमुपलक्ष्यते । पञ्चीकरणं तु आकाशवायुतेजोबन्नानि तावदविद्यासहायात्परस्मादात्मनः सकाशादनुक्रमेण जातानि तानि सूक्ष्माणि व्यवहाराक्षमाणीति तदीयस्थौल्याकाङ्क्षायां कल्पितव्यवहारनिर्वाहकतदीयधर्माधर्मात्मककर्मापेक्षया तानि पञ्चीकृतानि स्थूलानि भवन्ति । तानि हि प्रत्येकं द्वैविध्यमापद्यन्ते । तत्र चैकैकं भागं परिहायापरेष्वेकैकशश्चातुर्विध्ये सिद्धे तत्तदीयात्मीयमर्धं परित्यज्यार्धोत्तरेष्वेकैकभागस्यानुप्रवेशे प्रत्येकं भूतानि पञ्चतापन्नानि पञ्चीकृतान्युच्यन्ते शांकरैः । एवं च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां परस्परस्मिन्प्रवेशादाद्याकाशेऽपि रूपसत्त्वात्तद्धेतुके रूपहेतुकेप्याकाशप्रत्यक्षे विरोधो नेत्यर्थः । तदिदं नीरूपो नील इत्याकारेण विरुद्धं तर्करूपमिति लीलाभेदाय चिन्त्यत्वमाहुः तच्चिन्त्यमिति । तदापत्तेरिति रूपापत्त्या चाक्षुषापत्तेः । शब्दाख्येति शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः । अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात् सुखवदित्यनुमेयम् । शांकराश्चेति आगमप्रामाण्यात्तावद् 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिश्रुतिभ्यः आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः । विप्रतिपन्नान् प्रति शब्दगुणानुमेयत्वमिति भाष्ये इच्छन्ति । तदनुत्पत्तेरिति शब्दादिहाकाश इति बुद्ध्यनुत्पत्तेः । न तस्येति भवेच्छब्दाश्रयत्वेनाकाशसिद्धिर्यद्याकाशे शब्द-

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

सर्वोऽपि क्षणिकवादो बाधितः । स एवायं पदार्थ इत्यनुस्मरणात् । अनुभवस्मरणयोरेकाश्रयत्वमेकविषयत्वं च ॥ २५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

रूपिद्रव्यसमवायित्वात् त्रिवृत्करणेन रूपसंबन्धाच्च प्रत्यक्षमित्याहुः । तत्राप्यनुमेयत्वखण्डनमात्रं युक्तम् ।

शंकराचार्या भास्कराचार्याश्चाकाशसत्त्वे बुद्धवाक्यसंमतिमप्याहुः 'पृथिवी भगवन् किं निःसंश्रया' इत्येवं प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्तः 'वायुः किं निःसंश्रयः' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं 'वायुराकाशसंश्रयः' इति बुद्धेनोक्तम् । तथा,

'आकाशस्य स्थितिर्यावद् यावच्च जगतः स्थितिः । तावन्मम स्थितिर्भूयाज्जगद्दुःखानि निघ्नतः'

इति च बुद्धेनोक्तमिति । तथा चाकाशस्यावस्तुत्वे तदसमञ्जसं स्यादिति ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥ एवं क्षणिकवादं विशेषतो निराकृत्येदानीं सङ्क्षेपेण निराकरोतीत्याशयेनाहुः सर्व इत्यादि । अयमर्थः । क्षणिकवादी हि सर्वस्य क्षणिकत्वं मन्यमानोऽनुभवितुरनुभूतिविषयस्य च सदृशसंतानेन प्रत्यभिज्ञानमुपपादयति । तदसंगतम् । प्रत्यभिज्ञाने हि यः पूर्वं दृष्टः स एवाऽयं पदार्थ इति, योऽहं पूर्वमद्राक्षं स एवाहमिदानीं पश्यामीत्याकारः । तत्र च, स इत्यनेन पूर्वकालवर्तिनोऽयमहमित्यनेनोत्तरकालवर्तिनोऽनुभूतिविषयस्यानुभवितुश्चैक्यस्य परामृश्यमाणतया पूर्वापरकालवर्तिन एकस्य सिद्धत्वेन क्षणिकसंतानस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च तत्र संताने स इति पूर्वकालवर्तित्वाभिमानात् सर्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । अनुभवस्मरणयोरेकाश्रयत्वैकविषयत्वनैयत्यात् संतानेन च पूर्वकालस्यानुभूत-

रश्मिः ।

संबन्धो वृत्तिनियामकः स्यात् स तु नास्तीति न तस्याकाशस्य शब्दानुमेयत्वमप्रयोजकत्वादित्यर्थः । रूपीति पञ्चीकरणेन रूपिद्रव्यावयवसंबन्धित्वेनावयवाकाशयोस्तादात्म्यं मन्यन्त इति ज्ञायते । रूपाण्याकाशगुणत्वाद् द्रव्याश्रितानि तादृशद्रव्यवायुसमवायित्वादिति वा । तत्रापीति एवं मतेऽपि । अनुमेयत्वेऽति । न तु रूपिद्रव्यसमवायित्वमण्डनम् । 'आकाशाद्वायुः' इति श्रुतेः । त्रिवृत्करणस्याकरे व्यवस्थापनेन रूपसंबन्धाभावात् । प्रत्यक्षत्वमपि न रूपसंबन्धेन किंतु रूपत्वेन । नीरूपो नील इत्याकारव्यवस्थापनात् । अप्याहुरिति अपिशब्देन श्रुतिसंमतिः । प्रश्नप्रतीति एवमवादीनां प्रश्नप्रतिवचनेन प्रवाहे । ममेति बुद्धस्य । तदित्युक्तवाक्यद्वयम् । माध्वास्तु दीपादिषु विशेषदर्शनात् क्षणिकत्वेनान्यत्र क्षणिकत्वमनुमीयते चेदाकाशादिष्वविशेषदर्शनादन्यत्रापि तदनुमीयत इत्याहुः ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥ अनुभवितुरिति विज्ञानस्कन्धस्य । अनुभूतीति रूपस्कन्धादेः । प्रत्यभिज्ञानम् तत्तेदंताप्रकारकं ज्ञानम् । एवं वादस्वरूपमुक्त्वा बाधित इतीदं भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदसमिति । सूत्रार्थभूतं स एवेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म प्रत्यभिज्ञान इति । पूर्वकालेति । घटादेरात्मनश्च तदुक्तमनुभूतिविषयस्यानुभवितुश्चेति । अनुभवेत्यादिभाष्यं विवरीतुमाशङ्कामाहुः न च तत्रेति । सर्वमिति यद्यत्प्रत्यभिज्ञोपयोगि तत्सर्वम् । अनुभवेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति अनुभवेति । एकाश्रयत्वं च तादात्म्येन बोध्यम् । एकं च मन

भाष्यप्रकाशः।

तया तस्य तत्स्मरणायोगेन तत्र तथाभिमानस्य वक्तुमशक्यत्वात् । संतानिनोऽपि तदानीं तस्मिन् काले पूर्वकालत्वबुद्ध्यभावेन तत्संताने तादृशबुद्धिवैशिष्ट्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वाच्च । न चाकस्मिकमेव स इति ज्ञानमिति युक्तम् । तथा सति सर्वदा तदापत्तेः । न च सादृश्येन तथा ज्ञानं भवतीति वाच्यम् । अज्ञातस्य सादृश्यस्य तादृशज्ञानानुत्पादकतया सादृश्यज्ञानार्थं यतमानस्य पूर्वापरकालवर्तिवस्तुद्वयानुसंधानं पूर्वकालानुसंधानं चावश्यकमिति तदनुसंधातुः स्थिरत्वापत्त्या सादृश्यस्यापि पूर्वापरकालवृत्तिवस्तुद्वयनिष्ठतया स्थिरत्वापत्त्या क्षणिकत्वहानिप्रसङ्गात् । न च सादृश्यसंतानात् सर्वं सेत्स्यतीति वाच्यम् । सादृश्यस्य सदृशबुद्धिबोध्यत्वेन सदृशबुद्धेश्च पूर्वापरकालवृत्तिवस्तुद्वयविषयीकरणं विना असंभवेन तत्संतानाङ्गीकारेऽपि बुद्धेस्तद्विषयस्य च स्थिरत्वापत्तेरनिवार्यत्वेन क्षणिकवादबाधस्य दुर्वारत्वात् । अतस्तत्तेदंतातत्ताहंतासामानाधिकरण्यावगाहिप्रत्यभिज्ञानात्मकानुस्मृत्यन्यथानुपपत्त्या सिद्धे बाह्यार्थानामात्मनश्च स्थैर्ये सर्वोऽपि क्षणिकवादः सर्वत्र बाधित इत्यर्थः । एवं च,

'नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तन्न दृश्यते ।
यथार्चिषां स्रोतसां वा फलानां वा वनस्पतेः । तथैव सर्वभूतानां वयोवस्थादयः कृताः' इति

रश्मिः।

आश्रयो यस्य । 'कामः संकल्पो विचिकित्सा' इति श्रुतेः । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदान्मन एव धीः । किंच । विषयविषयिभावसंबन्धेन, तेनैकानुभवोत्तरं विषयविरहदशायां मानसीनतत्स्मरणेऽपि न क्षतिरिति चेत्तत्राहुः एकविषयत्वेति । तत्स्मरणायोगेनेत्यत्र हेतुत्वेनान्वेति । पूर्वकालस्येति यत्र तिङन्तं नास्ति तत्रापि तत्परिकल्प्य काल उन्नेयः 'वर्तमाने लट्' इत्यादिभिः सूत्रैः । अननुभूतेति भिन्नत्वात्तथा । तस्य तदिति पूर्वकालाननुभवितुर्जीवस्य विज्ञानस्कन्धस्य । तत्रेति । उत्तरकालिके । स इत्यनेनोक्तः पूर्वकालवर्तित्वाभिमानस्तस्य । संतानिन इति विज्ञानस्कन्धस्य, रूपस्कन्धस्येन्द्रियविषयात्मनश्च स्थिरत्वाभिमानविषयस्य । तदानीमिति वाक्यालंकारे । तदर्थकस्य तस्मिन्काल इत्यस्याग्रे दर्शनात् । तस्मिन्निति प्रत्यभिज्ञाकाले । पूर्वकालत्वेति । सूक्ष्मत्वादिति भावः । तादृशेति । वैशिष्ट्यं पदार्थान्तरमिति शिरोमणिः । आकस्मिकमिति । न तु विषयादिहेतुकम् । स इतीति स इत्यनेन पूर्वकालवर्तित्वाभिमानम् । सर्वदेति अनुभवकालेऽपि स्मरणापत्तेः, घटमनुभवतः पटस्मरणापत्तेश्च । ननु मास्तु वस्तुविषयिणी प्रत्यभिज्ञा सादृश्यविषयिणी तु स्यादित्याशङ्क्य निषेधन्ति स्म न च सादृश्य इति । 'तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यं' तस्मिन् तद्विषयकं तथा ज्ञानं तत्तेदंताप्रकारकं ज्ञानं भवति । तथा च सादृश्यमात्रहेतुकं न च वाच्यमित्यर्थः । तादृशेति प्रत्यभिज्ञात्मकज्ञानानुत्पादकतया । सादृश्यं संबन्धवदुभयापेक्षमित्याहुः पूर्वापरेति । यथा चन्द्रसदृशं मुखमित्यत्र । पूर्वकालेति अधिष्ठानतया । तदन्विति विज्ञानस्कन्धस्य । सदृशेति कतिपयैर्धर्मैः सदृशस्तद्विषयबुद्धिबोध्यत्वेन । वस्तुद्वयं सादृश्यनिरूपकं सादृश्याधिकरणं च । तत्संतानेति सादृश्यसंतानाङ्गीकारे । बुद्धेः सदृशबुद्धेः । तद्विषयस्येति पूर्वापरकालवर्तिसादृश्यनिरूपकसादृश्याधिकरणरूपवस्तुद्वयस्य । सिद्धमाहुः अत इति । सोयमिति तत्तेदंता । सोहमिति तत्ताहन्ता । इत्युभयत्र सामानाधिकरण्येत्यादिः । सर्वत्रेति पृथिव्यादिषु पञ्चस्कन्धेषु च । प्रसङ्गाच्छ्रीधरीं दूषयन्ति स्म एवं चेति । कृता

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

अपि च नानुपमर्द्य प्रादुर्भावं वैनाशिका मन्यन्ते। ततश्चाऽसतोऽलीकात्

भाष्यप्रकाशः।

द्वाभ्यां कालिकं नित्यप्रलयमादाय, विमतं प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशम्, अवस्थाभेदवत्त्वाद्, दीपज्वालादिवदित्यनुमानेन यत् क्षणिकत्वमुक्तं तद् विशेषणाभावप्रयुक्ताभावादेव, न तूभयाभावात्। तथा सति यदग्रे,

'सोऽयं दीपोऽर्चिषां यद्वत्स्रोतसां तदिदं जलम्। सोऽयं पुमानिति नृणां मृषा धीर्गीर्मृषायुषाम्' इति।

प्रत्यभिज्ञाया मिथ्यात्वम्। तदपि व्यर्थायुषामविवेकिनामेव तस्याः, न तूक्तरीतिकविवेकवतां प्रत्यभिज्ञाया इति न कोऽपि विरोध इति दिक् ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥ एवमष्टभिर्वैनाशिकाभिमतं क्षणिकवादं निराकृत्य तदभिमतामभावाद्भावोत्पत्तिं निराकरोतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति अपि चेत्यादि। अयमर्थः। 'नानुपमृद्य प्रादुर्भावाद्' इति बुद्धसूत्रे बीजोपमर्दं विनाङ्कुरोत्पत्तेर्दुग्धोपमर्दं विना दध्युत्पत्तेर्मृत्पिण्डोपमर्दं विना घटोत्पत्तेरदर्शनान्नष्टेभ्य एव तेभ्यस्तत्तदुत्पत्तिदर्शनाच्च केवलोऽभाव

रश्मिः।

इति कल्पिताः। द्वाभ्यामिति एकादशे द्वाविंशेऽध्याये स्तः। तत्र 'त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो। उच्चावचान् यथा देहान्गृह्णन्ति विसृजन्ति च। तन्ममाख्याहि' इत्युद्धवप्रश्ने भगवद्वाक्याभ्यामुत्तरभूताभ्याम्। प्रतिक्षणेति बहुव्रीहिः। अवस्थाभेदवत्त्वं वयोवस्थादिमत्त्वम्। दीपेति। आदिशब्देन जलतरङ्गः। उक्तमिति श्रीधरैरुक्तम्। तदिति क्षणिकत्वम्। विशेषणमवस्थाभेदवत्त्वम्। अवस्थाभेदवत्त्वघटितरूपविमतमिति विशेषणत्वम्। तदभावप्रयुक्तविमताभावात्। नतु वयोवस्थादिमत्त्वविमतोभयाभावात्। 'वयोवस्थादयः कृताः' इति स्मरणात्। उभयाभावे विवक्षिते विमतवयोवस्थादयः कृता इति स्मरेत्। द्वादशस्कन्धेऽपि 'परिणामिनामवस्थाः' इति 'तात्त्विकोन्यथाभावः परिणामः' तद्वतामवस्था जन्मप्रलयहेतव इति परिणामकथनात्परिणामिनो नित्यत्वमेव न क्षणिकत्वमित्यवसेयम्। द्वादशस्कन्धनिबन्धे 'अतः परं द्वितीयस्तु जगदाश्रय उच्यते' इति जगदाश्रयप्रकरणस्य द्वितीयसावरणभङ्गे तु आत्यन्तिकं प्रलयं व्याख्यायाग्रे नित्यप्रलयस्तु कालिकावस्थाभेदकृतः स्फुट एवेत्युक्तम्। तत्र तु परिणामिनामवस्था यास्ता एव जन्मप्रलयाश्रयत्वेन हेतवः। नहि जन्मप्रलयावाश्रयं विहाय भवतः धर्मत्वादित्यर्थो ज्ञेयः। तेनैकदेशेनैकवाक्यत्वमित्युक्तम्। द्वादशस्कन्धे श्रीमद्भागवते चतुर्थाध्यायेपि 'नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परन्तप। उत्पत्तिप्रलयावेके सूक्ष्मज्ञाः संप्रचक्षते। कालस्रोतोजवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा। परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः। अनाद्यन्तवतानेन कालेनेश्वरमूर्तिना। अवस्था नैव दृश्यन्ते वियति ज्योतिषामिव' इति। तथा सतीति वयोवस्थादीनामेव कल्पितत्वेन भूतानां व्यावहारिकनित्यत्वे सति। द्वाविंशस्थमाहुः सोऽयमिति। अविवेकिनामिति नित्यदेहस्य स्थूलदृष्टीनाम्। तस्या इति प्रत्यभिज्ञायाः। उक्तरीतिकेति सूत्रव्याख्यानोक्तरीतिकविवेकवताम्। दिगिति स्थूलदृष्टीनामपि दृष्टान्तीयाशेषधर्मोपपत्तिः। चकारस्तु पूर्वोक्तहेतुभिः सहास्य हेतोः समुच्चायकः स्पष्ट इति भाष्यादौ तदर्थो नोक्तः ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥ नष्टेभ्य एवेति अपक्षयं प्राप्तेभ्यः। 'किमत्र पश्यसि न

१. ध्वस्तेभ्यः।

कार्यं स्यात् तन्न । अदृष्टत्वात् । न हि शशशृङ्गादिभिः किंचित् कार्यं दृश्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

एवावशिष्यत इत्यभावादेव भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तथा सत्यसतोऽलीकादेव कार्यं स्यात् । यदि हि बीजादिप्रतियोगिकादभावादङ्कुराद्युत्पत्तिरिष्यते तदा तस्याभावस्य बीजादिध्वंसरूपत्वेन तदवस्थाविशेषरूपतयाऽवस्थाविशेषविशिष्टाद् बीजादेरेवोत्पत्तिरिति स्यादत-स्तदभावाय वैनाशिकेन निःस्वभावादेवाभावाद्भावकार्योत्पत्तिरङ्गीकार्या । तथा सति तस्या-भावस्य निःस्वभावतया शशशृङ्गतुल्यत्वादलीकादेव कार्योत्पत्तिरिति सिद्ध्यति । तच्चासंगतम् । दृष्टविरोधात् । न हि तादृशात् कार्योत्पत्तिः क्वापि दृष्टा । न वा तादृशोऽभावः क्वापि दृष्टः । नाप्यनुमातुं शक्या । यदुत्पद्यते तदभावजन्यं यथा बीजाद्युपमर्दादङ्कुरादीति प्रयोगे दृष्टान्तस्यावस्थाविशेष एव पर्यवसानेन त्वदभिमताभावासाधकत्वात् । तादृशादभावाद्भावो-त्पत्त्यङ्गीकारश्च सर्वत्र सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गादपि बाधितः । किंच । अभावाद्भावोत्पत्तौ कार्य-मभावान्वितं दृश्येत । सर्वस्य कार्यस्य कारणान्वितत्वदर्शनात् । किंच । उपमृद्य प्रादुर्भावोऽपि न सार्वत्रिकः । सुवर्णजन्यकटकादौ तन्तुजन्यपटादौ च तददर्शनात् । एवं चाङ्कुरादावपि बीजस्थूलांशस्यैवोपमर्दो न तु सूक्ष्मांशस्य । तदन्तस्त एव सूक्ष्मांशानामङ्कुरीभावात् । अतः

रश्मिः ।

किमपि भगवः' इति श्रुतिसाहाय्यादेवकारः । ततश्चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा सतीति । अभावं निश्चिन्वन्ति स्म यदि हीति । बीजाद्यभाव इत्यत्र बीजादीति । अभावत्रयासंभवाद् ध्वंस उपात्तः । अङ्कुरादिप्रागभावो यद्यपि संभवति तथापि तत्खण्डनाच्चास्ति स इति ज्ञेयम् । सहकारिकारणाभावान्न प्रागभावः प्रतीतिविषयो वा । तदवस्थेति बीजावस्थाविशेषरूपतया । एवमेव सर्वोऽपि मन्येति कार्यस्थितिप्रतिकूलां कारणावस्थां पश्यन्निह घटो ध्वस्त इति । तद-भावायेति भावादुत्पत्त्यभावाय । निःस्वभावादिति निरन्वयात् । सूत्रार्थविवरकं तन्नेति भाष्यं विवरीतुमाहुः तच्चेति । अदृष्टत्वादित्यत्र विरोधो नञर्थः अधर्म इतिवत्, अन्ये त्वभाव-मात्रं नञर्थः अब्राह्मण इत्यादयस्त्वार्थिकार्थं स्पृशन्तीति वदन्ति तदाहुः दृष्टेति । नहीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म नहीत्यादिना । तादृशादिति अलीकात् । तादृश इति निःस्वभावः । दीपनाशस्याप्यनिरन्वयत्वात् स्वकारणे वायौ लयात् । अनुमातुमिति यदुत्पद्यते तदभावजन्य-मुत्पद्यमानत्वात् यथा बीजाद्युपमर्दादङ्कुरादि, इत्यनेनानुमानेनानुमातुम् । व्याप्तिमनूद्य दृष्टान्तमनुमान-रचनायाहुः पर्यवेति । उपमर्दस्य ध्वंसरूपत्वात् । त्वदभीति निरन्वयनाशासाधकत्वात् । दृश्येतेति समवायित्वादभावस्य दृश्येत । कारणेति समवायिकारणेत्यर्थः । उपमृद्येति ध्वंसं प्राप्य । ननु न सुवर्णमनुपमृद्य कटकादि दृश्यत इत्यत आहुः तन्तुजन्येति । तददर्शना-दिति तन्तुसुवर्णयोरुपमर्दादर्शनात् । बीजादावुपमर्दः षड्भावविकारान्तर्गतापक्षय एव न निरन्वयो नाश इत्याहुः एवं चेति । न तु सूक्ष्मेति । न च 'किमत्र पश्यसीति न किंचन भगवः' इति श्रुतिविरोध इति वाच्यम् । न भावयितुं केनापि शक्य इत्यभाव इति व्युत्पत्तेः सूक्ष्मांशानामभावरूपत्वात् । एतदेवाहुः तदन्तस्त इति तसिलन्तम् । सार्वविभक्तिकत्वात्त-दन्तर्गतानामित्यर्थः । इदं तु पत्रनवदलेष्वभावरूपसमवायिशून्येषु दृश्यते । अभावस्तु न दृश्यतेऽत आहुः अङ्कुरीभावादिति । अत इति मूलाद्युत्पत्तावपि मूले वैलक्षण्योपलब्धेः ।

एवं सतः कारणत्वं पूर्वपाद उपपाद्यासतः कारणत्वं निराकृत्य व्यासचरणैर्वेदानामप्याकुलत्वे संपादितेऽपि पुनर्दैत्यव्यामोहनार्थं प्रवृत्तस्य भगवतो बुद्धस्याज्ञया

'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय।
अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज।
स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विमुखान् कुरु'

इत्येवंरूपया, महादेवादयः स्वांशेनावतीर्य वैदिकेषु प्रविश्य विश्वासार्थं वेदभागान् यथार्थानपि व्याख्याय सदसद्विलक्षणामसदपरपर्यायामविद्यां सर्व-

भाष्यप्रकाशः।

संस्थानमात्रस्यैव निवृत्तिर्न तु द्रव्यस्येति। तत्र बीजद्रव्यं कूटस्थमेवावयवद्वारा कारणम्। एवं दध्यादावप्यवस्थाभेद एवेत्यभावाद्भावोत्पत्तिः सर्वथानुपपन्नैवेति सिद्धम्। एवमसत्कारणवादनिराकरणेन मायावादिप्रतिपन्नाविद्याकारणवादनिराकरणमप्यर्थादेव सिद्धमित्याहुः एवं सत इत्यादि। अत्र बुद्धाज्ञायां प्रमाणं वक्तुं, त्वं च रुद्र इत्यादिवाक्योपन्यासः। इदं वाक्यं वाराहपुराणे रुद्रगीतासु रुद्रेणागस्त्यं प्रति सर्वदेवादीनप्युद्दिश्य भगवदाज्ञारूपमनूदितम्। द्वितीयं, स्वागमैरिति तु पद्मपुराणोत्तरखण्डे सहस्रनामारम्भे महादेवेन पार्वतीं प्रत्युक्तम्। इत्येवंरूपयेत्यादिनोत्तरखण्डीयानां शंकरेण पार्वतीं प्रत्येवोक्तानां,

'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम्। येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि।
प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम्। मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम्।
कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत्। गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै।
धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम्। दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा।
बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम्। मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते।
मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा। अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम्।
कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते। सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैकर्मत्वं तदुच्यते।
परेशजीवयोरैक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते। ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया।
सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे। वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम्।
मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात्' इत्यादीनाम्

रश्मिः।

संस्थानेति अवयवसंस्थानमात्रस्य। कूटस्थमिति तदुक्तं सर्वोपनिषदि 'ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वप्राणिबुद्धिष्वविशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते' इति। 'बीजं मां सर्वभूतानाम्' इति गीता। अवयवा आकाशरूपाः। 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इति श्रुतेः। श्रुतिसत्त्वादेवकारः। अवस्थेति विकारो दुग्धावस्थाविशेषो घटे मृत्पिण्डावस्थाविशेष इत्यर्थः। असतः कार्यं न भवति अदृष्टत्वादिति सूत्रार्थः। बुद्धाज्ञायामिति दैत्यव्यामोहार्थं प्रवृत्तस्य भगवतो बुद्धस्याज्ञायाम्। इत्यादीनामिति आदिपदेन 'द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थकम्। निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम्'। 'शास्त्राणि चैव गिरिजे तामसानि-

१. भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरित्यप्रोक्ता अष्ट। २. विपर्ययया।

कारणत्वेन स्वीकृत्य तन्निवृत्त्यर्थं जातिभ्रंशरूपं संन्यासपाषण्डं प्रसार्य सर्वमेव लोकं व्यामोहितवन्तः । व्यासोऽपि कलहं कृत्वा शंकरं शप्त्वा तूष्णीमास । अतोऽग्निना मया सर्वतः सदुद्धारार्थं यथाश्रुतानि श्रुतिसूत्राणि योजयता सर्वो मोहो

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यानामर्थः संगृहीतः । असदपरपर्यायामित्यनेनैतत्पक्षोक्तदूषणदूष्यता स्फुटीकृता । व्यासकलहादिकं तु,

'व्यासो नारायणः साक्षाच्छंकरः शंकरः स्वयम् । तयोर्विवादे संप्राप्ते किंकरः किं करोम्यहम्' इति

तत्संप्रदाये प्रसिद्धाद् गणेशोक्तात् ।

'वासना यदि भवेत् फलदात्री किं करिष्यति तदा मम काशी ।
व्यापको यदि भवेत् परमात्मा तारकं किमिति नोपदिशेन्माम्' इति ।

कीकटे मरणावसर उक्ताच्छंकराचार्यश्लोकाचावगन्तव्यम् । शेषं स्फुटम् । एवं च

रश्मिः ।

निषेध मे' इति ग्राह्यम् । स्फुटीकृतेति अन्यदपि भाष्ये । तन्निवृत्त्यर्थमित्यादि अविद्यानिवृत्त्यर्थम् । 'वेदान्तविज्ञान' इति श्रुत्या संन्यासः स पाषण्डं पापस्य खण्डम् 'त्रिदण्डं परिगृह्णीत सर्वशास्त्राविरोधि तत्' इत्येकदण्डे पापस्य खण्डम् । 'श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं यस्तु नाचरति द्विजः । स पाषण्डीति विज्ञेयः सर्वलोकेषु गर्हितः' इति पाद्मात् । विकर्मत्वात् 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुत्यविषयत्वेन पापखण्डसमन्वितत्वं संन्यासे । अस्माकं तु प्रतिमासेवाख्यं कर्मास्त्येव, परं मानसमूर्तेः । तच्च कीदृशं जातिपरिभ्रंशरूपम्, जातेर्ब्राह्मण्यरूपायाः परितो भ्रंशस्तस्य रूपं यत्रेति । 'सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत्' इति वाक्ये सप्ताहसन्ध्याऽकरणे ब्राह्मण्यपरिभ्रंशोक्तेः । तदुक्तम् । सर्वकर्मपरिभ्रष्टमिति । लौकिकी व्युत्पत्तिस्तु पण दाने भ्वादिः । 'ञमन्ताड्डः' इति सूत्रेण डप्रत्ययः औणादिकः । पण्डः संघातः । बाहुलकाद्धात्वादेः षस्य सत्वाभावः । तालव्यादिरयमिति केचित् । सर्वमेवेत्यादि उक्तवाक्येभ्यः । ममेति वासनावासितस्य । तारकमिति 'रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति' इति जाबाले रुद्रस्य तारकब्रह्मोपदेशकत्वं श्रूयते । अतिरोहितार्थमिति । तदित्थम् । अतोऽग्निनेत्यादि । यतो व्यामोहार्थं रुद्रः सृष्टौ सत्यां क्रीडति अतो द्वितीयरुद्रो मोक्षक्रीडार्थमग्निरूपः । रुद्रोऽग्निरग्नी रुद्र इति । 'कस्मादुच्यते रुद्रो यस्मादृषिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपलभ्यते । तस्मादुच्यते रुद्रः' इत्यथर्वशिर उपनिषदः । सर्वत इत्याद्यर्थः स्फुटः । तेन मया 'पूर्णा भगवदीयास्ते शेषव्यासाग्निमारुताः, अग्निरूपत्वम् । 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति वाक्यात् । सर्वत इति 'मुक्तस्य कार्यमेतद्धि मुमुक्षोर्भवनाशकम् । विषयोत्तमतश्चापि विरक्तोऽस्मिन्पतेद् ध्रुवम्' इति सुबोधिन्याम् । अत्र च 'नानामतध्वान्तविनाशनक्षमो वेदान्तसिद्धान्तविकाशने पटुः । आविष्कृतोऽयं भुवि भाष्यभास्करो मुधा बुधा धावत नान्यवर्त्मसु' इति । सर्वो मोह इति । अत एव 'हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे । ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम्' इति । तथा च हरिणा ये निरुद्धास्तेषां मोहो निराकृत इत्यर्थः । दैवीसंपद्वतां वा सर्वो मोहो निराकृतः । तदुक्तम् 'अयमेव महामोहो हीदमेव प्रतारणम् । यत्कृष्णं न भजेत्प्राज्ञः शास्त्राभ्यासपरः कृती' इति । विगतमोहाः श्रीमत्प्रभ्वादयः मर्यादायाम् । विद्वन्मण्डने 'अतो मर्यादायामेव स्थेयम्'

निराकृतो वेदितव्यः । प्रथमाध्याय एव तन्मतमनूद्य विस्तरेण निराकृतमिति नात्रोच्यते ॥ २६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पञ्चमस्कन्धीयेषु जडभरतवाक्येषु, 'अयं जनो नाम चलन् पृथिव्याम्' इत्यनेनावयवित्वमभिमानमात्रादेवेत्युक्त्वा,

'एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसंनिधानात् परमाणवो ये ।
अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः'

रश्मिः ।

इत्युक्तेः । 'अस्मत्कुलं निष्कलङ्कं श्रीकृष्णेनात्मसात्कृतम्' इति स्तोत्रे । पुष्टौ तु द्वादशाध्यायोक्ता 'वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः' इत्युक्ताः । सर्वात्मभावे मर्यादायामम्बरीषप्रभृतयः । पुष्टौ व्रजरत्नप्रभृतयः । सल्लक्षणं च तैत्तिरीये 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति । **प्रथमाध्याय** इति तृतीयपादे दहराधिकरणे । आचार्यान्तरेभ्य उत्कर्षसाम्यं वल्लभाष्टकविवृतिविवृतौ ग्रन्थकृद्भिरेवोक्तमित्येवं शेषं स्फुटमित्यर्थः । **पृथिव्यामिति** जनरूपविकारवत्याम् । **परमाणुपुञ्जा**दिति । क्षितिशब्दस्य वृत्तं प्रतिपादकतया वर्तनं यत्र । तदपि **क्षिति**वस्तु । **असत्सु** सूक्ष्मपरमाणुषु स्वकारणेषु **निधानाल्लयात्** । अतः परमाणुव्यतिरेकेण क्षितिरपि न देहादिरपि नास्तीति पूर्वार्धात्तथेत्यर्थः । **यदुक्तमिति** अवयविखण्डनं यदुक्तं तदवयविखण्डनमपि **बाहिर्मुख्यं गमिष्यतीत्येतदर्थं** वैराग्यार्थमित्यन्वयः । अयमर्थः । द्वादशेऽध्याय इदमस्ति । अध्यायार्थस्तु वैराग्यम् । 'ततो वैराग्यमुत्कृष्टं परोक्षकथनेऽपि च । योगवैराग्यबाहुभ्यां भक्तिरत्र निरूपिता । परोक्षकथनं सर्वमधिकारिपरीक्षकम् । रहूगणस्याधिकारो यादृशश्च परीक्षिति' इति पञ्चमस्कन्धनिबन्धात् । ततोऽत्रेपि द्वादशेध्यायेऽवान्तरप्रकरणविचारे षष्ठेऽध्याये परोक्षकथनेपि वैराग्यं तत्साधनत्वेनोक्तम् । भगवत्येव रागजननादुत्कृष्टमिति निबन्धार्थः । षडध्यायी कृष्णेन स्वरूपस्थितिनिरूपणम् । अग्रे योगेन स्वरूपस्थितिप्रकरणं पञ्चदशाध्यायपर्यन्तम् । अग्रे देशस्थितिप्रकरणं षड्विंशत्यध्यायपर्यन्तमिति प्रकरणत्रयं षड्विंशत्यध्यायाः । न च योगवैराग्यबाहुभ्यां भक्तिरत्रनिरूपितेति निबन्धे । अत्रोपदेशफलितमाह सर्वत्रोपसंहारे । 'रहूगण' इत्यादिना त्रयोदशे । 'गुरो हरेश्चरणोपासनास्त्रः' इति एकादशे । 'हरिं तदीहाकथनश्रुताभ्याम्' इति द्वादशसमाप्तौ । 'हरिसेवया शितं ज्ञानासिम्' इति प्रथमस्यावयवस्तैर्वाक्यैर्भक्तिनिरूपणात्तस्या एव प्राधान्यम् । तेन भगवच्छास्त्रानुसारी योग इति युक्तम् । तदुक्तं भगवता 'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' इति । तथा च भगवति मनोनिग्रहस्तदत्र वैराग्यमेतत्सहितस्तत्र स्नेहोऽत्र कर्तव्यत्वेनोक्तः । साधकत्वेन बाहुत्वमिति तत्त्वदीपे च । भक्तिर्वैराग्यशेषिणी निरूप्यतेऽत्राध्याय इत्यवैराग्यमध्यायार्थं इति शङ्क्यम् । भक्तिजनकसंहितायां भक्तेरविशेषेण शास्त्रे प्राधान्याद्वैराग्ये विशेषेण प्राधान्यसाक्षतेः । इह परोक्षवादप्रयोजनं वदंस्तदन्यत्राप्यतिदिशति 'परोक्षकथनं सर्वमधिकारिपरीक्षकम्' इति । परोक्षकथनमेकादशेऽध्याये । अत्र परीक्षाफलितमाह 'रहूगणस्याधिकारो यादृशश्च परीक्षिति' तज्ज्ञापकमाह 'अतः परोक्षशब्दानां व्याख्यानं पृष्टवान्नृपः' न तूक्तार्थावबोधनं हि मुख्याधिकारः । स च व्याख्यानेऽपि तुल्य इत्यत आह 'वर्णितो बोध एव स्यान्नाधिकारस्तु सिध्यति' इति । यथा कयाचिद्विरहिण्या तादृशीमेव प्रीतिमत्सपत्नीं प्रति स्वैरचारी मधुपः संप्रति दहतीत्युक्ते कयाचिदृष्टयान्यया प्रियपरत्वेन व्याकृतेपि न तद्विप्रयोगरसविशेषानुभवोधिकाररूपप्रीत्यभावात्तटस्थायास्तस्या न वा प्रीत्युत्पत्तिस्तथे-

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यनेन परमाणुपुञ्जाद्विशेषाख्यदेहोत्पत्तिः, परमाणूनामविद्याकल्पितत्वं च यदुक्तं तदपि रहूगणस्य बाहिर्मुख्यं दूरीकर्तुम् । बहिर्मुखप्रतिपन्नाविद्याकल्पितपरमाणुकारणवादस्यानुपपन्नत्वात्तमादाय बहिर्मुखव्यवहारविषयस्य प्रपञ्चस्य हेयत्वे बोधिते बाहिर्मुख्यं गमिष्यतीत्येतदर्थं, न तु कारणतत्त्वबोधनार्थम् । तदर्थमप्रवृत्तत्वात् । अत एवाग्रे निगमनावसरे, 'ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकम्' इत्यादिभिर्ब्रह्मस्वरूपतद्दुष्प्रापत्वभगवद्विषयकमतिप्राप्त्युपायस्वजन्मत्रयवृत्तान्तान्यु(नु)क्त्वा ।

'तस्मान्नरोऽसङ्गसुसङ्गजातज्ञानासिनैवेह विवृक्णमोहः ।
हरिं तदीहाकथनश्रुताभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः'

रश्मिः ।

ह्यपि । किंच न बोधकृतोधिकारः किंतु वैपरीत्यं 'अधिकारकृतो बोधः' इति बोधोधिकारज्ञापकः परमिति भावः । परीक्षार्थमेव तथोक्तिरित्यत्र प्रमाणमाह 'अतः स्कन्धत्रये प्रोक्तं परोक्षकथनं तथा 'आदावबोधो मध्येन सुगमत्वाद्धि बुध्यते । उत्तमस्त्वधिकारोऽग्रे तेन कूटनिरूपणम्' इति । चतुर्थादित्रयेण तथा तत्परीक्षकमित्यर्थः । अधिकाराज्ञापकपरमिति भावः । परीक्षार्थमेव तथोक्तिरित्यत्र प्रमाणमाह 'अतः स्कन्धत्रये प्रोक्तं परोक्षकथनं तथा' । अधिकारस्त्रिविधो यतोऽतस्तथा । तत्रादौ प्राचीनबर्हिषः कर्मासक्त्या हीनाधिकारत्वादबोध उक्तः । तत्त्वजिज्ञासासत्त्वेपि कर्मासक्त्यभावेप्यभिमानसत्त्वात्त्यागाभावादुपदेशार्थमपि राजसभावेन चलनाच्च रहूगणो मध्यमाधिकारी । सोपि 'दुरत्ययेऽध्वनि' 'रजस्तमःसत्त्व' इत्यादिना सुगमत्वेनोक्तमिति बुद्धवान् । कूटवाक्यबोधे त्वस्य नाधिकारः । हर्यश्वानां मुक्तत्वादुत्तमाधिकारस्तेन तथा । तर्हि व्याख्यानं व्यर्थमत आह 'रहूगणोत्तमत्वाय व्याख्यानं तेन यत्स्वतः । बुद्धं तत्रापि निःशङ्कं तद्वाक्यं जगृहे पुनः' इति तत्परीक्षितस्तात्पर्यज्ञानार्थमित्यर्थः । क्वचित्तु तारतम्यज्ञानार्थमिति पाठः । तेन रहूगणेन यत्स्वतो व्याख्यानं विना बुद्धं तदत्र व्याख्यातमिति योजना । निःशङ्कं मननानपेक्षमित्यर्थः । शिष्योत्तमतोक्त्यैव तत्प्रयोजकगुरोरपि तत्त्वमुक्तमेवेत्याह 'भरतस्योत्तमत्वं च तेनैवोक्तमिति स्थितिः' इति । यद्वा तेनैव रहूगणेनैवेत्यर्थः । 'नमो नमः कारण' इति 'अहो नृजन्म' इत्यादिना चेति शेषः । यद्वा राजजन्मनः उत्तमत्वं शुकेनैव भरतस्त्वित्यादिनोक्तमित्यर्थः । तज्ज्ञानोक्तिप्रयोजनमाह 'तस्य जन्मत्रयं तत्र द्वयं व्यर्थं न सर्वथा । अतो जन्मद्वयोत्कर्षस्तस्यैवं विनिरूपितः' इति । अमुक्तया तद्वैयर्थ्यशङ्का । ततोधिकारस्वरूपभक्तिसाधकत्वेन तदभावः । आद्यन्तयोः प्रियव्रतविरजयोरुत्तमत्वकथनेन संदंशन्यायेन सर्वेषां तथात्वमुक्तं भवतीत्याह 'तस्य पुत्रस्तु पाषण्डेप्यत्यन्तं फलदायकः । कृपावेशी गयश्चापि तद्वंशेऽवततार ह । सर्वे एवोत्तमा वंशे ततोन्तिमकथा तथा' इति । एवं च रहूगणस्य मध्यमाधिकारार्थं प्रति परमाणुपुञ्जकारणवादः **परमतभा**षेति तदेतदुक्तम् । **तदपी**ति **बाहिर्मुख्य**मिति । तथा च मध्यमाधिकारी रहूगणः परीक्षिद्वत् । **बहिर्मुखे**ति वेदबहिर्मुखसौगतेत्यर्थः । **एतदर्थ**मिति प्रपञ्चस्य नित्यत्वेन वस्तुत्वबोधनेऽवयविमण्डनं भवति तदा तु राजसस्य रहूगणस्य तत्रासक्त्या वैराग्ये नोपकुर्युरिमे श्लोका इति भावः । **तदर्थ**मिति । किंतु 'अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्तमाख्याहि' इति रहूगणप्रश्नादेकादशोक्तस्ववाक्यान्याख्यातुं ब्राह्मणस्य प्रवृत्तत्वादित्यर्थः । **अग्र** इति द्वादशाध्याये एव । **ब्रह्मस्वरूपे**त्यादि 'रहूगणैतत्तपसा न याति' इति दुष्प्रापत्वेत्यर्थः । 'विना महत्पादरजोभिषेकम्' इति रजोभिषेकजपापाभावं विना दुष्प्रापत्वं बोध्यम् । **भगवद्विषयके**ति 'यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः' इत्यनेन । **स्वजन्मे**ति । 'अहं पुरा भरतो नाम राजा' इति द्वयेन ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यद्यभावाद् भावोत्पत्तिरङ्गीक्रियते तथा सत्युदासीनानामपि साधनरहितानां सर्वोऽपि धान्यादिः सिद्ध्येत । अभावस्य सुलभत्वात् ॥ २७ ॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे चतुर्थं समुदाय उभयहेतुकेपीत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥ (२-२-५)

एवं कारणासत्त्वं निराकृत्य विज्ञानवाद्यभिमतं प्रपञ्चासत्यत्वं निराकरोति ।

भाष्यप्रकाशः

इत्यनेन पूर्वोक्तज्ञानस्य मोहनिवारकत्वमुक्त्वा श्रुत्यादिसिद्धभगवच्चेष्टाकथनश्रवणाभ्यां मुख्यज्ञानलाभं भगवत्प्राप्तिरूपां मुक्तिं चाह, न तु पूर्वोक्तरीतिकज्ञानेनेति न कोऽपि विरोध इति बोध्यम् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥ उदासीनानामपि साधनरहितानामिति कृष्यादिकर्मतत्साधनीभूतहलादिसाधनशून्यानाम् । निगदव्याख्यातमिदम् ॥ २७ ॥ ४ ॥

इति चतुर्थमुभयहेतुकेपीत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥ दशभिर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मते निराकृते विज्ञानवाद्यपि कारणांशे निराकृत एव । तथापि कार्यांशे तन्मतं पूर्वस्माद् विलक्षणमिति तन्निराकरणमातनोतीत्याशयेनाहुः एवं कारणेत्यादि । विज्ञानवाद्येव योगाचार इत्युच्यते । तत्स्वरूपं भास्कराचार्यैरुक्तम् । 'शमथविपश्यनायुगनद्धवाही मार्गो योगः' इति तेषां योगलक्षणम् । शमथः समाधिरुच्यते । विपश्यना सम्यग्दर्शनम् । यथा युगनद्धौ बलीवर्दौ वहतस्तथा यो मार्गः सम्यग्दर्शनवाही स योगस्तेनाचरतीति योगाचार इति । तेषां सम्यग्दर्शनं च सर्वं बाह्यार्थशून्यं विज्ञानमेव, सर्वं क्षणिकं सर्वं निरात्मकमिति । तत्र सर्वक्षणिकत्वं, विज्ञानस्कन्धस्य क्षणिकत्वात् । निरात्मकत्वमालयविज्ञानातिरिक्तात्माभावात् । बाह्यार्थशून्यत्वं तु ज्ञानस्यैव साकारत्वात् । तत्साकारत्वं तु ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदेनैकस्यैव प्रत्यक्षतया प्रकाशमानत्वात् । न चैवं त्रिधा प्रकाशनेपि नानात्वम् । भ्रमदाततुवदुपपत्तेः । तदुक्तम्

रश्मिः ।

मुख्येति 'लब्धस्मृतिः' इत्यनेन । भगवत्प्राप्तीति 'अध्वनोत्यन्तं पारं याति' इत्यनेन । आहेति माहात्म्य आह । पूर्वोक्तेति कारणतत्त्वबोधेन । तथा च यदर्थं प्रवृत्तस्तेनैव मुक्तिरिति भावः । न कोपीति सप्तमस्कन्धे पञ्चदशे 'अबाधितोपि ह्याभासो यथा वस्तुतया स्मृतः । दुर्घटत्वादैन्द्रियकं तद्वदर्थविकल्पितम्' इत्यादिनाऽवयविखण्डनं तत्राप्येवं न्यायः प्रचरतीति न कोपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥ निगदेति सिद्ध्येतेति छान्दसं आत्मनेपदं, सिध्येत् ॥ २७ ॥ इति चतुर्थमुभयहेतुकेत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥ विलक्षणमिति प्रपञ्चानन्यत्वं प्रपञ्चस्य विज्ञानानन्यत्वम् । वहत इति रथम् । सम्यगिति सम्यग्दर्शनस्य वाही । तत्रेति सर्वविज्ञाने । ग्राह्येति ग्राह्यग्राहको विषयेन्द्रियात्मा रूपस्कन्धः, संवित्तिर्विज्ञानस्कन्धस्तयोर्भेदेनैकस्य विज्ञानस्कन्धस्य । भ्रमदेति

स च ज्ञानातिरिक्तः प्रपञ्चो नास्तीत्याह तन्न । अस्य प्रपञ्चस्य नाभावः । उपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रपञ्चः ।

भाष्यप्रकाशः ।

'बुद्धिस्वरूपमेकं हि वस्त्वस्ति परमार्थतः । प्रतिभासस्य नानात्वान्न चैकत्वं विहन्यते ।
परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ । कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पनाः ।
तथाप्येकैव सा बाला बुद्धितत्त्वं परं हि नः' इति ।

एवं च नीलं पीतं स्तम्भः कुड्यमित्यादौ तेन तेन रूपेण ज्ञानमेव प्रकाशत इति सर्वे तस्यैवाकारा अनादिवासनयैव विचित्रा भासन्ते । तस्मादाकारसमर्पणाय न बाह्यार्थाङ्गीकारो युक्तः । किंच । यदैव नीलज्ञानं तदैव नीलमुपलभ्यत इति सहोपलम्भादपि ज्ञानार्थयोरभेदः । तदुक्तं, सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः' इति । नच नीलादीनां बाह्यत्वेन ज्ञानस्य चान्तरत्वेन भिन्नदेशत्वात् कथं ज्ञानाकारत्वमिति शङ्क्यम् । स्वप्नादिवदभिमानमात्रेणोपपत्तेः । तथाचानुमानम् । स्तम्भादिप्रत्ययाः स्वात्मांशमेव बाह्यतयाऽध्यवसन्तो मिथ्याभूताः । प्रत्ययत्वात् । स्वप्नप्रत्ययवत् । शुक्तिरजतप्रत्ययवद्वेति । स्वप्नादिप्रत्यया हि बाह्यार्थाभावाद्देशान्तरकालान्तरवर्तिनां च संनिहितदेशकालतया प्रतिभासासंभवात् क्वचित् कदाचिदप्यदृष्टानां स्वशिरश्छेदादीनां प्रतिभासादवश्यं स्वात्मानमेव बहिर्गृह्णन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्जाग्रज्ज्ञानानामपि स्वात्मांशग्राहित्वं मिथ्यात्वं चेति । तस्मान्नास्ति बाह्यः पदार्थ इति तदेतदभिसंधायाहुः स चेत्यादि । एवमनूद्य तद्दूषणं व्याकुर्वन्ति तन्नेत्यादि । अयमर्थः । यत् त्वया ज्ञानं साकारमिष्यते तत् किं सर्वाकारं यत्किंचिदाकारं वा । आद्ये ग्राह्यग्राहकसंवित्तिवत् सर्वानेव ग्राह्याकारान् युगपदेव प्रकाशयेत् । बाह्यार्थानपेक्षत्वात् । द्वितीये त्वेकमेवाकारं सर्वदा प्रकाशयेन्न कदापीतरम् । न च समनन्तरप्रत्ययाकारात् कादाचित्कत्वसिद्धिः । उक्तदूषणस्य तत्प्रवाहेऽपि तौल्यात् । अतस्तत्तदाकारप्रतीतेः कादाचित्कत्वो-

रश्मिः ।

यथा प्रमदातनावेकस्यां परिव्राट्कामुकशुनां देहकामिनीभक्ष्याणां प्रकाशनं तथा । बुद्धीति बुद्धिश्च स्वरूपं च तयोः समाहारो बुद्धिस्वरूपं विज्ञानस्कन्धो रूपस्कन्धश्च वस्त्वालयविज्ञानं न इत्यभ्युपगमः । तेन तेनेति नीलादिना आकृत्यनङ्गीकारात् । विचित्रा इति नीलादयः । बाह्येति सदर्थाङ्गीकारः । स्तम्भादीति स्तम्भादिविज्ञानस्कन्धाः, स्वात्मांशं विज्ञानस्कन्धस्वरूपस्यांशोवयवस्तम् । बाह्यत्तया स्तम्भादितया । स्वप्नादीति । बहिर्गृह्णन्तीत्यनेनान्वेति । मिथ्यात्वं चेति । अनेन शुक्तिरजतदृष्टान्तोऽपि स्फुटीकृतः । उपलब्धेरिति भाष्यस्योपलब्धिविषयत्वादित्यर्थात्प्रपञ्चस्य । सतो ज्ञानातिरेकं सारयन्ति स्म अयमर्थ इत्यादिना । सर्वेति सर्वे आकारा यस्येति सर्वाकारम् । ग्राह्येति विषयाकारान् । प्रकाशयेदिति तथाच दृष्टविरोधो द्रष्टुः सर्वज्ञतापत्तिश्चेति भावः । बाह्येति विषयेत्यर्थः । विषयापेक्षत्वे त्वात्माश्रयात् । विषयस्यापि ज्ञानत्वात् । इतरमिति घटस्य द्रष्टुः पटादर्शनप्रसङ्ग इति भावः । समनन्तरेति संस्कारस्कन्धाद्विलक्षणप्रत्ययप्रवाहरूपात् । कादाचित्कत्वेति यादृशो धर्मोऽधर्मश्च तादृश एव ज्ञानाकार इति कादाचित्कत्वसिद्धिः । उक्तेति इतरेतरसूत्र उक्तस्य क्षणिकत्वेन विज्ञानस्य न वेदनास्कन्धसंबन्ध इत्यस्य । तत्प्रवाहे संस्कारप्रवाहेपि विज्ञानस्कन्धसंबन्धाभावात्तौल्यात् । न च वासनावैचित्र्यादुपपत्तिः । सर्वमेव वैचित्र्यं युगपदेव प्रकाशयेत् । द्वितीये तु न कदापीतरम् । तत्तदाकारेति घटपटाद्याकारप्रतीतेः ।

यस्तूपलभमान एव नाहमुपलभ इति वदति स कथमुपादेयवचनः स्यात् ॥ २८॥

भाष्यप्रकाशः ।

पपत्तये बाह्यार्थापेक्षा तस्यावश्यमभ्युपेया । तथा सति सिद्ध एव बाह्योऽर्थः प्रपञ्चरूपः । सहोपलम्भनियमादभेदस्तु सहपदार्थविचारादेवासंगतः । सहत्वं हि द्वयोर्भिन्नयोः पदार्थयोरेकदेशवर्तित्वमेककालवर्तित्वं वा । उभयथापि हेतुतावच्छेदकतया प्रविष्टे पदार्थान्तरे भिन्नोपलम्भनियमादित्येव हेत्वर्थो भवति । तदेवं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधे यदि हेतुरादरणीयस्तदा प्रतिज्ञाबाधः । यदि प्रतिज्ञादरणीया तदा साधकं विना तदसिद्धिः । किंचाभेदोऽपि किमेकत्वमुत भेदाभावः । आद्येपि संख्या वा धर्मान्तरम् । आद्ये नीलतद्धियोरेकत्वसंख्याविशिष्टत्वमित्यर्थो भवति । तेन न बाह्यार्थबाधः । यथा घटपटयोरेकत्ववैशिष्ट्येपि नान्यतरबाधस्तद्वत् । एवं द्वितीयेपि । यदि भेदाभावपक्षस्तदा अभावस्य प्रतियोगी भेदस्त्वयावगतो, न वेति वक्तव्यम् । यदि नावगतस्तर्हि भेदस्य सर्वथा बुद्ध्यनारूढत्वेन नीलमात्रस्य भानान्न भेदस्य निषेधार्हत्वमित्यभेदासिद्धिः । अथावगतस्तथा सति संवित्तिवत् प्रत्यक्षत्वाद्धेत्वन्तरस्य तत्प्रतिक्षेपकस्याभावात् सिद्ध एव भेद इत्यभेदप्रतिज्ञा असंगतैव । तदेतदुक्तम् । यस्तूपलभमान एव नाहमु-

रश्मिः ।

तस्येति ज्ञानस्य । बाह्य इति । एतावतास्य **प्रपञ्चस्य नाभावः** उपलब्धेरिति भाष्यं प्रपञ्चितम् । अस्येति इदमा प्रत्यक्षस्य सदात्मकस्येत्युच्यते । **नाभावो** भावाभावः, सत्त्वमिति यावत् । उपलब्धिविषयत्वादित्युपलब्धेरिति भाष्यार्थः । इन्द्रियसंनिकर्षे बाह्यप्रपञ्चस्योपलभ्यमानत्वादित्युपलब्धेरित्यस्यार्थ इति वृत्तौ **श्रीकृष्णचन्द्राः** । उपलभ्यते हि प्रपञ्च इति तु भाष्यं उपलब्धेरित्यस्य विवरकम् । किंचेत्यादिना पूर्वमनूदितात्सहोपलम्भनियमादभेदस्तत्र हेतोरप्रसिद्ध्या साधनाप्रसिद्धिर्यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ । तस्याश्च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावाद्व्याप्तिज्ञानादेरभावः फलमिति कथं व्याप्तिग्रह इत्याहुः **सहोपेति** । ज्ञानविषयौ अभिन्नौ । सहोपलम्भनियमात् । अयं घट इतिवदिति । **उभयथेति** भिन्नपदार्थैकदेशवर्तित्वादिलक्षणद्वयेऽपि । हेतुत्वेति हेतू भिन्नपदार्थैकदेशवर्तित्वोपलम्भनियमादिति भिन्नपदार्थैककालवर्तित्वोपलम्भनियमादिति च जातौ तत्र भिन्नोपलम्भनियमत्वं हेतुतावच्छेदकं पदार्थस्य भिन्नशब्देन देशकालवर्तित्वस्यापि भिन्नशब्देन लाभाद्धेतुघटके न भवतः । एवं च तत्तया **प्रविष्टे पदार्थान्तरे** भिन्नरूपे सति **भिन्नोपलम्भनियमादित्यर्थो भवति** । हेतुस्तु भिन्नोपलम्भनियमादित्येवेत्यर्थः । नियमोपि नियतोपलम्भ इत्येवमुपलम्भविशेष एवेति यदि तदा तु भिन्नोपलम्भादित्यपि हेतुर्लाघवादेव । **विरोध** इति अभेदप्रतिज्ञा ज्ञानविषयावभिन्नाविति साध्यरूपा भेदघटितो हेतुरिति विरोधस्तस्मिन् । **आदरणीय** इति अशुद्ध एवादरणीयो न तु शोधनीयः । **प्रतिज्ञेति** अभेदबाधः । नहि गोत्वमश्वत्वेन सिध्यतीति । **साधकमिति** हेतुं **विना** । **तदसिद्धिरिति** अभेदप्रतिज्ञाया असिद्धिः । तथा च भेदसिद्ध्या सूत्र उपलब्धिविषयत्वरूपहेतुसिद्ध्या सूत्रीयसाधनाप्रसिद्धिर्नेति भावः । प्रकारान्तरेणापि साधनाप्रसिद्धिं वारयन्ति **किंचेति** । **अभेदो** नीलतद्धियोः । एकत्वेति । तदतिरिक्तमते तु संख्याया नीले द्रव्ये समवायसंबन्धस्तद्धियां स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धः । **तेनेति** बहुतरप्रसिद्धेनाङ्गीकारेण । एकत्वेति घटश्च पटश्च तयोः समाहारो घटपटमित्यत्रैकत्ववैशिष्ट्येपि । **नीलेति** नीलमित्यत्र तद्धीरपि नीलभिन्ना नेति **नीलमात्रस्य** । **न निषेधार्हत्वमिति** प्रतीतं हि निषेध्यमिति न्याय्यत्वान्न निषेधार्हत्वम् । **प्रत्यक्षत्वादिति** संवित्तौ प्रत्यक्षत्वं भेदे स्वाश्रयविषयतासंबन्धेन वर्तते । हेत्वन्तरस्येति प्रत्यक्षत्वेतरहेतोः । तत्प्रतीति भेदापाकारकस्य । तथापि यदि गणिता

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

ननूपलब्धिमात्रेण न वस्तुसत्त्वम् । स्वप्नमायाभ्रमेष्वन्यथादृष्टत्वादितिचेत् न । वैधर्म्यात् स्वप्नादिषु तदानीमेव स्वप्नान्ते वा वस्तुनोऽन्यथाभावोपलम्भात् । न तथा जागरिते । वर्षानन्तरमपि दृश्यमानः स्तम्भः स्तम्भ एव । स्वस्य मोक्षे प्रवृत्तिव्याघातश्चकारार्थः ॥ २९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पलभ इति वदति स कथमुपादेयवचनः स्यादिति । उपलभन्नेवेति पाठे तु औणादिकोऽतिप्रत्ययः । उणादीनां सर्वधातुभ्यो भवनात् । 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च' इति शतृवद्भावान्नुम् ।

'संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद् विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु' इति भाष्यानुशासनात् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥२९॥ पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं वारयितुं तद्दृष्टान्तासंगतिं वदतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकर्तुमवतारयन्ति नन्वित्यादि । अन्यथा

रश्मिः ।

एवातिप्रत्ययान्ता निपातिता इति कथं लभधातोरतिप्रत्यय इत्यत आहुः संज्ञास्विति । अनूबन्धमिति 'उपसर्गस्य घञि'इति दीर्घः । शास्त्रमिति अनुशासनीयमित्यर्थः । तथाचोपलभेरनुदात्तेतश्चातिर्नुम् । इति लभधातुरतिप्रत्ययः शतृवदिति उपलभन्निति भाष्यप्रयोगरूपकार्याद्विद्यादिति साधुरित्यर्थः । किंच रञ्जेः क्युनिति रञ्जेर्विहितः क्युन् कृपेरपि दृश्यते कृपण इति । तथा पृषदादिभ्यो निपातितः शतृवदिति लभेरपि भाष्ये दृश्यत इत्युपलभन्निति साधुः । अत्र उपाच्चेति सूत्रेण परस्मैपदप्रक्रियास्थेनोपपूर्वकालभेः परस्मैपदम् । वृत्तौ तु रमिरनुवृत्तः तत्साम्यादिकम् । सूत्रप्रणयनवैय्यर्थ्यापातात् । उपसंख्यानप्रसङ्गात् । तत्स्वरूपं तु 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति सूत्रादनु 'उपाच्च' उपसंख्यानमित्यनुशासनादिति । तथाच प्रपञ्चः सन् उपलब्धिविषयत्वात् घटवदिति सूत्रार्थः ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥ अनैकान्तिकत्वमिति । प्रपञ्चोऽसन् उपलब्धिविषयत्वात् स्वप्नवत् शुक्तिरजतवच्चेति दृष्टान्तान्तरेण पूर्वोक्तस्योपलब्धिविषयत्वस्य हेतोः स्वप्ने साध्यवदन्यस्मिन् वृत्तित्वात्साधारण्यम् । तत्रैव साध्यासामानाधिकरण्यादसाधारण्यम्, तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकादिरनुपसंहारीत्यनुपसंहारित्वं च । तद्वान् हेतुमान् स्वप्नादिस्तन्निष्ठोऽत्यन्ताभावः सत्त्वात्यन्ताभावस्तादृशाभावप्रतियोगिसाध्यं सत्त्वं यस्य विपक्षस्य स्वप्नादेरिति लक्षणसमन्वयः । साधारणाद्यन्यतमत्वमनैकान्तिकत्वमित्यनैकान्तिकलक्षणादनैकान्तिकत्वमुक्तम् । किंच विरुद्धत्वमपि । 'साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम्' [1] । साध्याभावसाधको हेतुर्यथोक्ते प्रपञ्चः असन्नित्यत्र प्रपञ्चः असन् प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति सत्प्रतिपक्षत्वमपि । तथा प्रपञ्चस्य पक्षत्वे आश्रयासिद्धत्वमपि । पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावात् । व्याप्यत्वासिद्धत्वं च । पक्षस्य ज्ञानात्मकत्वेनोपलब्धिविषयत्वानङ्गीकारात् । एवं साध्याप्रसिद्धिरपि । सत्त्वे सत्त्वत्वाभावात् । सत्पदार्थानङ्गीकारात् । साधनाप्रसिद्धत्वमपि । हेतुतावच्छेदकस्योपलब्धिविषयत्वत्वस्य हेतौ ज्ञानातिरिक्तविषयाभावेनाभावात् । किंच बाधोपि । पक्षे साध्याभावात् । प्रपञ्चस्यासत्त्वादिति परोट्टङ्कितं वारयितुमित्यर्थः । तद्दृष्टान्तेति

१. साध्यव्यापकीभूतस्य हेतोर्योऽभावस्तस्य प्रतियोगित्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

दृष्टत्वादिति वस्त्वसत्त्वस्य दृष्टत्वात् । तथा च पूर्वोक्तो हेतुः साधारण इत्यर्थः । व्याकुर्वन्तीत्यादि । तथा च स्वप्नदृष्टजागरितदृष्टयोस्तात्कालिकाऽन्यथात्वतात्कालिकान्यकालिकान्यथात्वाभावरूपवैधर्म्यान्न स्वप्नजागरितदृष्टयोस्तुल्यत्वमित्यर्थः । अन्ये तु बाधाबाधाभ्यां दुष्टकारणजन्यत्वशुद्धकारणजन्यत्वाभ्यां च वैधर्म्यमाहुः । एवंच मायास्थलेऽप्येतत् तुल्यम् । तत्र

रश्मिः ।

तस्य सौगतस्य यौ दृष्टान्तौ स्वप्नवत् शुक्तिरजतवदिति तयोरसंगतिम् । पूर्वोक्त इति उपलब्धिविषयत्वहेतुः । साधारण इत्युपलक्षणमसाधारणादीनाम् । सूत्र आदिशब्दो जागरितदृष्टान्तं वक्ति । 'स्वप्नः सुप्तस्य विज्ञाने' इति । षष्ठ्यन्ताद्वतिः तुल्यार्थ इत्याशयेनाहुः स्वप्नदृष्टेति । तात्कालिकान्यथात्वं च तात्कालिकान्यकालिकान्यथात्वाभावश्च तौ ताभ्यां रूप्यते व्यवह्रियत इति तद्रूपं वैधर्म्यम् । तात्कालिकान्यथात्वतात्कालिकान्यकालिकान्यथात्वाभावरूपवैधर्म्यं तस्मादित्यर्थः । इत्यर्थ इति तथा च जागरितस्यादिशब्दार्थत्वेन भाष्ये स्वप्नमायाभ्रमेष्वित्युक्त आदिशब्दार्थो न सिद्धान्ते अपि तु पूर्वपक्ष इति ज्ञापितम् । तथा चोक्तसूत्रार्थादिदं लभ्यते । स्वप्नजागरितदृष्टयोस्तुल्यत्वम् । स्वप्नदृष्टविषयत्वतुल्यं जागरितदृष्टविषयत्वं यदुक्तं तन्न संभवति । भ्रमप्रमाभ्यां विषयभेदात् । तथा च प्रमाविषयत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वान्नोपलब्धित्वेन सामान्यरूपेणोपलब्धिः पूर्वसूत्रे विवक्ष्यते अपि तु प्रमात्वेन रूपेणातो न साधारणादय इति । तदित्थम् । प्रपञ्चः असन्, उपलब्धिविषयत्वात्, स्वप्नवदित्यनेनानुमानान्तरेण दोषा उद्भावितास्ते न सन्ति स्वप्नादेः सत्त्वरूपसाध्यवदन्यत्वेपि तत्र प्रमाविषयत्वरूपहेतोरभावान्न हेतोः साधारण्यम् । एवं स्वप्नादौ साध्यासामानाधिकरण्यविरहादसाधारण्यमपि न । एवं स्वप्नमायादौ हेतुमत्ताभावेन तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावात्साध्ये हेतोर्नानुपसंहारित्वम् । किंच संस्तूपलभ्यत इति सत्त्वव्यापकीभूतहेत्वभाव उपलभ्यमानो न जातः किंत्वन्याभावस्तादृशाभावप्रतियोगी अन्यः । न तूपलब्धिविषयत्वमितीदं न विरुद्धम् । तथा असन् प्रत्ययत्वात्, स्वप्नप्रत्ययवदित्यस्य प्रतिपक्षस्य 'अत्रात्मा स्वयंज्योतिर्भवति' इति श्रुतेरात्मभिन्नस्य विषयस्य मिथ्यात्वेन प्रत्ययत्वहेतोः स्वप्नदृष्टिविषयकज्ञाने साधारण्यमिति न सत्त्वसाध्यकोपलब्धिविषयत्वहेतुकमनुमानं सत्प्रतिपक्षम् । किंच प्रपञ्चे पक्षतावच्छेदकाभावादाश्रयासिद्धत्वं यदुक्तं तत्तु पूर्वसूत्रे एवायमर्थ इत्यादिना बाह्यार्थसाधनान्नित्ये प्रपञ्चे प्रपञ्चत्वमस्तीति न संभवति । एतेन बाह्यार्थसाधनेनैवोपलब्धेर्विषयत्वस्यैव प्रपञ्चेऽङ्गीकार्यत्वाज्ज्ञानात्मकत्वाभावेन हेतोः पक्षसत्त्वान्न व्याप्यत्वासिद्धत्वम् । किंच बाह्यार्थसाधनेन प्रपञ्चस्य सत्त्वात्साध्याप्रसिद्धिरपि नास्ति । तथा प्रपञ्चस्य सत्त्वादेवोपलब्धिविषयत्वस्य हेतुतावच्छेदकस्य हेतौ सत्त्वान्नासाधनाप्रसिद्धिः । बाधोऽपि नास्ति । प्रपञ्चस्य सत्त्वात् । ब्रह्मकार्यत्वात् । किंच प्रपञ्चः असन्, उपब्धिविषयत्वात् स्वप्नवदिति । व्याप्यत्वासिद्धम् । कथम् । इत्थम् । मायिकत्वमुपाधिः । यत्र यत्रासत्त्वं तत्र तत्र मायिकत्वमिति साध्यव्यापकत्वम् । यत्र यत्रोपलब्धिविषयत्वं तत्र तत्र मायिकत्वमिति नास्ति । प्रपञ्चे मायिकत्वाभावात् । तस्मान्निर्दुष्टं सत्त्वसाध्यकमुपलब्धिविषयत्वलिङ्गकमनुमानमिति भावः । अन्ये त्विति शांकररामानुजमाध्वाचार्याः । स्वप्नजागरितयोर्बाधाबाधाभ्याम् । रामानुजाचार्यमते तु विशेषमाहुः दुष्टेति, निद्रादयो दोषाः । आहुरिति । सिद्धान्ते तु निर्हेतुकतात्कालिकान्यथात्वनिर्हेतुकतात्कालिकान्यकालिकान्यथात्वाभावाभ्यां वैधर्म्यमित्युक्तम् । जागरितदृष्टेऽपि क्वचिदतिदिशन्ति स्म एवं चेति । मायास्थले इति शुक्तिरजतादिस्थले ।

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युच्यते, बाह्यार्थव्यतिरेकेणापि वासनया ज्ञानवैचित्र्यं भविष्यतीति तन्न। वासनानां न भाव उपपद्यते। त्वन्मते बाह्यार्थस्यानुपलब्धेः। उपलब्धस्य हि वासनाजनकत्वम्। अनादित्वेऽप्यन्धपरंपरान्यायेनाप्रतिष्ठैव। अर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावाद् वासनाव्यतिरेकेणाऽप्यर्थोपलब्धेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थसिद्धिः ॥ ३० ॥

भाष्यप्रकाशः।

मात्मांशग्राहि वा न वा। आद्ये तस्य तथात्वे हेत्वन्तराकाङ्क्षा, ततस्तद्धेतोरित्यनवस्थानादसिद्धिः। द्वितीये तु नीलादिज्ञानैः किमपराद्धं येन स्वानुमाने तथात्वमङ्गीकृत्यापि बाह्यप्रकाशकानि तान्यात्मन्यवरुध्यन्ते। किंच। अज्ञानविषयकज्ञानस्य ज्ञानाभाव एव ग्राह्यः। न च ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मता संभवति। अत्यन्तविरुद्धत्वादित्यादीनि बहूनि दूषणान्याहुरित्युपरम्यते। चकारसूचितं दूषणान्तरमाहुः। स्वस्येत्यादि। प्रवृत्तेर्बाध्यत्वात् तदस्तित्वस्य चानङ्गीकारात् तथेत्यर्थः। तेन प्रपञ्चस्य न स्वमादितुल्यत्वमिति सिद्धम् ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥ क्षणिकविज्ञानवाद्युक्तं ज्ञानवैचित्र्यहेतुं दूषयतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति यदपीत्यादि। अयमर्थः। वासना हि अनुभवजनितः स्मृतिजनकः संस्कारः

रश्मिः।

घटितं वेद्यत्वं संवित्तिः तस्मात्। स्वसंवित्तित्वं हेतुतावच्छेदकम्। एतच्च ग्रन्थे द्रष्टव्यम्। हेतुं विवृणोति स्व बाह्यत्वेति बाह्यत्वघटितग्राह्यलक्षणयोग इत्यत्र ज्ञाने बाह्यत्वेन घटितं ग्राह्यं गोचरस्तलक्ष्यतेऽनेन ग्राहकेण स ग्राहकः बाह्यत्वघटितग्राह्यलक्षणः तस्य योगो विषयितया संवित्तौ तस्मात्, संवित्तिप्रोक्तज्ञानात्। आदिशब्दार्थो द्रष्टव्यः। अनुमानादिति गृह्यत इति संबन्धः। दृष्टान्तस्तु स्वप्न एव। आत्मांशेति बाह्यत्वघटितग्राह्यग्राहि। तस्येति अनुमानं व्याप्तिज्ञानं न तु नीलादिकम्। ज्ञानात्मांशभूतज्ञानाकार इत्यनुमितिमुद्राव्य सनाथं न नीलज्ञानात्मांशभूतज्ञानाकारं गृह्णाति विषयीकरोति तस्मादनुमानस्य तादृशात्मांशग्राहित्वे विषयीकरणे हेत्वन्तरस्य परंपरारूपस्याकाङ्क्षा भवति। हेत्वन्तरे परंपरारूपे हेतोरुक्तन्यायाविरोधरूपस्य। यद्वा हेतोरनुमानतयोक्तविकल्पे प्राप्ते पुनः पुनराद्ये तस्य तथात्वे हेत्वन्तराकाङ्क्षा पूर्वोक्तप्रकारेण भवत्येवं तस्य तस्यापीत्यनवस्थानादात्मांशग्राहित्वासिद्धिरित्यर्थः। किमपराद्धमिति आत्मांशग्राहित्वे तुल्ये येनापराधेन नीलज्ञानस्य प्राथम्यमपहृतम्। प्रत्यक्षानुमानेत्यादिक्रमाद् एतदेवाहुः येनेत्यादिना। येन अपराधेन। तथात्वं आत्मांशग्राहित्वम्। बाह्येति अर्थप्रकाशकानि। तानीति नीलादिज्ञानानि। आत्मनि ज्ञानस्वरूपविषयेऽवरुध्यन्ते संकुचितानि क्रियन्ते। एवेति अयं ज्ञानात्मकत्वं व्यवच्छिनत्ति। विरुद्धत्वं सहानवस्थायित्वम्। सूचितमिति। तथा च व्यञ्जनया चकारार्थ इति भाष्येऽर्थः। तदस्तीति आलयविज्ञानास्तित्वस्य। तथेति मोक्षार्था या प्रवृत्तिस्तस्या व्याघातः। चैत्रस्य गुरुकुलमितिवदन्वयः। स्वप्नादीति। आदिशब्देन मायाभ्रमौ ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥ क्षणिकेति। ननु वैधर्म्यमप्रयोजकं स्वप्नेऽपि स्वप्नान्तरवैधर्म्यदर्शनात्। अतो विचित्रवासनाभ्यो विचित्राणि ज्ञानानि तेभ्यः पुनस्ता इति चक्रवत्परिवृत्त्यङ्गीकृतौ न किमपि दूषणमित्येवमुक्तम्। हेतुं वासनाम्। त्वन्मत इत्यादिभाष्यतात्पर्यमाहुः अयमिति।

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

वासनाया आधारोऽपि नास्ति । आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वात् । वृत्तिविज्ञानवत् । एवं सौत्रान्तिको विज्ञानवादी च प्रत्युक्तः ।

भाष्यप्रकाशः ।

कार्यलिङ्गकानुमानात् सिद्ध्यति । अनुभवं विना तु न तस्या उत्पत्तिः । अनुभवस्य चार्थं विना । अर्थस्तु त्वन्मते नास्त्येवेति तज्जनकाभावे कथं तस्याः सिद्धिः । अथ विचित्राज्ज्ञानाद् वासना, विचित्राभ्यो वासनाभ्यो ज्ञानानीति हेतुहेतुमद्भावेन विज्ञानवासनाचक्रमनादि परिवर्तत इति वदसि तदाप्यन्धपरंपरान्यायेन तस्य ज्ञानस्याप्रतिष्ठैव । अर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावात् । यदि ह्यर्थव्यतिरेकेण वासनाः स्युस्तदा स्वप्नं दृष्ट्वोत्थितस्य तदनुभवजन्या वासनास्ताभ्यश्च तादृशानि विज्ञानान्येव सर्वदानुवर्तेरन् न तु तद्विसदृशानि जाग्रद्विज्ञानानि भवेयुः । तदुपमर्दकस्य बाह्यार्थस्य त्वन्मते अभावात् । दृश्यते त्वन्यथा, अतोर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावादन्वयेन वासनाव्यतिरेकेणार्थोपलब्धेश्च व्यतिरेकेणेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थसिद्धिरिति न बाह्यापलापः शक्यः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥ प्रकान्तरेणापि वासनां निराकरोतीत्याशयेनाहुः **वासनाया** इत्यादि । अयमर्थः । वृत्तिविज्ञानं वासनाजनकं पूर्वक्षणवृत्ति । तदाधारश्चालयविज्ञानं तत्समानकालम् । एवं सति वृत्तिविज्ञानेन यदा वासनोत्पादनीया तदानीं वृत्तिविज्ञानाधारस्यालयविज्ञानस्य नष्टत्वादाधाराभावेनापि वासनानुपपत्तिः । तदानीमालयविज्ञानसत्ताङ्गीकारे क्षणिक-

रश्मिः ।

अर्थेतरे प्रत्यक्षाभावादाहुः **कार्येति** देवदत्तो वासनावान्, स्मृतेः, अस्मदादिवदित्य**नुमानात्** । **विनेति** नोत्पत्तिरित्यर्थः । **तज्जनकेति** वासनाजनकानुभवाभावे । **तस्या** इति वासनायाः । तथा चोपलब्धस्य बाह्यार्थस्य विषयस्यानुभवद्वारा वासनाजनकत्वं हि निश्चयेनेतिभाष्यार्थः । **अनादित्व** इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अथेति** । **विचित्राज्ज्ञानादिति** स्मार्तः प्रयोगः । **अप्रतीति** युक्तेरप्रतिष्ठा । तर्काप्रतिष्ठानसूत्राद्धेवकारः । **अर्थेत्यादि** । इदं व्याख्येयं भाष्यम् । उक्तं भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **यदि हीति** । **तदुपेति** स्वप्नोपमर्दकस्य । सिद्धान्ते त्वयं दोषो नास्तीत्याहुः **त्वन्मत** इति । **अन्यथेति** स्वप्नविज्ञानोपमर्दनेन विसदृशानि विज्ञानानीत्यर्थः । **अन्वयेनेति** अर्थसत्त्वे वासनासत्त्वमित्यनेन । **वासनेत्यादि**भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **वासनाव्यतीति** अर्थाभावे वासनाभाव इति व्यतिरेको न तु वासनाभावेऽर्थाभाव इति । ननु किमनेन न त्वित्युक्तपक्षेणार्थाभावे वासनाभाव इत्यस्यैव सुवचत्वादिति चेन्न । चक्रवत्परिवृत्तौ वासनाया अपि कारणत्वसंभवो न भवतीत्यस्य कारणताग्राहकव्यतिरेकेऽवश्यवक्तव्यत्वात् लाघवमत्र शरणम् । **अर्थसिद्धिरिति** विषयसिद्धिः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥ वृत्तिविज्ञानक्षणिकत्वतुल्यमालयविज्ञानस्य क्षणिकत्वम् । तस्माद्वासनाया **आधारोऽपि नास्तीति** भाष्यार्थमाहुः **अयमिति** । **वृत्तिविज्ञानमिति** । वृत्तौ तु प्रवृत्तिविज्ञानमुक्तं शंकरभाष्येपि तथोक्तम् । तत्र प्रवृत्तेर्वासनाजनकत्वं दुरूहमिति तत्त्यक्तम् । **पूर्वेति** वासनायाः **पूर्वक्षणवृत्ति** । **तदाधारः** वासनाधारः । **तत्समानेति** क्षणिकत्वेऽपि वृत्तिविज्ञानसमकालं भवति । **यदेति** द्वितीयक्षणे । **तदानीमिति** आलयविज्ञानतृतीयक्षणे । एवमेतावता भाष्यं व्याख्यातम् । अन्यदाहुः **तदानीमिति** । **क्षणिकेति** । आधारस्यालयविज्ञानस्य द्विक्षणावस्थायित्वात् ।

माध्यमिकस्तु मायावादिवदत्यसंबद्धभाषित्वादुपेक्ष्य इति न निराक्रियत आचार्येण ॥ ३१ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वादहानिः । यदि च संतानिन आलयविज्ञानस्य वृत्तिविज्ञानाधारत्वं तत्संतानस्य वासनाधारत्वमित्युच्यते, तदापि वृत्तिविज्ञानवैसादृश्यहेत्वभावादसंगतिः । यदि च संतानप्रवाह एव वासनेत्युच्यते, तदापि, उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधादित्यादीनां दूषणानामापत्तिः । तस्मादसंगतमेवेदं मतमिति । उपसंहरन्ति एवमित्यादि । तर्हि माध्यमिकः कुतो न दूष्यत इत्यत आहुः माध्यमिकेत्यादि । यथा हि मायावादिनः श्रुतिच्छायामादाय सर्वं विप्लावयन्ति तथा सोऽपि युक्तिच्छायामादाय सर्वं नाशयतीत्यसंबद्धभाषित्वात् स्वयुक्तिभिरेव दूषितप्रायः । स हि सर्वशून्यवादी येन प्रमाणेन शून्यतां साधयति तत् प्रमाणं वर्तते, न वा । यदि वर्तते तदा सर्वशून्यत्वप्रतिज्ञाहानिः । यदि नास्ति तदा तदभावे कथं सर्वशून्यतां साधयेत् । किंच, स ह्येवं वदति । यदसत् तन्न कारकैर्जायते । यथा शशविषाणम् । यत् सत् तदपि भावाच नोत्पद्यते । तथाहि । न तावद्भावात् । पिण्डबीजाद्युपमर्देनैव घटाङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् । नाप्यभावात् । अभावात्मकत्वस्याभावान्वयस्य च कार्येष्वदर्शनात् । न स्वतः । आत्माश्रयप्रसङ्गात्, प्रयोजनाभावाच्च । न वा परतः । परतः परोत्पत्तौ परत्वाविशेषात् सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । एवं जन्मनि निरस्ते जन्माभावादेव विनाशस्या-

रश्मिः ।

संतानिन इति विज्ञानप्रवाहिणः । संतानस्य प्रवाहस्य । वृत्तीति । घटवृत्तिविज्ञानस्य पटवृत्तिविज्ञानवैसादृश्ये हेतोरभावादालयविज्ञानस्य प्रकाशकस्यैकविधत्वेन विचित्रवासनासंगतिः । संतानेति वासनायाः संतानप्रवाहः । श्रुतीति 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति 'सैषाविद्या जगत्सर्वम्' इत्येवंजातीयश्रुतीनाम् । छायामर्थाभासमादायेत्यर्थः । कथम् । इत्थम् । पूर्वस्यास्तैत्तिरीयस्थाया उत्तरार्धाविचारात् । तत्र ब्रह्मण आनन्दज्ञानमुक्तम् 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इति । तच्च प्रत्यक्षं भयाभावलिङ्गात् । तत्र शाब्दमपि पक्षे कारणम् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इति श्रुतेः । शाब्दं शब्दनिवृत्तौ न संभवति । तथा 'सत्यं ज्ञानम्' इति श्रुतिव्यापारस्य स्वयमङ्गीकारादनङ्गीकारे ब्रह्माज्ञानं प्रसज्येत । द्वितीयस्यां नानात्वमिह प्रपञ्चे परिदृश्यमानं यत्तन्नास्ति किंत्वेकमेव ब्रह्म साकारं व्याप्तमित्यैच्छिकमिति स्फुटप्रतीतेः । सत्यत्वादिधर्माणां नित्यानां स्वस्थितानां स्वयमङ्गीकाराच्च । अत एव च तृतीयस्यामपि नृसिंहोत्तरतापनीयस्थायामविद्यात्मकत्वं जगतोऽपार्थं द्वैतस्य पूर्वं सत्यत्वादिनैवाविद्याया असत्याया न समवायित्वम् । शशशृङ्गवत् । अतः प्रकरणानुरोधाद्ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी सा गृह्यते इत्यादि स्फुटं पण्डितकरभिन्दिपाले । विशेषस्तु दहराधिकरणे स्फुटः । सर्वमिति सन्मार्गम् । विप्लावयन्तीति न सन्नासन्न सदसन्न सदसद्विलक्षणं किंतु शून्यमस्थूलादिश्रुतेरित्येवंवादिनः । न च 'शून्यभावेन युञ्जीयात्' इत्यमृतबिन्दूपनिषद्विरोध इति वाच्यम् । भावशब्दान्न केनापि भावयितुं शक्य इति व्युत्पत्तेः, शून्यशब्दस्यापि । युक्तीति इयमग्रे स्वयमेव वक्तव्या । किंच स हीत्यादिना । एवेति नीलादिप्रकाशकज्ञानं व्यवच्छिनत्ति । अभावेति समवायिकारणतागमकस्येत्यर्थः । आत्मेति यथा घटाद् घटोत्पत्तौ । प्रयोजनं प्रवर्तकं फलं, तदभावान्न स्वत इत्यर्थः । परत इति शून्यतत्त्वात् । कारणतावच्छेदकदेशकृतकालकृतपरत्वस्य यथाकथंचित् सर्वत्र सत्त्वेनाविशेषात्सर्वतः कारणेभ्यः कार्यमात्राधिककार्येभ्यश्च सर्वोत्पत्तेर्दृष्टातिलङ्घनेन प्रसङ्गात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्यभावः । नापि सदसत् । सदसतोरितरेतरविलक्षणत्वादेकस्य सदसद्भावानुपपत्तेः । नापि सदसद्विलक्षणम् । एकस्य तथात्वानुपपत्तेः अदर्शनाच । अतः कोटिचतुष्टयनिर्मुक्तं शून्यमेव तत्त्वम्, अभावापत्तिरेव मोक्ष इति । तदिदमसंगतम् । तथाहि । यत्त्वया चतुष्कोटिनिर्मुक्तं शून्यं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते, तत् केनचित् प्रमाणेनावगतमुत प्रमाणं विना वस्तुसामर्थ्यात् । नान्त्यः । तथा सत्याकाशवत् सार्वजनीनं स्याद् न वादिनो विप्रतिपद्येरन् । किंच, तत् सामर्थ्यं तत्रास्ति न वा । यद्यस्ति तर्हि तदाधारं शून्यमप्यस्त्येवेति न चतुष्कोटिनिर्मुक्तता । अथ नास्ति, तदापि तथा । नाद्यः । प्रमाणेऽप्यस्तिनास्तिभ्यां विकल्पिते चतुष्कोटिविधुवनासिद्धेः । किंच । येनावगतं तत् किंप्रमाणं, प्रत्यक्षमनुमानं वा । नाद्यः । सार्वजनीनत्वाभावेन तत्र प्रत्यक्षस्य प्रतिवाधनादरणीयत्वात् । अथ यद्विचारासहं तच्छून्यमित्यनुमातव्यं तदा तवोदाहरणाभावः । सर्वस्यैव पक्षीकरणात् । तथा च नानुमानस्य सिद्धिः । अथ, घटः शून्यः उक्तरीत्या विचारासहत्वात् पटवत्, इति परोक्तरीतिकप्रयोगेणानुमातव्यं तदा तु सुवर्णजन्यकटकादौ तन्तुजन्यपटादौ च व्यभिचारेणोपमृद्य प्रादुर्भावस्य निरस्तत्वाद्भावादेव भावोत्पत्तिः सिद्धैवेति न विचारासहत्वस्य सिद्धिरिति स्वयुक्तिभिरेव दूषितत्वान्न निराक्रियत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

रश्मिः ।

अभाव इति । 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इति । नापीति उत्पद्यत इत्यन्वयः पूर्ववत् । एकस्येति सत्त्वमसत्त्वं चैकस्य नास्तीति नापीति उत्पद्यत इत्येव पूर्ववत् । एकस्येति सद्विलक्षणमसत्, असद्विलक्षणं सदिति द्वैतं त्वेकमिति भावः । भिन्नमुभयादेकमिति चेत्तत्राह अदर्शनादिति । कोटीति सदसत्सदसत्सदसद्विलक्षणरूपकोटिचतुष्टयं तेन निर्मुक्तम् । नन्वाकाशवत्सार्वजनीनत्वेपि वादिविप्रतिपत्तिर्दृश्यत इत्यत आहुः किंचेति । न चतुरिति असत्कोट्यभावादिति भावः । किंतु सत्कोटौ निवेशः । तथेति अभावाधारः शून्यमस्तीति सत्तया न चतुष्कोटिनिर्मुक्तता । नाद्य इति शून्यं प्रमाणेनावगतमिति पक्षो नेत्यर्थः । चतुरिति चतुष्कोटिनिर्मुक्ततासिद्धेः । प्रमाणमपि शून्यमिति शून्येनावगतं शून्यमिति वक्तुं योग्यं नेत्यर्थः । धुञ् कम्पने स्वादिः ल्युट् । उवङ् । धू विधूनने तुदादिर्वा । चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युजिति युच् तु न । अकर्मकत्वाभावात् । चतुष्कोटेः कर्मत्वात् । पठितान्विद्यामितिवत् । सार्वेति शून्यस्य सार्वत्यादिः । अनुमातव्यमिति । सर्वं शून्यं विचारासहत्वादित्यत्र केवलव्यतिरेकिणि व्याप्तिज्ञानविषयं कर्तव्यं शून्यमित्यर्थः । उदाहरणमन्वये दृष्टान्तस्तदभावात् । तथा चेति सामानाधिकरण्यग्रहे स्थलान्तराभावे च दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिज्ञानस्यासिद्धिः । तथा चाज्ञानरूपा सिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वमस्येति स्थितमनुमानपरिच्छेदसमाप्तौ मुक्तावल्याम् । दृष्टान्तार्थं यतते स्म अथेति । उक्तरीत्येति कोटिचतुष्टयखण्डनरीत्या । परोक्तेति सामान्यतः पक्षासंभवे विशिष्य पक्षसंभव इति नैयायिकोक्तरीतिकप्रयोगेण । व्यभीति उपमृद्याभावं प्राप्य प्रादुर्भावस्य व्यभिचारेणेत्यर्थः । उपमृद्येति अभावं प्राप्य । निरस्तत्वात् 'नासतो दृष्टत्वात्' इति सूत्रे । स्वेति नाप्यभावाद् अभावात्मकत्वस्याभावान्वयस्य च कार्येष्वदर्शनादिति युक्त्या । एवं भावात् स्वतः परतश्चोत्पत्तिः । स्वयुक्तिभिर्दूषितेति बहुवचनात् । इत्यर्थ इति । आचार्येण व्यासेनेत्यर्थो भाष्ये । आर्हतास्तु द्वितीयाधिकरणे निरस्तीकरणीयाः । चार्वाकस्त्वग्रे प्रतिवक्तव्य इति पद सौगताः ॥ २१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना बाह्यवादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा असंबद्ध एवेत्यलं विस्तरेण। चकाराद् वेदविरोधो मुख्यः॥ ३२॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे पञ्चमं नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः।

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥ भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम्। एतेनैवात्यसंबद्धत्वबोधनेन केवलदृष्टमात्रानुसारी चार्वाकोपि प्रत्युक्तो ज्ञेयः। ननु, यद्यप्यत्र विज्ञानातिरिक्तप्रपञ्चसत्त्वं साधितं, तथापि तृतीयस्कन्धे कापिलेये,

'ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्। अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा'

इत्यत्र, तथा दशमस्कन्धे

'सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः। त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया।

तस्मान्न सन्त्यमी भावा यर्हि त्वयि विकल्पिताः' इत्यत्रैवमन्यत्र च

प्रपञ्चस्य ज्ञानमात्रत्वं कल्पितत्वं चोच्यत इति कथं तद्विरोधः परिहर्तव्य इति चेत्। उच्यते। कपिलेन हि प्रपञ्चं ब्रह्मात्मकत्वेनाजानतां बहिर्मुखतया ब्रह्मभिन्नगुणजन्यपृथगर्थत्वेन जानतां प्रतीतिमादाय तस्या एकदेशस्वस्वभावग्राहित्वेन तादृशप्रतीतिविषयमर्थत्वमपोह्य ज्ञानात्मकब्रह्मरूपता बोध्यते वैराग्यार्थं, न तु ब्रह्मोपादेयार्थरूपताप्यपोह्यत इति ब्रह्मनिर्गुणपदाभ्यामवसीयते।

रश्मिः।

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२॥ निगदेति। चकारादित्यादिभाष्ये चकारोनुक्तस्य वेदविरोधस्य समुच्चायक इति हृदयम्। एतेनैवेति भाष्येणैव। एवकारेण युक्तिव्यवच्छेदः। रामानुजाचार्यैरस्मिन्सूत्रे माध्यमिको निराकृतः। तथा सति षट्सु सर्वथानुपपत्तिर्न संभवति। या तु 'स्मृतेश्च' इति सूत्रेणानुस्मृतिमात्रेण निराकृतात आचार्यैः षट्सु सर्वथाऽनुपपत्तिं बोधयितुं बाह्यवाद इत्युक्तं तदाहुः अत्यसंबद्धेति। चार्वाक इति। अयं तु लोकायतदर्शनं बृहस्पतिप्रणीतमनुसरति देहात्मवादी प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी च। अस्य देहात्मविवेकदर्शनज्ञानिप्रत्यक्षाननुसंधानात्प्रत्यक्षैकप्रमाणवादित्वेऽत्यसंबद्धभाषित्वम्। पराचीनैरिति पराङ्मुखैः केवलदृष्टमात्रग्राहकैः। शब्दादीति शब्दादिधर्मो यस्य विद्यते स शब्दादिधर्मी तेनार्थरूपेण। द्वात्रिंशेस्ति श्लोकः। दशमेति पञ्चाशीतितमेध्याये। तद्वृत्तय इति प्रकृतिपरिणामादयः। उच्यत इति इदं मतान्तरमपेक्ष्योच्यते। ब्रह्मेति प्रकृतिजन्येत्यर्थः। जानतामिति सांख्यानाम्। एकोनत्रिंशत्तमे देवहूतेः 'यथा सांख्येषु कथितम्' इति प्रश्नात्। उत्तरस्यापि सांख्यानुसारित्वात्। तस्या इति ब्रह्मात्मकेऽन्यथाबुद्धिर्भ्रान्तिरित्यतो भ्रान्तेरित्यर्थः। सर्वजनीना प्रतीतिः कथं भ्रान्त्येत्यत आहुः एकेति व्यापकसर्वाकारज्ञानस्यैकदेशः कश्चिदाकारः परिच्छेदश्च तद्ग्रहणेन स्वस्येन्द्रियस्य यः स्वभावः पराक्त्वं तद्ग्रहणेन च तद्ब्रह्मात्मकं निर्गुणं ज्ञानमन्यथागृहीतं भवतीति भ्रान्तिरित्यर्थः। तादृशेति भ्रान्तप्रतीतिविषयम्। अपोह्येति विशेषदर्शनवद्विषयगानघटत्वादिप्रकारकं ज्ञानमपोह्य ब्रह्मत्वेन ज्ञानात्मकब्रह्मरूपता घटादीनां बोध्यते इति। वैराग्यार्थमिति 'विरागो येन पुरुषो भगवन्सर्वतो भवेत्' इति देवहूतिप्रश्नादिदं कपिलवाक्यं वैराग्यार्थम्। स्फुटं चेदमाकरे। ब्रह्मोपेति ब्रह्म उपादेयार्थः ब्रह्मोपादेयार्थस्तद्रूपतापीत्यर्थः। ब्रह्मनिर्गुणेति। अत्र ज्ञानमर्थरूपेण भ्रान्त्यावभातीत्युच्यते। तत्र

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥ (२-२-६)

विवसनसमयो निराक्रियते । ते ह्यन्तर्निष्ठाः प्रपञ्चे उदासीनाः सप्त विभक्तीः

भाष्यप्रकाशः ।

तथा सति कस्तत्र विरोधः । एवमेव दशमस्कन्धीये वाक्येऽपि ज्ञेयम् । तत्रापि सांख्यसिद्धानामेव योगमायाकल्पिततया अभावविधानात् । एवं सर्वत्रावान्तरप्रकरणवशेन वैराग्यार्थं महेन्द्रजालपक्षमिन्द्रियायनसृष्टिपक्षं चादाय मतान्तरसिद्धस्यैव बोधकं ज्ञेयम् । अतो न कोपि क्वापि विरोध इति सर्वं सुस्थम् ॥ ३२ ॥ इति नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥ अधिकरणमवतारयन्ति **विवसनेत्यादि** । एत एव क्षपणका आर्हता जैनाश्चोच्यन्ते । मुक्तकच्छाः पूर्वं दूषिताः, इदानीं विवसना दूष्यन्त इति **वाचस्पतिमिश्राः** । सौगतवज्जैना अपि परमाणुकारणत्वादिकं जगतो वदन्तीत्यनन्तरं जैनपक्षो दूष्यत इति **रामानुजाचार्याः** ।

वस्तुतस्तु विरुद्धधर्माधारत्वं ब्रह्मण्येव प्रमाणसिद्धं, नान्यत्रेति स्थापयितुं तद्दूषणम् ।

रश्मिः ।

ज्ञानं न भ्रमः । नाप्यर्थानुपादानम् । ब्रह्मेति ज्ञानविशेषणात् । ब्रह्मणः समवायित्वं समन्वयाधिकरणे सिद्धम् । अर्थरूपेणेत्यानन्दसंवलने साकारो भवति । तन्मन इन्द्रियेण गृहीतं सयथार्थो भवति । पराचीनैरिन्द्रियैस्तु जनितया भ्रान्त्या गृहीतं भवति । ब्रह्मभिन्नगुणजन्यपृथगर्थत्वेन ग्रहणात् । पृथक्त्वं भ्रान्तिविषयः । तदेतत्पराचीनैरितीन्द्रियविशेषणाल्लभ्यते । पराक्त्वं पृथक्त्वापरपर्यायम् । जगत्यारोप्य गृह्णत इतीन्द्रियधर्मा भ्रान्त्या गृह्यन्त इति । इयं भ्रान्तिरपि सांख्यानां न ब्रह्मवादिनामिति वदति एकमित्यनेन । अस्त्वेवं तथापि ब्रह्मोपादानत्वं त्वपोद्यमेव सत्त्वादिगुणानां जगति दर्शनादत आह **निर्गुणमिति** । एते गुणा ब्रह्मण एव न प्रकृतेः 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः' इति वाक्यात् । तदेतदभिसंधायोक्तं **ब्रह्मनिर्गुणपदाभ्यामवसीयत** इति । अन्यथैकं वदेत् । तथा च गुणा भ्रान्त्या सांख्यानां, निर्गुणं तु ब्रह्म ब्रह्मवादिनामिति सिद्धम् । **सांख्यसिद्धानामिति** । अयमर्थः । इदं हि वसुदेववाक्यम् । इदमपि भगवतोपगतम् । तातत्वेन वसुदेववरणात् । परं सूचितमेतत् । उदाहृतं 'तत्त्वसंघः सांख्यसिद्ध' इति 'वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे । यन्नः पुत्रान्समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः' इति भगवद्वाक्यात् । तत्त्वसंघस्तत्त्वग्रामः । निबन्धेऽपि 'गुरुत्वं देवतात्वं वा न स्वीकृत्य सुतत्वतः । तदुक्तमेव निखिलं सर्वं ब्रह्मेति बोधितम्' । 'तदुक्तम्' वसुदेवोक्तम् । भगवता इति पूरणीयम् । अतिदिशन्ति स्म **एवमिति** । **अवान्तरेति** तानि प्रकरणानि निबन्धतत्त्वदीपावरणभङ्गेषु प्रसिद्धानि । **इन्द्रियायनेति** आन्तरालिकसृष्टिपक्षम् । **मतान्तरेति** । प्रकृते तु मतान्तरं सांख्यमित्युक्तम् ॥ ३२ ॥

इति पञ्चमं नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥ एत इति विवसनाः । संगतिं वक्तुमाहुः **मुक्तेत्यादि** । **वाचस्पतीति** । तथा चावसरः संगतिः, सामान्या तु प्रसङ्गसंगतिरिति भावः । **रामानुजेति** । तथा च प्रसङ्गः संगतिरित्येषामाशयः । ननु संगतिरन्याधिकरणवदवक्तव्येति चेत्तत्राहुः **वस्तुतस्त्विति** । 'आत्माऽकार्त्स्न्यम्' इत्यत्रात्मस्मारणादाहुः **विरुद्धेत्यादि** । एवकारेणैकस्मिन्सप्तप्रकारयोजनमन्यत्र व्यवच्छिद्यते । **नान्यत्रेति** नीले पीते स्तम्भे कुड्ये । **तद्दूषणमिति** अन्यत्र विरुद्धसप्तविभागदूषणम् ।

परेच्छया वदन्ति । स्याच्छब्दोऽभीष्टवचनः । अस्तिनास्त्यवक्तव्यानां प्रत्येकसमुदायाभ्यां स्यात्पूर्वकः सप्तप्रकारो भवति । तदेकस्मिन् योजयन्ति ।

भाष्यप्रकाशः ।

सूत्रेषु तथैव प्रतीतेरिति प्रतिभाति । दूष्यांशमनुवदन्ति ते हीत्यादि । यतस्त ईदृशा अतो भङ्गीरूपान् सप्त विभागान् परेषां विवक्षावशेन वदन्ति । तत्रायं प्रकारः । स्याच्छब्दोऽभीष्टवचनः । इववाएवप्रभृतीनामुपमादिवाचकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथाऽयमप्यभीष्टवाचकोऽनेकान्तं द्योतयति । अतोऽस्त्यादिभेदैः समयस्तेषां सप्तप्रकारो भवति । तत्प्रकारसप्तकमेकैकस्मिन् योजयन्तीत्यर्थः । परेच्छा त्वग्रे वाच्या । सांप्रतं तु दूषणं प्रपञ्चयितुं ग्रन्थान्तरोक्तं तन्मतमन्यदप्यनूद्यते । ते ह्येवं मन्यन्ते । जीवाजीवात्मकं जगदेतन्निरीश्वरम् । तेन सङ्क्षेपतो द्वावेव जीवजडौ बोधाबोधात्मकौ पदार्थौ । विस्तरतस्तु जगत् षड्द्रव्यात्मकम् । तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशाख्यानि । अत्र जीवास्त्रिविधाः । बद्धा योगसिद्धा मुक्ताश्च । धर्मो नाम गतिमतां गतिहेतुभूतो द्रव्यविशेषो जगद्व्यापी । अधर्मश्च स्थितिहेतुभूतो व्यापी । पुद्गलो नाम वर्णगन्धरसस्पर्शवद्द्रव्यम् । तच्च द्विविधं, परमाणुरूपं तत्संघातात्मकपवनज्वलनसलिलधरणीतनुभवनादिकं च । कालस्तु अभूदस्ति भविष्यतीतिव्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः । आकाशोऽप्येकोऽनन्तप्रदेशश्च । तेषु परमाणुव्यतिरिक्ताः पञ्चास्तिकाया इति संगृह्यन्ते । जीवास्तिकायो, धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः

रश्मिः ।

सूत्रेष्विति आत्मशब्दाक्षिप्तात्मशब्दाभ्यां संबद्धेषु । प्रतिभातीति । न चासंगतमधिकरणम् । संगतेः पूर्वोक्ताया एव सत्त्वात् सावान्तरेति । एककार्यत्वं च सा समन्वयसूत्रोक्तमभिन्ननिमित्तोपादानत्वम् । अध्यायोक्तसमन्वयश्च कार्यं, परमतनिराकरणं च कारणम् । अत्र मते विशेषः समासो भवति । भङ्गीरूपानिति अभङ्गा भङ्गाः संपद्यन्ते तथाभूता भङ्गीभूतास्ते च रूपा इति भङ्गीरूपास्तान् । भाष्ये सप्तविभक्तीः सप्तविभागान् । परेच्छया नाम परेषां विवक्षावशेन । स्याच्छब्द इति । भाष्यमवतारयन्ति स्म तत्रायमिति । स्याच्छब्द इति व्याख्येयं भाष्यम् । स्यादिति विभक्तिप्रतिरूपमव्ययम् । निपातानां द्योतकता न वाचकतेति । अभीष्टवचनं व्याचक्षते स्म इव वा इति सुप्रसिद्धत्वादिति । नैयायिकमते तथा । वैयाकरणास्तु प्रादीनामिव चादीनामपि द्योतकत्वमिच्छन्ति । तथेति इवादीनामुपमावाचकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वं तथेत्यर्थः । अनेकान्तमिति । अनिश्चितमर्थम् । समयः अभ्युपगमः । एकैकस्मिन्निति घटपटादौ सर्वत्र विरुद्धधर्मावस्तित्वनास्तित्वे आदाय तथेत्यर्थः । अग्र इति अनन्तवीर्यनाम्नः स्याद्वादिनः कारिकोपन्यासावसरे । ग्रन्थान्तरोक्तमिति शंकरभाष्याद्युक्तम् । तत्र रामानुजाचार्यग्रन्थोक्तानुवादमुपक्षिपन्ति स्म जीवेति । शंकरभाष्ये कालो नोक्तः । रामानुजभाष्ये तूक्तः । जगद्व्यापीति व्यापित्वमनुगामित्वम् । व्यापीति पूर्वोक्त एव । पुद्गल इति पूर्यते गलतीति । तत्संघातेति अन्ये पार्थिवविकारा आदिशब्दार्थाः । तेष्विति । परमाण्विति पुद्गलः परमाणुस्तद्व्यतिरिक्ताः । इतीति इत्यपि

भाष्यप्रकाशः।

पुद्गलास्तिकायः, आकाशास्तिकायश्चेति। अनेकदेशवर्तिनि द्रव्ये अस्तिकायशब्दः। तत्र जीवास्तिकायस्त्रिविधजीवात्मको व्याख्यातः। धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः। अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। पुद्गलास्तिकायस्तु परमाण्वतिरिक्तानि चत्वारि भूतानि, स्थावरं जङ्गमं चेति। परमाणवस्तु नाऽस्तिकाय इत्युच्यन्ते। परमाणवश्चैतेषां मते एकविधाः, न तु चतुर्विधाः। पृथिव्यादिभेदस्तु परिणामभेदकृतः। आकाशास्तिकायो द्वेधा। लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति। तत्रोपर्युपरिस्थितानां लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः। तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशस्तत्र हि न लोकाः सन्तीति। तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चितौ। जीवानां मोक्षोपयोगिनमपरमपि सङ्ग्रहं कुर्वन्ति। जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा इति जीवाजीवौ प्रपञ्चितौ। तत्र जीवस्तु ज्ञानदर्शनवीर्यसुखगुणः सावयवो देहपरिमाणः। अजीवस्तु जीवभोग्यं वस्तुजातम्। आस्रवसंवरनिर्जरास्त्रयः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्च्यन्ते। द्वेधा प्रवृत्तिः। सम्यङ् मिथ्या च। तत्र मिथ्याप्रवृत्तिरास्रवः। आस्रावयति पुरुषं विषयेष्विती न्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः। इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद् रूपादिरूपेण परिणमत इति। अन्ये त्वार्हताः कर्माण्यास्रवमाहुः। तानि हि कर्तारमभिव्याप्यास्रवन्ति, कर्तारमनुगच्छन्तीत्यास्रवाः। सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात्। संवरनिर्जरौ तु सम्यक्प्रवृत्ती। तत्र शमदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः। सा ह्यास्रवं स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इत्युच्यते। निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्तिकषायकलुषपुण्यापुण्यप्रहाणहेतुस्तप्तशिलारोहणालानमौनवीरासनतिष्ठतिभोजनकेशोल्लुञ्चनादिलक्षणमर्हदुपदेशावगतं, तपः। तद्धि सुखदुःखोपभोगेन पुण्यापुण्यं निःशेषं जरयतीति निर्जर इत्युच्यते। बन्धस्त्वष्टविधं कर्म। तत्र ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति चतुर्विधं घातिकर्म। तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसाधनम्। न हि ज्ञानाद्वस्तुसिद्धिरतिप्रसङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्मोच्यते। आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं

रश्मिः।

संगृह्यन्ते। शब्द इति सांकेतिक इत्यर्थः। इतः परं शांकरमतानुवादः। जीवास्तीति जीवश्चासावस्तिकायश्चेति विग्रहः। प्रवृत्तीति प्रवृत्तिर्धर्मज्ञानकार्यमित्युक्तम्, 'गतिहेतुभूत' इत्यनेन। तथा च धर्मज्ञानवान् प्रवृत्तेरित्यनुमानानुमेयः। स्थितीति स्थितिरधर्मकार्यमित्युक्तम्। अधर्मश्च स्थितिहेतुभूत इत्यनेन। अधर्मवान्स्थितेरित्यनुमानानुमेयः। पुद्गलास्तिकायः षोढेत्यनुवदन्ति स्म पुद्गलेति। पूर्यते गलतीति पुद्गलः स चासावस्तिकायश्चेति समासः। एकविधा इति। एतच्च रामानुजभाष्येनूदितम्। जीवानामिति। पुनरिममारभ्य रामानुजाचार्यभाष्यमनुवदन्ति स्म, शंकरभाष्येप्यस्ति। इन्द्रियेति। किंचिद्भेदेनात्मा मनसा संयुज्यत इत्यादिरत्र। रूपादीति द्रव्यं नेच्छन्ति। परिणमत इति ज्योतीरूपं जगदिच्छन्ति। तानीति कर्माणि। आस्रव इति। रामानुजाचार्यास्तु तद्भोगोपकरणमिन्द्रियादिकमास्रव इत्याहुः। सा हीति। आस्रवमिन्द्रियप्रवृत्तिं स्रोतसो द्वारं मन इन्द्रियस्य द्वारभूतां निरुणद्धीत्यर्थः। तथा च समाधिः संवर इत्यर्थः। तिष्ठतीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं श्तिपा निर्देशो वा स्थानकर्ता। अर्हदिति जिनोपदेशावगतम्। कर्मेति इन्द्रियविक्षेपरूपं कर्म। अतीति घटज्ञानेन घटासिद्धिदर्शनादतिप्रसङ्गः घटसिद्धिप्रसङ्गस्तस्मात्। इतीति एवंविधः। विपर्ययः मोक्षसाधनत्वेन यज्ज्ञानं तदावरयितुं योग्यम्। दर्शनं शास्त्रं तदावरयितुं

भाष्यप्रकाशः ।

कर्मबहुषु विप्रतिपिद्धेषु मोक्षमार्गेषु तीर्थकरैरुपदिष्टेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म । सन्मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तरायं कर्म । तद्धि जीवगुणानां ज्ञानदर्शनवीर्यसुखानां घातकरमिति घातिकर्मेत्युच्यते । वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कमिति चतुर्विधमघातिकर्म । तद्धि शरीरसंस्थानतदभिमानतत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखदुःखोपेक्षाहेतुभूतम् । तत्र वेदनीयं नाम शुक्लपुद्गलविपाकहेतुः । तद्विबन्धोऽपि न मोक्षपरिपन्थी । तत्त्वज्ञानाविघातकत्वात् । शुक्लपुद्गलारम्भकं वेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म । तद्धि शुक्लपुद्गलस्याद्यावस्थां कललबुद्बुदादिरूपामारभते । गोत्रिकं त्वव्याकृतं ततोऽप्याद्यं शक्तिरूपेणावस्थितम् । आयुष्कं तूत्पादद्वारेणायुष्कायति कथयतीति । तान्येतानि शुक्लपुद्गलाश्रयत्वादघातीनि कर्माणि । तदेतत्कर्माष्टकं पुरुषबन्धकत्वाद् बन्ध इत्युच्यते । मोक्षस्तु विगलितसमस्तक्लेशतद्वासनस्य अनावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्य स्वरूपाविर्भावः । तादृशस्य उपरिदेशावस्थानं वा । स च बन्धनिवृत्तौ नित्यसिद्धार्हदनुग्रहाद् भवतीति । एवं जीवादयः पदार्था व्याख्याताः । एतत् सर्वं वस्तुजातं सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वादिभिरनैकान्तिकमिच्छन्तः सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यः, स्यान्नास्ति चावक्तव्यः, स्यादस्ति च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति । स्याच्छब्दो निपातः । यथाहुः ।

रश्मिः ।

योग्यम् । कर्मेति । कर्माणि बहूनि येषु मार्गेषु । विप्रतीति यथाऽस्मन्मते कर्मचित्तशुद्धस्य मुक्तिः सा नास्तीत्येवं विप्रतिपिद्धेषु । ज्ञानेति यथाक्रमं बोध्यम् । शुक्लेति सलिलं शुक्लपुद्गलस्तस्य जाठराग्निवायुभ्यामीषद्घनीभावो विपाकस्तस्य हेतुः । तद्विबन्धः कललबुद्बुदावस्थया विबन्धः । तत्त्वेति शुक्लपुद्गले शरीरे तत्त्वज्ञानात् । अव्याकृतमित्यादि रूपनामभ्यामव्याकृतम् । कललबुद्बुदादितोऽपीति ततोऽपीत्यस्यार्थः । शक्तीति तस्य तत्त्वज्ञानानुकूलदेहपरिणामशक्तिर्गोत्रिकमिति रत्नप्रभा । उत्पादेति रत्नप्रभायां तु शुक्रशोणितमिश्रितमायुष्कम् । शुक्लपुद्गलः सलिलमिति व्याख्यातम् । मोक्ष इति विगलिताः समस्ताः क्लेशाः तद्वासनाः क्लेशजनकसंस्कारा यस्य ज्ञानस्य पुंसः, न विद्यते आवरणं यस्य तस्य स्वाभाविकस्य, तादृशस्येति उक्तपुंसः । स चेति मोक्षः । अनैकान्तिकमिति अनिश्चितं वादकवलितमित्यर्थः । सप्तेति सप्तानां भङ्गानां अस्तित्वादीनां समाहारः सप्तभङ्गी तस्या नयो न्यायस्तम् । अस्तित्वनास्तित्वविरुद्धधर्मद्वयमादायैकस्मिन्घटपटादौ योजयन्तीत्यर्थः । स्यात्पूर्वकाः षट् । सप्तमस्तु स्यात्पूर्वकः स्यान्मध्यमश्च एते सप्तभङ्गा इति व्यवह्रियन्ते । स्याच्छब्दोऽभीष्टवचन इत्युक्तम् । अभीष्टं घटाद्यस्तीत्यर्थः । अभीष्टं घटादि नास्तीति द्वितीयभङ्गार्थः । यदि स्यात्कथंचिदर्थकं तदा घटत्वादिरूपेण कथंचिदस्ति । सदेकरूपत्वे प्राप्यात्मनाप्यस्त्येव स इति तत्प्राप्तये यत्नो न स्यादतः प्राप्तत्वादिरूपेण कथंचिन्नास्तीत्यर्थः । वस्तुनोऽस्तित्ववाञ्छायामाद्यः स्यादस्तीति भङ्गः । प्रवर्तनास्तित्ववाञ्छायां स्यान्नास्तीति द्वितीयः । क्रमेणोभयवाञ्छायां स्यादस्ति च नास्ति चेति तृतीयः । युगपदुभयवाञ्छायामस्ति नास्तीति पदद्वयस्य सकृदुक्रमशक्यत्वात्स्यादवक्तव्यश्चतुर्थः । आद्यचतुर्थभङ्गयोर्वाञ्छायां पञ्चमः स्यादस्ति चावक्तव्यः । द्वितीयचतुर्थभङ्गवाञ्छायां स्यान्नास्ति चावक्तव्य इति षष्ठः । तृतीयचतुर्थभङ्गवाञ्छायां स्यादस्ति च स्यान्नास्ति चावक्तव्य इति सप्तमो भङ्गः, इति विभागो रत्नप्रभायां दर्शितः ।

तद् विरोधेनासंभवादयुक्तम् ॥ ३३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

'वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम् ।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः' इति ।

तदिदं दूषयन्ति तद् विरोधेनासंभवादयुक्तमिति । अयमर्थः । योऽयं सप्तभङ्गीनयो नाम न्यायः सर्वत्रावतारितः स त्वयाभ्युपगतेषु जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशेषु तदवान्तरविधासु अस्तिकायादिषु तद्धर्मेषु आस्रवसंवरनिर्जरेषु बन्धमोक्षसाधनेषु तत्तत्फले बन्धे मोक्षे चावतरन् सर्वानेव त्वदुक्तान् पदार्थान् सत्त्वासत्त्वादिभिः स्वरूपतो नित्यत्वानित्यत्वादिभिर्धर्मतोऽवस्थातश्च सन्दिग्धान् कुर्वंस्तद्दर्शनस्यातिपेलवत्वं तीर्थकरस्यार्हतश्च भ्रान्तिमेव द्योतयन् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिमेव निरुणद्धीत्ययुक्तम् । नच यथा घटो घटरूपेणास्ति, पटरूपेण नास्त्येवं सर्वं स्वरूपेणास्ति रूपान्तरेण नास्तीति कथमसंभव इति वाच्यम् । एवं सति येन रूपेणास्ति तेन रूपेणास्त्येव, येन नास्ति तेन नास्त्येवेति तत्तद्रूपे तद्भङ्गे तद्विरुद्धभङ्गासंभवाद्, वस्तुतस्तु विषयभेदेनास्तिनास्त्योस्तत्रैकान्त्याभञ्जकतया भङ्गत्वस्यैवाभावाच्च सप्तभङ्गीनयस्यासार्वत्रिकप्रसङ्गः । यदि च तत्राप्यस्ति सप्तभङ्गी, तदा तत्पदार्थस्वरूपमस्तीत्यपि स्यान्नास्तीत्यपीति स्वरूपानध्यवसानप्रसङ्गः । किंच । ये भङ्गरूपाः सप्तार्थास्तत्रापि सप्तभङ्गीसद्भावादेकोनपञ्चाशद्भङ्गीति प्रसङ्गः । तेऽपि यथा त्वयोच्यन्ते तथाऽन्यथा वेत्यनध्यवसानप्रसङ्गश्च । नच सर्वमनैकान्तिकमित्यवधारणं निश्चितमेवेति वाच्यम् । अवधारणस्य सर्वमध्यपातेन तत्रापि सप्तभङ्ग्युपनिपातात् तस्याप्यनिश्चयप्रसङ्गात् । अतो भङ्गानां परस्परविरोधेनैकस्मिन् धर्मिण्यसंभवादयुक्तमेवेदं दर्शनमिति । किंच । या एषा सप्तभङ्गी एकैकस्मिन् योज्यते सा केन प्रमाणेन, कुत्र वाऽवधृता इति वक्तव्यम् । प्रत्यक्षेणैव सर्वत्रेति चेन्न । सर्वत्रावध्रियमाणस्य सर्वजनीनत्वदर्शनान्न तत्र वादिनां विप्रतिपत्तिः स्यात् । प्रत्यक्षस्य निश्चयाङ्गीकारे च तत्र नास्तीत्यादिभङ्गनिवृत्त्या त्वन्यायस्य सार्वत्रिकत्वं च भज्येत । कथनादवक्तव्यत्वं भज्येत । एवं प्रमाणान्तरेणावधारणेऽपि ज्ञेयम् ।

रश्मिः ।

वाक्येष्विति सप्तसु । गम्यं अस्ति नास्त्यादि । अर्थयोगित्वं अर्थविशेषणत्वम् । सर्वत्रेति घटपटादौ । सत्त्वासत्त्वेति सत्त्वं स्यादस्ति असत्त्वं स्यान्नास्तीत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण । नित्यत्वेति नित्यत्वं स्यादस्ति अनित्यत्वं स्यान्नास्तीत्यादिप्रकारेण । संदिग्धानिति विरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानविषयान् । अतिपेलेति पिल क्षेपे चुरादिः परस्मैपदी अत्यन्ताक्षेपवत्त्वम् । अतिपेशलवत्त्वं वा अतिक्रान्तपेशलत्वम् । भ्रान्तिमिति । यथा रज्जुः सर्प इत्यत्र तामसे ज्ञाने तमसि रजोवैशिष्ट्ये रज्जुर्वा सर्पो वेति संशयो विशेषदर्शनोत्तरमपि तथा । प्रेक्षावन्तः पण्डिताः । अयं दोषो नैयायिकप्रसिद्धिं विरुणद्धीति । वस्तुतस्तुपक्षमाहुः वस्तुत इति । विषयेति । स्यादस्तीत्यत्रास्तीत्यस्य विषयः स्यात्पदवाच्यो घटादिः सत्ताश्रय इत्यर्थः । स्यान्नास्तीत्यत्र नास्तीत्यस्य विषयः प्रतियोगी स्यादवाच्य इति विषयभेदेनेत्यर्थः । ऐकान्त्येति निश्चयाभञ्जकतया । तत्रापीति । विषयभेदेपि । स्वरूपेति । अध्यवसानं निश्चयः । एकोनेति सप्तानामेकैकस्य सप्तधा विभागे एकोनपञ्चाशद्भङ्गी भवतीति । समुदाये सप्तभङ्गयोजने यो दोषस्तमाहुः त इति सप्तभङ्गाः । अध्यवेति । निश्चयप्रसङ्गः प्रथमद्वितीयभङ्गाभ्यामित्यर्थः । अनैकान्तिकमनिश्चितस्वरूपम् । निश्चयेति स्यादस्तीति प्रथमभङ्गाङ्गीकारे । कथनादिति प्रत्यक्षेण स्यादस्तीति कथनादवक्तव्यत्वं चतुर्थो भङ्गो भज्येत । प्रमाणान्तरेति अनुमानादिना प्रथमभङ्गाङ्गीकारे द्वितीयादिभङ्गनिवृत्ति-

भाष्यप्रकाशः ।

यदि च सर्वं वस्तुजातं द्रव्यपर्यायात्मकमिति द्रव्यात्मना सत्त्वैकत्वनित्यत्वादिकं व्युत्पाद्यते । पर्यायात्मना च तद्विपरीतं व्युत्पाद्यते पर्यायाश्च द्रव्यस्यावस्थाविशेषास्तेषां भावाभावरूपत्वादिकं सर्वमुपपन्नमित्युच्यते तदाप्येकस्य वस्तुन एकस्मिन् कालेऽस्तित्वनास्तित्वयोरसंभव एव । उत्पादविनाशशालित्वतद्वैपरीत्यरूपानित्यत्वनित्यत्वयोश्चासंभव एव । इदं च कालभेदेऽपि न संभवतीत्ययुक्त एवायमभ्युपगमः । यत्तु कश्चिदनन्तवीर्यनामा स्याद्वादी ।

'तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायवान् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते । अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः ॥
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते' ।

इति परेच्छाकृतव्यवस्थया सप्तभङ्गान् प्रतिपादयामास । युगपदस्तित्वनास्तित्वयोर्विवक्षायां क्रमवर्तित्वादुभयं युगपदवाच्यम् । आद्यास्तित्वभङ्गोऽन्त्येनासत्त्वेन सह युगपदवाच्यः । अन्त्यश्चाद्येन भङ्गेन सह युगपदवाच्यः । समुचितरूपश्चान्य एकैकेन सह युगपदवाच्य इति तदर्थं चाह ।

अत्रोच्यते । ये एते सप्तभङ्गा विवक्षाभेदेनोपपादितास्ते किं वस्तुनो नैसर्गिका धर्मा, आगन्तुका वा, आरोपिता वा, तद्विषया वा । नाद्यः । नैसर्गिकस्य धर्मस्य स्वभावत एव वस्तुषु

रश्मिः ।

रित्यर्थः । अनुमानं तु सर्वः प्रथमभङ्गः स्यादस्ति, प्रकारान्तरदर्शनात् । घटादिवत् । न चात्र पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोरैक्यमिति सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । सिषाधयिषासत्त्वेन सिषाधयिषाविहरविशिष्टायाः सिद्धेरभावो वर्तत इति पक्षतासत्त्वे सर्वत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेन तयोर्भेदात् । एवं शब्दप्रमाणेनावधारणं प्रथमभङ्गः स्यादस्तीति । एवमुपमानमपि । प्रथमभङ्गस्तृतीयभङ्गसदृश इति प्रथमभङ्गपदार्थमजानन्तं प्रत्युक्ते प्रथमभङ्गदर्शने नास्ति चेत्यंशाभावादयं प्रथमभङ्गपदवाच्य इत्युपमितिरिति । द्रव्येति । अवस्थात्र पर्यायः कललबुद्बुदादिः शक्तिरूपा आयुःकथनरूपा च । इदं चेति उत्पादविनाशशालित्वरूपमनित्यत्वं तद्वैपरीत्यरूपं नित्यत्वं चैकस्मिन्वस्तुनि कालभेदेपि न संभवतीत्यर्थः । तद्विधानेति वस्तुविधानकथनपरवाञ्छायाम् । स्यादस्तीति घटादिः कथंचिदस्तीति । तन्निषेध इति वस्तुनिषेधे । उभयेति वस्तुविधाननिषेधवाञ्छायाम् । समुदायवान् तृतीयभङ्गवान् । चतुर्थमाह युगपदिति । तद्विवक्षायां भावाभावविवक्षायाम् । पञ्चम इति स्यादस्ति चावक्तव्यः । अन्त्येति स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्येनयोरन्त्यः स्यान्नास्तीति तस्यावाच्यविवक्षायाम् । षष्ठेति स्यान्नास्ति चावक्तव्य इत्यस्य भङ्गस्य समुद्भवः । समुच्चयेनेति । षष्ठपञ्चमौ चकारेणोक्तौ अवक्तव्यसमुच्चये एकेनाप्युक्तेनायुक्तः । सप्तम इति स्यादस्ति च स्यान्नास्ति चावक्तव्यः । परेच्छेति स्वस्येच्छायां तु हृदये व्यवस्था कृता स्यात् । क्रमेति उभयोः क्रमवर्तित्वात् । असत्त्वेति द्वितीयभङ्गेन । समुचितेति । षष्ठः पञ्चमावक्तव्यसमुच्चयरूपः । अन्य इति सप्तमः । एकैकेनेति आद्येन सहान्त्यस्यान्त्येन सहाद्यस्य । तदर्थमिति । युगपदिति कारिकाद्वयार्थः । नैसर्गिका इति घटत्वादय इव । आगन्तुका इति सच्छिद्रत्वादय इव । आरोपिता इति शुक्तिरजतादय इव । तद्विषया आरोपविषयाः ।

एवं चात्माऽकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

ननु कथं बहिरुदासीनस्य तद्दूषणमत आह। एवमपि सति आत्मनो वस्तुपरिच्छेदादकार्त्स्न्यं न सर्वत्वम्। अथवा शरीरपरिमाण आत्मा चेत् तदा सर्वशरीराणामतुल्यत्वादात्मनो न कार्त्स्न्यं न कृत्स्नशरीरतुल्यत्वम् ॥ ३४ ॥

भाष्यप्रकाशः।

सत्ताया नियततया सप्तानामपि भङ्गानां विवक्षां विनापि सत्त्वप्राप्तेर्विवक्षानिवेशनस्य तत्राप्रयोजकत्वात्। न द्वितीयः। एकान्तस्य कस्यापि नैसर्गिकस्याभावे आगन्तुकस्यापि दृष्टविरोधेनाशक्यवचनत्वात्। अत एव न तृतीयोपि। आरोपितैर्भङ्गैर्वास्तवधर्मानैकान्त्यस्य कर्तुमशक्यत्वेन तस्य वैयर्थ्याच्च। न तुरीयः। अनया भङ्गकल्पनया नैसर्गिकस्यानैकान्तित्वायोगात्। नाप्येषां नैसर्गिकत्वम्। परस्परविरोधप्रदर्शनेन प्राचीनैरेव दूषितत्वात्। अतः सप्तानां भङ्गानामितरेतरविरोधेनासंभवादयुक्तमेवैकत्र निवेशनम् ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। व्याकुर्वन्ति एवमित्यादि। एवमात्मनिष्ठतया तद्दूषणेनङ्गीकृतेपि सति परमाणुभ्य एव सृष्ट्यङ्गीकारेणात्मनो वस्तुपरिच्छेदाङ्गीकाराद् अकार्त्स्न्यं सर्वत्वं न भवति। तथा च मोक्षदशायामलोकाकाशवर्तित्वेन तत्कृतावरणसंभवान्निरावरणप्रतिज्ञाहानिः। किंच। सर्ववस्तुष्वात्माभावादात्मनामस्तिकायत्वप्रतिज्ञाहानिश्चेत्यर्थः। अथाकाशावरणं नावरणम्। दिगम्बरेष्वनावृतत्वव्यवहारात्। आत्मनामसर्वत्वेपि जातिवत् तत्र तत्र व्याप्तेः सुवचनत्वेन जीवास्तिकायस्य न हानिरित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। यथा बहिर्विरोधेन सप्तभङ्गायोगो दूषणम्, एवमेव देहपरिमाणात्मवादाङ्गीकारेण देहानां सर्वेषां व्यक्तिभेदेनावस्थाभेदेन च

रश्मिः।

अप्रयोजकेति अप्रयोजकत्वापातात्। एकान्तस्येति निश्चितस्य धर्मस्येत्यर्थः। अभाव इति यथा ब्राह्मण्यादेः 'त्रिभिर्नरयति ब्रह्मत्वं हालाहलहलाहलैः' इति वाक्यात्। दृष्टेति दृष्टमसच्छिद्रत्वादि। अत एवेति आरोपितानामागन्तुकत्वविशेषत्वादेव। वास्तवधर्मेति वास्तवधर्माणामनिश्चितत्वस्य। तस्येति आरोपितभङ्गस्य। अनयेति आरोपविषयभूतया। नैसर्गिकस्येति नैसर्गिकस्य घटत्वादेः। अनैकान्तिकत्वमनिश्चयविषयत्वं तस्यायोगात्। भङ्गानामेवारोपविषयत्वात्। आरोपविषयः सोऽनैकान्तिक इति शुक्तिरजतादौ दर्शनात्। तथा चानैकान्तिकवादार्थं भङ्गाङ्गीकारो व्यर्थ इत्यर्थः। एषामिति भङ्गानाम्। प्राचीनैरिति। एकत्रेति ब्रह्मणि तु सर्वं विरुद्धं संभवति। विद्वत्प्रत्यक्षात् 'नहि विरोध उभयं भगवति' इति शब्दाच्च ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥ तद्दूषणे तन्मते दूषणे। आत्मन इति। जगति समवाय्याकाङ्क्षापूरणात्तथेत्यर्थः। वस्तु शरीरं तेन परिच्छेदस्तस्याङ्गीकारात्। वस्त्वात्मा वा। सर्वत्वमिति। तथा च देहमात्रमात्मेति घटपटादिरूपताकाशरूपता च न भवति। अलोकेति लोकोत्तराकाशवर्तित्वेन। तत्कृतेति आकाशकृतेत्यर्थः। तच्च जीवभिन्नमित्यावरणं संभवति। अस्तिकायत्वेति जीवोस्तिकायः जीवोनेकदेशवर्ति द्रव्यमिति प्रतिज्ञाया हानिः। जातिवदिति। एष सामान्यं विकल्पमात्रमभ्युपगच्छति न वस्तु तथा च विकल्पवदित्यर्थः। तत्र तत्र घटपटादौ।

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेणात्मनोपि देवतिर्यङ्मनुष्येषु अवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तुल्यता स्यात् । तथा सति पर्यायेणाविरोध इति न वक्तव्यम् । तथा सति विकारापत्तेः । संकोचविकासेपि विकारस्य दुष्परिहरत्वात् ॥ ३५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अतुल्यत्वान्मनुष्यजीवस्य केनचित् कर्मणा गजशरीरे प्रवेशे शरीरैकदेश एव स जीवः स्यादेकदेशान्तरं च जीवशून्यं स्यात् । न च सिद्धान्तवद्गुणव्याप्त्या दोषः परिहर्तव्य इत्यपि युक्तम् । तथा सत्यणुत्वत्यागायोगात् । चकारात् पिपीलिकादिदेहे प्रविशँस्तत्र न संमीयेतेत्यपि सूच्यते ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥ किंचिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति शरीराणामित्यादि । अयमर्थः । जीवो हि नानाविधेन कर्माष्टकेन ज्ञानावरणीयादिना तत्तच्छरीरेषु प्रविशति ततो निर्गच्छति च । तानि च शरीराणि नानापरिमाणानीति तेषां शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेण देवादिशरीरप्रविष्टस्य जीवस्याप्यवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तच्छरीरपरिमाणता वक्तुं शक्यते । तथा सति पर्यायाख्येनावस्थाविशेषेण क्रमिकेण प्रवेशेन वा परिमाणस्याविरोध इति सूत्रांशेनाशङ्क्य, न चेति परिहरति । एवं न वक्तव्यम् । कुतः । विकारादिभ्यः । विकारस्यावयवत्वानित्यत्वानां प्राप्तेर्लोकायतमतादविशेषः । किंच । तेऽवयवाः कुत्र गच्छन्ति, तिष्ठन्ति च महान्तं कालं, कुतश्चायान्तीत्यपि निर्धारयितुमशक्यम् । अथ न ततोऽपगच्छन्ति, किंतु स्वल्पशरीरप्राप्तौ घटे

रश्मिः ।

जीवेति जीवोस्तिकायोनेकदेशवर्ति द्रव्यं तस्येत्यर्थः । सिद्धान्तेति अस्मत्सिद्धान्तवत् । गुणश्चैतन्यम् तस्य व्याप्त्या । तथा सतीति अस्मत्सिद्धान्ताङ्गीकारे । अत्र पक्षे सौत्रश्चकारो नाप्यर्थः । अनन्वयप्रसङ्गादित्याशयेनार्थान्तरत्वद्योतकत्वमाहुः चकारादिति । न संमीयेत इति असङ्कुचितामवस्थां न लभेतेत्यर्थः । 'मीङ् गतौ' दिवादिरात्मनेपदी । उपलक्षणार्थः देहाद्बहिरपि जीवेदित्यर्थः । सूच्यत इति । शंकराचार्यैरकात्स्र्न्ये मध्यमपरिमाणत्वं तेन चानित्यत्वं स्यादित्युक्तं तदुपेक्ष्यम् । आत्मनोऽनित्यत्वापादने जैनेष्टापत्तिस्वीकारः स्यादिति ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥ कर्मेति नैकस्मिन्सूत्रे बन्धस्त्वष्टविधं कर्मेत्यादिना दर्शितेन । किंरूपेणेत्याकाङ्क्षायामाहुः ज्ञानावरणीयादिनेति । तथा सतीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा सतीति । प्रवेशणेति णत्वं रभसात् । परिमाणस्य मध्यमपरिमाणस्य । न वक्तव्यमिति इति भाष्यार्थ इत्यर्थः । व्याख्येयसूत्रांशोपन्यासपूर्वकं तथा सतीत्यादि भाष्यं विवरीतुमाहुः कुत इति । भाष्यस्थं विकारशब्दमादिशब्दार्थेन सह व्याकुर्वन्ति स्म विकारेति । अत्रेष्टापत्तिरपि कर्तुं न शक्यत इत्याहुः लोकायतेति, बृहस्पतिप्रणीतात् । त इति पिपीलिकादेहादधिका गजदेहान्न्यूना मानवीयजीवस्यावयवाः । कालमिति अत्यन्तसंयोगे 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति सूत्रेण द्वितीया । कुतश्चेति पुनर्मानवीयजीवस्य मानवीयदेहप्राप्तौ च कुत आयान्तीत्यर्थः । संकोचेत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः अथेति । तत इति जीवतः ।

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्त्यावस्थितिर्मुक्तिसमयावस्थितिस्तस्माद्धेतोः। पूर्वदोषपरिहाराय च उभयनित्यत्वं भवेदणुत्वं वा, महत्त्वं वा। उभयथापि शरीरपरिमाणो न भवतीति न तवार्थसिद्धिः ॥ ३६ ॥

इति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे षष्ठं नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः।

दीपावयववद् मुष्ट्यादिस्थितपटवद् वा संकुच्य तिष्ठन्ति, पुनर्बृहच्छरीरप्राप्तौ विकाशं प्राप्नुवन्तीति विभाव्यते, तदापि विकारवत्त्वं तु दुष्परिहरम्। तथा सत्यनित्यत्वापाताद् बन्धमोक्षाङ्गीकारो बाध्येतेति ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥ दूषणान्तरं वदतीत्याशयेनाहुः अन्त्येत्यादि। दिगम्बरैर्हि मोक्षावस्थागतो यो जीवस्तत्परिमाणमवस्थितमिष्यते। मुक्तस्य जीवस्य देहान्तराभावात् तन्नित्यं परिमाणम्। एवं सति त्वदङ्गीकृता या अन्त्यपरिमाणनित्यता तस्माद्धेतोः। चकाराच्चार्वाकमतं वारयितुं विकारादिप्राप्तं यज्जीवानित्यत्वं तत्परिहाराय उभयनित्यत्वाद् उभयोः संसारमोक्षावस्थयोर्जीवपरिमाणस्य नित्यत्वं भवेत्। अणुत्वं वा महत्त्वं वा। संसारिजीवपरिमाणं नित्यम्, नित्यद्रव्यपरिमाणत्वात्, आकाशादिपरिमाणवत्, जैवान्त्यपरिमाणवद्वेत्यनुमानात्। अन्यथा विपरीतानुमानादन्त्यपरिमाणस्याप्यनित्यत्वं

रश्मिः।

न तेऽवयवाः किंतु दीपस्य प्रभागुण इत्यपेक्षायां दृष्टान्तान्तरमाहु मुष्ट्यादीति। तथा सतीति विकारवत्त्वे सति। बन्धमोक्षेति कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवतीति बन्धमोक्षौ तयोरङ्गीकारो बाध्येत। नहि शून्यस्य किमपि संभवति ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥ दूषणेति आत्ममध्यमपरिमाण एव दूषणान्तरं वदति। अवस्थितमिति निश्चितम्। तन्नित्यमिति तदवस्थितं नित्यं संसारावस्थस्य त्वनित्यम्। मुक्तीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म एवं सतीति। अन्त्येति मोक्षावस्थावस्थितजीवपरिमाणनित्यता। तस्मादिति व्याख्येयं भाष्यम्। अत्र यद्यपि तच्छब्दार्थस्य पूर्वपरामर्शित्वेन स्त्रीत्वमुचितं तथापि बहुप्रयोगानुसारीदं विशेष्यनिघ्नत्वं दृष्टान्तादित्यर्थः। दृष्टान्तस्यापि हेतुत्वात्। चार्वाकेति सर्वथानुपपत्तिसूत्र उक्तम्। पूर्वदोषेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म विकारादीति। पूर्वसूत्रोक्तमिदम्। इदं दूष्यं चार्वाकमतम्। अत्र भाष्यीयचकारान्वयो ज्ञेयः। उभयनित्यत्वमिति भाष्यं विवरीतुं सूत्रप्रतीकमाहुः उभयनित्यत्वादिति। व्याकुर्वन्ति स्म उभयोरिति। सप्तम्यन्तम्। नित्यत्वं भवेदिति। पञ्चम्यर्थोऽग्रे वक्तव्यः। मध्यमपरिमाणस्य नित्यत्वं दूषणमुक्तम्। परिमाणनिष्ठं नित्यत्वं जीवेऽणुपरिमाणनिष्ठं युक्तमीश्वरे महत्परिमाणनिष्ठमित्यधिकरणयोरणुमहतोरणुत्वं वा महत्त्वं वा नित्यं परिमाणं तदपि नित्यत्वं साधयन्तोऽणुत्वं वा महत्त्वं वेति भाष्यमुभयोरणुमहतोः परिमाणयोर्नित्यत्वादित्यर्थान्तरं कृत्वानुमानेन विवृण्वन्ति स्म अणुत्वं वेति। आकाशादीति आदिशब्देनाणु वस्तु। जैवेति जैवं च तदन्त्यपरिमाणं चेति [illegible] दृष्टान्तः तद्वदित्यर्थः। अन्त्यावस्थितश्चाविशेष इत्येवास्त्वित्याकाङ्क्षायां हेतुप्रयोजन[illegible] उभयनित्यत्वासाधने। विपरीतेति, अन्त्यपरिमाणम्, अनित्यं मध्यम[illegible], [illegible]

॥ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ (२-२-७)

परामिमेतान् जडजीवान् निराकृत्येश्वरं निराकरोति ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्यादतोऽविशेषः । उभयथापि जीवः शरीरपरिमाणो न सेत्स्यतीति न तवाभिमतार्थसिद्धिरित्यर्थः । एवमार्हतान् यौक्तिकानवगत्य कश्चित्तद्दर्शने श्रद्धालुर्भवेदिति तस्यापि निवारणं कृतम् ।

एतेषु षट्स्वप्यधिकरणेषु ब्रह्म जगदुपादानं न वेति संदेहस्तत्तन्मतविरोधः संदेहबीजं, नेति पूर्वः पक्षः सर्वसमयानामयुक्तत्वाद् ब्रह्मैवोपादानमिति सिद्धान्तो ज्ञेयः । षष्ठे तु ब्रह्मैव विरुद्धधर्माधारं, नेतरदिति नियमो युक्तो न वेति संदेहे स्याद्वादिभिः सर्वत्र तथाभ्युपगमान्नेति पूर्वः पक्षः । स्याद्वादस्यासंगतत्वाद् ब्रह्मैव तथेति नियमो युक्त एव श्रुत्या भक्तप्रत्यक्षेण च प्रमितत्वादिति सिद्धान्त इति प्रकारान्तरमधिकं ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

इति षष्ठं नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ अधिकरणमवतारयन्ति परेत्यादि । तथा च पत्युरिति पदमेवात्राधिकरणभेदकम् । पूर्वमते पत्युरभावात् । तेन स्मृतिसिद्धस्य पत्युरिदानीं

रश्मिः ।

यदिति विपरीतानुमाना । सूत्रशेषोपन्यासपूर्वकमुभयथेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इत्यादि । अविशेष इति संसाराऽवस्थातोऽविशेषः । अणुत्वमहत्त्वाभ्यां परिमाणाभ्यामवस्थाद्वयसिद्धेर्मध्यमपरिमाणेऽविशेषः । उभयथेति अन्त्यावस्थितेश्चकारार्थानित्यत्वापत्तेश्चेत्यर्थः । कृतमिति । अन्त्यावस्थितेरन्त्यपरिमाणनित्यतायाः । पञ्चम्यन्तमिदम् । अस्माद्दृष्टान्तात्सिद्धं यन्नित्यद्रव्यपरिमाणत्वलिङ्गकमनुमानं तेनोभयनित्यत्वात् । उभयोर्मोक्षसंसारावस्थपरिमाणयोर्नित्यत्वं ततश्चाविशेषस्तवाभिमतशरीरपरिमाणासिद्धिरिति सूत्रार्थः । क्षणं त्वतिरिक्तं भावाभावेभ्यो नैयायिका इच्छन्ति कालोपाधिम् । विभागप्रागभावविशिष्टं कर्मैव क्षण इति चेन्न । उदीच्यकर्मजन्यविभागप्रागभावविशिष्टकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायित्वात् । स्वजन्यविभागप्रागभावविशिष्टं स्वत्वं क्षण इति चेत्तर्हि स्वत्वस्याननुगमादननुगमः । जायमाने च विभागे कुतः क्षणव्यवह [illegible] र्मेण एवेति चेत्तर्हि सुतरामननुगमः । एवं पूर्वसंयोगनाशे [illegible] ।

तृतीयस्कन्धे एकादशाध्याये 'चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा' इति परमाणुलक्षणानन्तरं 'अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः । जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् । त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः स त्रुटिः स्मृतः । शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः । निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातस्ते त्रयः क्षणः' इति । अर्थस्तु स्फुट आकरे । अत्र सिंहावलोकनन्यायेनाधिकरणमाहुः एतेष्विति । विरुद्धेति । यद्यपि 'घञबन्त' इति सूत्रेण पुंस्त्वं भवति । तथापि 'कर्मण्यण्'इत्यण् । किंच भावे घञि पुंस्त्वं भवति न तु कर्मणि घञि कृतेऽत आध्रियन्ते आधाराः विरुद्धधर्माश्च ते आधाराश्चेति विग्रहीतव्यम् । तथा महाभाष्यम् । 'संबन्धमनुवर्तिष्यते' इति । विशेष्यमनुवर्तिष्यत इति । सर्वत्रेति घटपटादावपि । श्रुत्येति 'तदेजति तन्नैजति' इति श्रुत्या । भक्तेति विराड्विषयकेण । गीतायां स्पष्टम् ॥ ३६ ॥ इति षष्ठं नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ अवतारयन्तीति प्रसङ्गसंगत्यावतारयन्ति । लुञ्चितकेशमतनिरासानन्तरं तार्किकयोर्जटाधारिशैवस्य च मतस्य बुद्धिस्थत्वात् । पूर्वेति पाद्ममते ईश्वराभावात्तथा । तेनेति पत्युरभावेन । वेदेपि 'विष्णोः कर्माणि पश्यत' इति पत्युः सत्त्वेपि मध्वादिन्ने

पतिश्चेदीश्वरस्तस्माद् भिन्नस्तदा विषमकरणाद् वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम्। कर्मापे-

भाष्यप्रकाशः।

'तोवमं च कारुकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः। भस्म यज्ञोपवीती च मुद्राषट्कं प्रचक्षते।
आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते। मुद्रिकापट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः।
भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति'इत्यादिकमाहुः।

तथा कालामुखा अपि कपालपात्रभोजनशवभस्मस्नानतत्प्राशनलगुडधारणसुराकुम्भ-स्थापनतदाधारदेवपूजादिकमैहिकामुष्मिकसकलफलसाधनमभिदधति। तथा शैवा अपि

'रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके। कपालं भसना स्नानम्' इत्याद्याहुः।

तथा केनचित् क्रियाविशेषेण विजातीयानामपि ब्राह्मण्यप्राप्तिमुत्तमाश्रमप्राप्तिं चाहुः।

'दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात्। कापालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानवः' इति।

पाशुपतशास्त्रमपि पशुपतिनेश्वरेण प्रणीतं पञ्चाध्यायी। तत्र पञ्च पदार्थाः ख्यायन्ते। कारणं, कार्यं, योगो, विधिः, दुःखान्तः, इति। कारणमीश्वरः। कार्यं प्रधानं महदादि च। योगोऽप्योङ्कारादि ध्यानधारणादिः। विधिस्त्रिषवणस्नानादिः। गूढचर्यावसानो दुःखान्तो मोक्षः। पशवः संसारिण आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनम्। तद्विमोक्षो दुःखान्तः। पाशुपतवैशेषिक-नैयायिककापालिकानां मुक्त्यवस्थायामशेषविशेषगुणोच्छित्त्या पाषाणकल्पा आत्मानो भवन्ति। सांख्यशैवयोश्चैतन्यस्वभावास्तिष्ठन्तीति भेदः। ईश्वरं निमित्तकारणं मन्वानानामयमाशयः। चेतनस्य खल्वधिष्ठातुः कुलालादेः स्वस्वकार्ये कुम्भादिरूपे निमित्तत्वमात्रं दृष्टं, न तूपादा-नत्वमपि। अत ईश्वरोऽप्यधिष्ठाता जगतो निमित्तमेव, न तूपादानम्। एकस्यैकस्मिन्नेव निमित्तत्वोपादानत्वयोर्विरुद्धत्वादिति प्राप्तम्। तत्रेदमुच्यते॥ पत्युरसामञ्जस्यादिति॥ किमसामञ्जस्यमित्याकाङ्क्षायां विवृण्वते पतिश्चेदित्यादि। ननु वैषम्यनैर्घृण्यसूत्रे कर्मसापेक्ष-त्वेन स्वयमेव दोषः परिहृत इति कथं तत्कृतमसामञ्जस्यमिहोद्भाव्यत इत्यत आहुः कर्मेत्यादि। तत्र हि, 'पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति' इति, 'एष उ एव साधु कर्म कार-यति' इत्यादिश्रुतिसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं ख्यापयितुं तथोक्तम्। एते तु न तथा वदन्ति,

रश्मिः।

हैरण्यगर्भाः। तदुक्तं मोक्षधर्मे 'हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता' इति वाक्यम्। कारुकमिति। अत्र पूर्वमक्षरत्रिकात्मकं पदं पुराणे मृग्यम्। रामानुजभाष्ये तु कणिका रुचकं चैवेति यज्ञोपवीतमिति च पठ्यते। कारुकं सिद्धान्तविशेषः। इत्यादिकमिति आदिशब्देन तच्छास्त्रप्रसिद्धं ग्राह्यम्। इत्याद्याहुरिति। शैवागमप्रसिद्धम्। ओङ्कारेति सामान्ये नपुंसकम्। त्रिषवणेत्यत्रापि। गूढेति। गूढचर्यायामवसानं यस्य 'पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चिति-शक्तिरिति' सूत्रम्। अत्र पञ्चपदार्थाः पशुपाशविमोक्षणायेत्याहुः पाषाणेति। 'अहल्या पाषाण' इत्यु-क्तिरत्र। एकस्येति कारणस्य। एकस्मिन् कार्ये। पतिश्चेत्यादीति तस्मादित्युपादानात्। विषम-करणं कुलालादेर्बोध्यम्। न तु कामधेन्वादेर्मण्यादेश्च स्वस्वरूपत्वात्कार्यस्य। वैषम्येति प्रथमपादस्थं सूत्रम्। विरुद्धेति कर्मसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वरूपविरुद्धेत्यर्थः। तथेति विरुद्धधर्माश्रयत्वम्।

क्षायां त्वनीश्वरत्वं युक्तिमूलत्वाद्दोषः असामञ्जस्याद्धेतोर्न पतित्वेनेश्वरसिद्धिः॥३७

भाष्यप्रकाशः ।

किंतु दृष्टानुसारेण कल्पनया । श्रुतिसिद्धस्य त्रिगुणातीतसाकारेश्वरस्वरूपस्यानङ्गीकारात् । योगिभिः शुद्धसत्त्वोपाधिकस्य नैयायिकैर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नातिरिक्तविशेषधर्मरहितस्याशरीरस्याङ्गीकारेण तद्दर्शनेषु तद्विरोधस्य स्फुटत्वात् । माहेश्वरमतेपि त्रिलोचननीलकण्ठादिविशिष्टरूपाङ्गीकारेण, तादृशस्य च नारायणोपनिषदादौ नारायणादुत्पत्तेरुक्तत्वात् तदनङ्गीकारेण विरोधस्य स्फुटत्वात् । तत् सर्वं मया प्रहस्ते प्रपञ्चितमिति नात्रोक्तम् । अतो यत् तैरङ्गीक्रियते तद् युक्तिमूलमेवाङ्गीक्रियते, न तु श्रुतिसिद्धम् । अतो वेदविरुद्धयुक्तिमूलत्वाद्दोष इत्यर्थः । सूत्रे साध्यनिर्देशस्याभावात् पूर्वाधिकरणारम्भसूत्रात्नशब्दस्यानुवृत्त्या साध्याकाङ्क्षापूर्तिरित्याशयेनाहुः असामञ्जस्यादित्यादि । सूत्रयोजना तु तार्किकाद्यभिमतः पतिर्नोपपद्यते कुतः असामञ्जस्यात् । तथा च वैषम्यादिरूपात् तस्मात् तथेत्यर्थः ॥३७॥

रश्मिः ।

किंत्विति कल्पनयेत्यन्तस्य वदन्तीत्यन्वयः । योगिभिरिति हैरण्यगर्भैः पातञ्जलैश्च । तद्विरोधस्येति श्रुतिविरोधस्य । माहेश्वरेति कापालिकादिचतुष्टयमते । त्रिलोचनेति आदिशब्देन कपर्दी । कपर्दोस्य जटाजूटः । नारायणादिति । 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इति । 'नारायणाद्रुद्रो जायते' इति च । अथर्वशिखया विवादमाशङ्क्याहुः तदिति । प्रपञ्चितमिति । किंचिल्लिख्यते । महेश्वरपदस्यास्मान्महेश्वरे पराकाष्ठाविश्रान्तिरभ्युपेयते । तन्महेश्वरपदं त्वेवं प्रयुज्यतेऽथर्वशिरसि 'अथ कस्मादुच्यते भगवान्महेश्वरो यस्माद्भक्ता ज्ञानेन भजन्त्यनुगृह्णाति च वाचं संसृजति विसृजति च' इति भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तकथनोत्तरं पठ्यते 'यः सर्वान् परित्यज्यात्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते' इति । तथा च योगैश्वर्येणेश्वरः सन् महत्याकारादौ महीयते पूजयति भगवन्तमिति महेश्वरः । अदृश्यत्वाधिकरणात् । यत्तु नारायणः भावान् विषयान् परित्यज्य त्याजयित्वा देवमुपदिश्य तदर्थबोधनद्वारा विषयवैरं समुत्पाद्याधिकारिणं कृत्वा दत्तेनात्मज्ञानेन मनःस्थिरतामेवाष्टाङ्गयोगजन्यैश्वर्येण च भक्तान्महति कुर्यादिति न्यायेनेदं निर्वचनमिति व्याख्यातवान् । तदप्यनुकूलं व्याख्यानान्तरम् । तथा च सर्वसारोद्धारे भागवते 'वैष्णवानां यथा शंभुः' इति वाक्यम् । युक्तीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतो वेदेति । साध्येति ईश्वरः न पतिः न कर्तृमात्रः असामञ्जस्यात् । यन्नैवं तन्नैवं कुलालवत् । पतिरिति । ननु पत्युरिति षष्ठ्यन्तं सूत्रं, कुतो विभक्तिविपरिणाम इति चेच्छृणु । पत्युर्नासामञ्जस्यदोषादित्यर्थे विचार्यमाणेनुमानमिव भवतीति विचारितार्थकथनेन विभक्तिविपरिणामदोषाऽभावात् । विचारस्तु पत्युर्नासामञ्जस्यादिति सूत्रं जातम् । तत्र प्रतियोगितासंबन्धेन पत्युर्नान्वयः । षष्ठ्याः संबन्धद्योतकत्वेन संबन्ध्याकाङ्क्षत्वात् । अनन्वयादेव घटो नेत्यत्र घटस्य नेत्यप्रयोगः । प्रयोगे तु घटस्य न रूपमिति प्रतियोगितासंबन्धेनान्यस्यान्वयः । अत्र तु पत्युः पदस्यार्थः पतित्वमपेक्षिताश्रयं पतिर्भवति । तस्य नञा भेदान्वयो नास्ति पत्युः स्वत्वात् । अतः पतिः यौधपतिमान् असामञ्जस्यात् । इति सूत्रार्थ इति । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति पत्युरिति प्रथमार्थे षष्ठी वा ॥ ३७ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादजसंयोगस्यानिष्टत्वात् पतित्वानुपपत्तिः। तुल्यत्वाद्प्यनुपपत्तिरिति चकारार्थः॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

स चेश्वरो जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यमानो लौकिकन्यायेन कल्पनीयः। स चाधिष्ठित

भाष्यप्रकाशः।

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥ दृष्टानुसारेण दूषणान्तरं वदतीत्याहुः जीवेत्यादि। निमित्तमात्रत्वाङ्गीकारेण जीवपरमाण्वादीनां प्रधानस्य च नित्यत्वाङ्गीकारेण तन्निरूपितसमवायस्य तदभिमतेश्वरे अभावात् समवायसंबन्धस्यानुपपत्तिः। जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादनवयवत्वाच्च कर्मजस्यावयवजस्य च संयोगस्य वक्तुमशक्यतया जन्यस्य तस्याभावादजसंयोगस्य चानिष्टत्वाद् वैषम्याद्यापत्त्या प्रवर्तनादेरशक्यवचनत्वेन ईशनप्रयोजकतया स्वरूपसंबन्धस्याप्ययुक्तत्वात् पतित्वानुपपत्तिः। नच स्वरूपसंबन्धान्तराभावेपि स्वस्वामिभाव एव संबन्धोऽस्त्विति वाच्यम्। यतः सर्वगतत्वचिद्रूपत्वादिना तुल्यत्वाददृष्टेनैव तत्तद्भोगोपपत्तेश्चेशनस्याप्रयोजकत्वादपि पतित्वानुपपत्तिरिति चकारसूचितोऽर्थः। एतेनैव प्रधानेशनमप्यनुपपन्नमिति व्याख्यातम्। तस्यापि व्यापकत्वमहदादिजननस्वभावतयाङ्गीकारेण तदीशनस्याप्रयोजकत्वादिति। तथा चानुपपन्नं तार्किकादिमतमित्यर्थः। भाष्येऽनुल्लेखस्तूपलक्षणविधया अनुक्तसिद्धत्वाज्ज्ञातव्यः।

इदं च सूत्रं रामानुजभट्टभास्करशैवभिक्षुभिर्न लिखितम्। मध्वशंकराभ्यां तु लिखितम्॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥ तार्किकमते दूषणान्तरमन्यदप्याहेत्याहुः स चेत्यादि। अधिष्ठानं शरीरम्। अयमर्थः। कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानैर्जगत्कर्तृत्वेन कल्प्य-

रश्मिः।

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥ दृष्टेति। दृष्टानुसारेणेति। दृष्टानुसारित्वात्तेषामिति भावः। दूषणेति पतित्वे संबन्धानुपपत्तिरूपम्। हैरण्यगर्भादिमतमाहुः प्रधानस्येति। समवायेति। ईशितृत्वं समवायस्य प्रयोजकत्वं शंकरभाष्येऽस्ति। अतोत्र पतित्वमात्रसाधकत्वेप्यक्षतेः ईशितृत्वे संबन्धमात्रानिषेधे तात्पर्यात् व्याकुर्वन्ति स्म जीवब्रह्मणोरिति। कर्मजस्येति। यथा घटस्य देशान्तरसंयोगः कर्मजः। अवयवजः शाखामूलयोः। अशक्येति। अत्राजन्यस्येति पदच्छेदः। तस्येति संयोगस्य। अजेति अजयोः संयोगस्य नैयायिकानामनिष्टत्वात्। कर्माभावादवयवाभावाच्च। वैषम्यादीति आदिशब्देन नैर्घृण्यम्। प्रवर्तनेति। आदिशब्देन प्रवृत्तिः। अयुक्तेति ईश्वरस्य जीवादिभ्यो भेदेन स्वरूपसंबन्धस्यायुक्तत्वादन्तर्यामिब्राह्मणश्रावितनियम्यनियामकभावे संबन्धस्य प्रयोजकत्वेन तदभावात्पतित्वानुपपत्तिरित्यर्थः। पतित्वं कर्तृत्वमात्रत्वम्। तुल्यत्वादिति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति विवृण्वन्ति स्म ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥ शरीरमिति सूत्रस्य मतविषयत्वात्तैः शरीरानङ्गीकारादनुपपत्तिः पतित्वस्य। कार्यत्वादीति। इदं च जन्माद्यधिकरणसमाप्तावेव स्फुटं व्याख्यातम्। कर्तृत्वमिति 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति यद्वदति तत्करोति' इति श्रुतेः कर्तृत्वे मनः

एवं किंचित् करोतीतीश्वरेप्यधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । तस्मिन् कल्प्यमाने मतविरोधः, अनवस्था असंभवश्च ॥ ३९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

मान ईश्वरो लौकिकन्यायेनोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षायत्नवत्तया कल्पनीयः । लौकिकश्च कर्ता शरीरमधिष्ठायैव करोतीतीश्वरेपि शरीराधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । न चाशरीरस्यैव कर्तृत्वम् । मनसो नित्यत्वेप्यशरीरेषु मुक्तेषु मानसकार्यादर्शनात् तत्र दृष्टान्ताभावेन न्यायानवतारात् । अतः शरीराधिष्ठानमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा दृष्टविरोधेन प्रतिवादिनं पर्यनुयुञ्जानस्य तवैव निग्रहात् । तस्मिंश्च कल्प्यमाने नित्यानित्यविकल्पेन मतविरोधः । सावयवस्य शरीरस्य नित्यत्वे जगतोपि नित्यत्वाविरोधादीश्वरासिद्धेः । नच तन्निरवयवम् । अदर्शनादसिद्धेः । अथानित्यम् । तर्हि तस्य कः कर्ता । न तावज्जीवः । तस्याशरीरस्य तत्रासामर्थ्यात् । सोपि सशरीरश्चेत् तस्यापि कर्त्रन्तरविचारेणानवस्थाप्रसङ्गः । अथ स्वयमेव स्वशरीरं करोति इति चेन्न अशरीरस्य तदयोगेनासंभवः । अथ जीवादृष्टसंपादितशरीरं भूतावेशन्यायेनाविश्य करोतीति चेत् तदाप्युक्तैवानवस्था । अतो वज्रलेपायितैवाधिष्ठानानुपपत्तिः । चकारोनुक्तानां दोषाणां समुच्चायकः । ते च जन्माद्यधिकरणे प्रपञ्चितास्ततोऽवगन्तव्याः ।

माध्वास्तु—अधिष्ठानपदे आधारं व्याकुर्वन्ति, निराधारस्य कर्तृत्वं न दृष्टमिति ॥ ३९ ॥

रश्मिः ।

पूर्वकत्वान्मानसशरीरसत्त्वात् । **नित्यत्वेपीति** । तथा च शरीरत्वसंभव इति भावः । **अशरीरेष्विति** जीवन्मुक्तवारणायेदम् । **मानसेति** एतच्च सर्वसंमतम् । **तत्रेति** कर्ता शरीरी कुलालवदित्यत्रेव तत्र मानसशरीरे स्वीकृतेपि, मानसशरीरी कर्ता अशरीरी आत्मत्वादित्यत्र मुक्तात्मवदिति दृष्टान्ताभावेन न्यायोनुमानं मुक्तन्यायो वा तस्यानवतारात् । **दृष्टेति** कुलालादिदृष्टान्तस्य विरोधेन । **निग्रहादिति** अशरीरिकर्तृत्वप्रतिज्ञासंन्यासरूपनिग्रहस्थानात् । नव्यमतमवतारयन्तीत्याशयेन तस्मिन्निति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तस्मिन्निति** । कुलालवच्छरीरे कल्प्यमाने नित्यमनित्यं वेति विकल्पेन नित्यं चेदशरीरत्वमतविरोधः । अनित्यं चेज्जीवविलक्षणत्वमतविरोधः । तमेवाहुः **सेति** । **नित्यत्वेति** जगन्नित्यं सावयवत्वादीश्वरदेहवदित्यनुमानेन नित्यत्वाविरोधान्नित्यस्य कर्त्रनपक्षेणादीश्वरासिद्धेः । न चानित्यं सावयवत्वादिति विरुद्धः पूर्वोक्तो हेतुरिति वाच्यम् । घटादेर्जगत्त्वेन दृष्टान्तत्वाभावेन विरुद्धत्वाभावात् । न च पक्षैकदेशस्य दृष्टान्तत्वम् । साधनवेलायामनित्यत्वस्य पक्षेऽनिश्चयात् । **असिद्धेरिति** शरीरम् अदर्शनवत् निरवयवत्वात् आकाशवदित्यनेनादर्शने सिद्धे, शरीरं न विद्यते अदर्शनात्, अदृष्टघटवत्, इति शरीराऽसिद्धेः । अनवस्थामसंभवं च स्पष्टयितुमाहुः **अथेत्यादिना** । **तस्येति** अनित्यस्येश्वरशरीरस्य । **सोपीति** सृष्टिप्राक्कालिकजीवोपि । **तस्यापीति** तत्सामयिकजीवदेहस्यापि । **अनवस्थेति** अन्यो जीवः सशरीरः कर्ता, तस्याप्यन्यो जीवः सशरीरः कर्तेत्येवमनवस्थाप्रसङ्गः । असंभवविवरणार्थमथेति भिन्नप्रक्रमेणाहुः **अथ स्वयमिति** । **तदयोगेनेति** स्वशरीरकरणायोगेनेत्यर्थः । **भूतावेशेति** ईश्वरः आविश्य जगत्करोतीति नव्यमतमुक्तम् । **जन्माद्यधीति** । **समासो अचेति** । अत्रापि न पत्युरिति पदद्वयमनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन योजनीयम् । तार्किकाद्यभिमतः पतिर्नोपपद्यते । अधिष्ठानानुपपत्तेः मुक्तात्मवदिति सूत्रार्थः ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

करणवदङ्गीकारे असंबन्धदोषः परिहृतो भवति । तच्च न युक्तम् । भोगादिप्रसक्तेः ॥ ४० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥ परोक्तं परिहारमाशङ्क्य दूषयतीत्याहुः करणवदित्यादि । करणवदिति द्वितीयार्थे वतिः । तथा च यथा शरीररहितोपि जीवः करणग्रामं मनश्चक्षुरादिकमधितिष्ठति स्वस्वकार्ये प्रेरयति, तथा ईश्वरोप्यशरीरः सर्वाञ्जीवानधिष्ठास्यति । प्रधानपुरुषौ चाधिष्ठास्यति । अधिष्ठानं चात्र स्वस्वकार्ये नियोजनम् । एवं चासंबन्धदोषोपि परिहृतो भवति । श्रेणीमुख्यवत् स्वस्वामिभावेनैव निर्वाहादिति चेन्नेदं युक्तम् । कुतः । भोगादिभ्यः भोगादिदोषप्रसक्तेः । यथा हि करणान्यधितिष्ठञ्जीवः पुण्यपापाभ्यां सुखदुःखभोगभाग् भवति, तत्र रागद्वेषादिवांश्च । तथैवेश्वरोपि भवेत् । तत्र तदसंसर्गे नियामकाभावात् । न चैश्वर्यस्य नियामकत्वम् । लौकिकैश्वर्यवत्स्वपि तेषां दर्शनात् । नापि निरतिशयितरूपाया ऐश्वर्यकाष्ठायाः । केवलाभिर्युक्तिभिस्तस्या एवासिद्धेः । अतो नानेनापि दृष्टान्तेनाधिष्ठानसंभव इत्यर्थः ॥ ४० ॥

रश्मिः ।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥ परिहारमिति संबन्धानुपपत्तिसूत्रोक्तसंबन्धानुपपत्तावपि संबन्धान्तरस्य स्वस्वामिभावस्याङ्गीकरणरूपपरिहारमाशङ्क्येत्यर्थः । द्वितीयार्थे इति । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' । 'तत्र तस्य' इति सूत्रद्वयेन तृतीयासप्तमीषष्ठ्यर्थेषु वतिर्विहितस्तथापि छान्दसोयं वतिरित्यर्थः । अत्र शंकराचार्यैर्द्वितीयव्याख्याने षष्ठ्यर्थे वतिरुक्तः । करणानां तुल्यमीश्वरस्यायतनं यदि तदा भोगादिदोष इति । रामानुजाचार्यैः प्रथमार्थे वतिरुक्तः । यथा भोक्तुर्जीवस्य करणकलेवराद्यधिष्ठानमशरीरस्यैव दृश्यते तद्वत् ईश्वरस्याप्यशरीरस्य प्रधानाधिष्ठानमुपपद्यत इति । वस्तुतस्तु 'करणवदित्यारभ्य द्वितीययाधिष्ठास्यति' इत्यन्त आर्थो ग्रन्थः । 'कर्मादीनामपि संबन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठ्येव' इति सिद्धान्तात् । एवं च सर्वत्र द्वितीयास्थले षष्ठी प्रयोक्तव्या । षष्ठ्यर्थे वतिरिति । करणग्रामस्य मनश्चक्षुरादिकस्य सर्वेषां जीवानां प्रधानपुरुषयोश्चेति । द्वितीया तु कर्मणोत्र संबन्धसामान्यविवक्षा नेतरस्येति । 'तदर्हम्' इति सूत्रेण द्वितीयान्ताद्वतिस्तु न सादृश्यबोधं जनयति । 'विधिवत्पूज्यते हरिः' इत्यत्र विधिविषययोग्यताकर्तृ हरिकर्मकं देवदत्तकर्तृकं पूजनमिति बोधात् । विग्रहस्तु विधिमर्हतीति विधिवदित्यन्यत्र विस्तरः । यद्वा मास्तु छान्दसो वतिर्मास्तु चार्थो ग्रन्थः । किंतु करणमर्हतीति करणवदिति सूत्रभाष्ये व्याख्यातव्ये । अधितिष्ठतीत्यस्यार्हतीत्यर्थः । अधिष्ठास्यतीत्यनयोरर्हिष्यतीत्यर्थः । शरीररहित इति 'कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये' इति गीतायां पञ्चमेध्याये । परोक्तौ छापातुरत्र लिखितस्तदर्थमाहुः अधिष्ठानमिति । असंबन्धेति । संबन्धानुपपत्तिसूत्रोक्तो योऽसंबन्धः स दोषः सोपि परिहृतो भवतीत्यर्थः । श्रेण्यां पङ्क्तौ मुख्यः स्वामी । अन्ये स्वे सेवकास्तद्वत् । तच्च न युक्तमिति भाष्यार्थमाहुः नेदमिति । सूत्रव्याख्येयांशोपन्यासपूर्वकं भोगादीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म भोगादिभ्य इति । अधितिष्ठन्निति अर्हन्नित्यर्थः । तेषामिति दोषाणाम् । तथा चैश्वर्यस्य दोषासंसर्गनियामकत्वे दोषदर्शनं तस्मादिति भावः । तत्रेति ईश्वरे करणकृतदोषासंसर्गः । असिद्धेरिति निरतिशयितैश्वर्यकाष्ठायाः क्वापीश्वरातिरिक्तेऽभावात् । दृष्टानुसारिणी युक्तिरिति भावः । अधिष्ठानेति स्वस्वकार्ये नियोजनसंभवः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

ईश्वरः प्रकृतिजीवनियमार्थमङ्गीकृतः । तत्तु तयोः परिच्छदे संभवति । ततश्च लोकन्यायेन जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं भवेत् । ततश्चानित्यतायां मोक्षशास्त्रवैफल्यम् । एतद्दोषपरिहाराय विभुत्वनित्यत्वेङ्गीक्रियमाणे संबन्धाभावादसर्वज्ञता वा स्यात् । तस्मादसंगतस्तार्किकवादः ॥ ४१ ॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे सप्तमं पत्युरसामञ्जस्यादित्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥ दूषणान्तरादपि तार्किकप्रतिपन्न ईश्वरो न युक्त इत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति ईश्वर इत्यादि । अयमर्थः । न हि तैरीश्वरः श्रुतिश्रद्धयाङ्गीकृतः, किंतु जीवानामनन्तत्वाचेतनतया स्वतन्त्रत्वान्नानास्वभावत्वाच्च जगन्निर्माणं तैर्न भवति तेषां भोगनियमश्च न संभवति । प्रकृतेरुपादानत्वेपि चेतनानधिष्ठिताया अकिंचित्करत्वान्न तयापि केवलया जगन्निर्मितिः । यन्मते न प्रकृतिस्तन्मते परमाण्वादय इति जडचेतनयोः प्रकृतिजीवयोर्नियमनार्थमङ्गीकृतः । तत्तु नियमनं तयोर्जडचेतनयोः परिच्छेदे इयत्तायां संभवति । न हीयत्ताशून्याः सर्वे नियन्तुं शक्यन्ते, नापि व्यापकाः । अतो नियमनसिद्ध्यर्थं तेषामियत्ताङ्गीकार्या । ततश्च यदियत्तापरिच्छिन्नं तदन्तवत् यथा घटपटादिकमिति लोकन्यायेन जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं भवेत् । ततश्च जीवानित्यतायां स्वस्वशास्त्रस्य मोक्षशास्त्रत्वं यदङ्गीक्रियते, तद्वैफल्यम् । यदि चैतस्य शास्त्रवैफल्यदोषस्य परिहाराय विभुत्वनित्यत्वमङ्गीक्रियते जीवानां, तदा तस्मिन्नङ्गीक्रियमाणे तेष्वियत्तावच्छेदकदेशसंख्ययोः संबन्धाभावादीश्वरस्यासर्वज्ञता स्यात् । यदपरिमितं तत् सर्वमज्ञेयमाकाशादिवदिति नियमात् ।

रश्मिः ।

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥४१॥ दूषणान्तरादिति अन्तवत्त्वरूपात्, असर्वज्ञतारूपाच्च । योगमते ईश्वरनियामकत्वमाहुः प्रकृतेरिति । अकिंचिदिति । 'अचेतनत्वेपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य' इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तेः । एतेन चिदुपरागोपि प्रत्युक्तः । न तयेति सेश्वरसांख्यमते अन्यथेश्वरवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । यन्मत इति नैयायिकमते । नियमनेति परमाणुक्रियोत्पादकेच्छाद्वारा नियमनार्थम् । पूर्वं भाष्यं विवृत्य तत्त्विति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्त्विति । नापीति । नियन्तुं शक्यन्त इत्यन्वयः । ततश्चेति । एतदिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि चेति । विभुत्वेति । समाहारद्वन्द्वः । तेष्वित्यादि तेषु व्यापकेषु जीवेषु इयत्ता परिच्छिन्नपरिमाणं तदवच्छेदकयोरन्यूनाधिकदेशवर्तिनोर्देशसंख्ययोः । अयमर्थः । देश(ह)विशेषे स्थितो महत्त्वाणुत्वासमानाधिकरणसंख्यावच्छिन्नो घटादिर्विषयो न तु जीवा इति । जीवस्त्वितरथाङ्गीकृत इति तादृशदेशसंख्ययोरसंबन्धादित्यर्थः । असर्वज्ञतेति । सर्वज्ञत्वं च विषयज्ञानाश्रयत्वं विषयज्ञानं विषयेन्द्रियसंबन्धमन्तरा न भवति । ब्रह्मजीवयोस्तु विभुत्वान्न संयोगः । संयोगस्य जन्यत्वात् । नापि समवायः । अयुतसिद्धत्वाभावात् । विशेष्यविशेषणभावस्त्वभावप्रत्यक्ष एव । एवं च षड्विधलौकिकसन्निकर्षाभावादसर्वज्ञता । लौकिकसन्निकर्षाभावेप्यलौकिकसन्निकर्षमाशङ्क्य व्याप्तिमाहुः यदिति । अपरिमितं अपरिच्छिन्नम् । अत्रैवं भावः । सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजधर्मा चेति त्रिविधा प्रत्यासत्तिः । तत्र नान्त्या

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥ (२-२-८)

भागवतमते कंचिदंशं निराकरोति।

ते च चतुर्व्यूहोत्पत्तिं वदन्ति । वासुदेवात् संकर्षणस्तस्मात् प्रद्युम्नस्तस्मादनिरुद्ध इति। तत्रैषामीश्वरत्वं सर्वेषामुत संकर्षणस्य जीवत्वम्। अन्यान्यत्वम्। उत्पत्तिपक्षे जीवस्योत्पत्तिर्न संभवति। तथा सति पूर्ववत् सर्वनाशः स्यात् ॥४२॥

भाष्यप्रकाशः।

तस्मादेकदोषवारणे दोषान्तरसंभवादसंगतस्तार्किकाणां वाद इति।

माध्वा रामानुजाश्चात्र केवलं माहेश्वरमतनिराकरणमेवाधिकरणप्रयोजनमाहुः।

शैवस्तु पूर्वाचार्यव्याख्यां शिवस्य केवलनिमित्तत्वबोधकशिवागमैकदेशदूषणपरामुक्त्वा केवलेश्वरनिमित्तत्ववादिहिरण्यगर्भोक्तयोगस्मृतिमात्रनिराकरणपरामित्याह। तदसंगतम्। केषांचिदाचाराणां शैवपुराणाविरुद्धत्वेपि पूर्वोपदर्शिताचाराणां विरुद्धत्वेनाप्रामाण्यादिति।

भिक्षुस्तु सांख्याद्युक्तेन विरोधितर्केणानुकूलतर्काभावेन श्रुतिप्रवृत्तेः प्राग्व्याप्तिग्रहाभावेन केवलानुमानैरीश्वरसाधनं निराकर्तुमिदमधिकरणमासमाप्त्येकमित्याह ॥ ४१ ॥

इति सप्तमं पत्युरसामञ्जस्यादित्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः भागवतेत्यादि । ननु श्रुत्यविरुद्धा स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः। पञ्चरात्रे च परमात्मा वासुदेव एव जगत उपादानं निमित्तं चोच्यते। योगश्च तत्प्राप्त्युपाय उपदिश्यते। अभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्भगवन्तं वासुदेवमाराध्य क्षीणक्लेशस्तमेव प्रतिपद्यत इति। अयं च सर्वोपि प्रपञ्चः श्रुतिप्रसिद्ध एवेति कुतो निराकरणमित्याशङ्कायां तमंशं स्फुटीकुर्वन्ति ते चेत्यादि। चतुर्व्यूहो-

रश्मिः।

गुणत्रयातिरिक्तयोगस्येश्वरेऽनङ्गीकारात्। नाद्य। लक्षणं स्वरूपं तु इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञाने प्रकारीभूतं गृहीतम्। तत्रेन्द्रियसंबद्धेत्यनेन्द्रियसंबन्धश्च लौकिको गृहीत इत्यप्रसक्तेः। या द्वितीया सुरभिचन्दनमित्यत्र सौरभस्य सामान्यलक्षणया ग्रहणात्सुरभित्वग्राहिका सा तु भवेत्परं व्याप्तिं प्रतिरुन्ध्यादिति। तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति। अन्तवत्त्वदोषवारणेऽपि विभुत्वनित्यत्वाभ्यामसर्वज्ञता दोषान्तरसंभवात्। इतीति तर्काप्रतिष्ठानसूत्रात् समाप्ताविति:। केवलेति एतादृशनिराकरणपरां तामाहेतीत्यन्वयः। इतिः शैवोक्तिसमाप्तौ। पूर्वेति पूर्वाचार्योपदर्शितानामाचाराणाम्। सांख्येति रचनानुपपत्तिसूत्रानूदितेन। श्रुतीति 'यतो वा इमानि'इति श्रुतिप्रवृत्तेः प्रागित्यर्थः। व्याप्तीति यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र कर्तृजन्यत्वमिति व्याप्तिस्तस्या ग्रहाभावेन। केवलेति क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवदित्याद्यनुमानैर्यदीश्वरसाधनं तन्निराकर्तुम्। आसमाप्तीति समाप्तिमभिव्याप्येत्यासमाप्ति ॥ ४१ ॥

इति सप्तमं पत्युरसामञ्जस्यादित्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥ स्थितिरिति पूर्वतन्त्रे मर्यादा। अभीति अभिगमनं ज्ञानं ज्ञानपादे। उपादानेज्या क्रियापादचर्यापादयोः। स्वाध्याययोगो योगपादे। तमिति

भाष्यप्रकाशः ।

त्पत्तिमिति चतुर्भ्यो व्यूहेभ्य उत्पत्तिम् । तथाचायमंशो निराकार्य इत्यर्थः । ननु 'एकोऽहं बहु स्याम्' इति, 'स एकधा भवति' इत्यादिश्रुतावेकस्यानेकव्यूहता 'तस्माद्वा एतस्मात्' इत्यादौ क्रमसृष्टिश्च श्राविते्वेति किमत्र विसंवादस्थानमित्यत आहुः तत्रेत्यादि । अन्यान्यत्वमिति अन्ययोः प्रद्युम्नानिरुद्धयोरन्यत्वं जडत्वम् । तथा च श्रुतौ यत्रानेकव्यूहतोक्ता, न तत्रोचनीचत्वम् । यत्रोचनीचत्वं बोधितम्, तत्र नानेकव्यूहता । इह तु साम्यमुच्चनीचत्वं चोच्यते । अथवा यत्रानेकव्यूहता तत्र सा । अत्र तूभयमेकत्रेति विसंवादस्थानमित्यर्थः । ननु 'आसीनो दूरं व्रजति' इत्यादौ विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि सिद्धत्वाद्, 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति श्रुत्यानेकव्यूहतायामप्युत्पत्तेः श्रावणाच नात्रापि श्रुतिविरोध इत्यत आहुः उत्पत्तीत्यादि । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति श्रुत्या जीवस्य तदुभयनिषेधादुत्पत्त्यङ्गीकारे च तस्यानित्यतायां मोक्षाभावः । कार्यस्य कारणे लयप्रसङ्गात् । ततो मोक्षशास्त्रवैफल्यं च स्यात् । ब्रह्मवद् विरुद्धधर्माधारत्वस्य जीवे श्रुत्या अनुक्तत्वात् । व्युच्चरणं तु नोत्पत्तिः, किंतु विभागमात्रमतो न दोषः । न च तस्य तन्त्रस्य भगवत्प्रणीतत्वादस्मिन्नप्यंशे कथं विरोध इति शङ्क्यम् । कौर्मे चतुर्दशाध्याये गौतमशप्तानां मुनीनामर्थे

'तस्माद्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम् । विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज ।

रश्मिः ।

श्रुतिविरुद्धमंशम् । व्यूहेभ्य इति ऊह वितर्के विशेषेणोह्यन्ते समतया ये ते व्यूहाः स्वरूपज्ञानायेति । उत्पत्तिमिति क्रमेणोत्पत्तिम् । विसंवादेति श्रुतौ विगतो यः संवादस्तस्य स्थानम् । जडत्वमिति अनेकेश्वरापत्त्योत्पन्नानां जीवत्वं जडत्वं च । न च 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । एकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्वेन तत्पुरुषेऽप्रवृत्तेः । तत्रेति 'स एकधा भवति' इत्यादिश्रुतौ । यत्रेति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादौ । इहेति पञ्चरात्रे । साम्यमिति व्यूहानां साम्यमुच्चनीचत्वं चोच्यत इति विसंवादस्थानमत्रेत्यर्थः । अत्रोचनीचत्वं 'अखण्डं कृष्णवत्सर्वम्' इत्यस्य विरोधीति साम्यमात्रान्न विसंवादस्थानमित्याशङ्क्याहुः अथवेति । यत्रानेकेति स एकधेत्यादौ । उत्पत्तिरिति । भवतीति । यत्रेति 'तस्माद्वा' इत्यत्र । सेति अनेकव्यूहता । अत्रेति पञ्चरात्रे उत्पत्तिरनेकव्यूहत्वं चेत्युभयम् । आहुरिति सूत्रव्याख्यानमाहुरित्यर्थः । भाष्ये पक्षशब्दोऽनुत्पत्तिपक्षं द्योतयति तमाहुः नेति । तदुभयेति जननमरणोभयेत्यर्थः । उत्पत्त्यङ्गीकार इति उत्पत्तिपक्षे इति भाष्यविवरणम् । तस्येति जीवस्य । उत्पत्तिर्न संभवतीति भाष्येणान्वयः । तथा चानित्यतायां सत्यामिति तथा सतीति भाष्यविवरणम् । अनित्यत्वे सतीति तस्यार्थः । मोक्षेति भगवत्प्राप्तिर्मोक्षस्तस्याभावः । पूर्ववदिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म कार्यस्येत्यादिना । कार्यस्य जीवजडरूपस्य संकर्षणादेः सर्वस्य कारणे वासुदेवादौ नाशो लयस्तस्य प्रसङ्गात् । नन्वयं मोक्षः कुतो न भवतीति चेत्तत्राहुर्भाष्ये पूर्ववदिति । घाटेन तुल्योयं मोक्षो न मोक्षो घटादिमोक्षप्रसङ्गादित्यर्थः । घटादयोपि स्वकारणे लीना भवन्तीति । सर्वनाशान्तर्गतार्थनाशमुक्त्वा शब्दस्यापि सर्वान्तर्गतस्य पुनर्नाशमाहुः तत इति । जीवस्यानित्यत्वात् । न च पुनरुक्तिदोष इति वाच्यम् । वैफल्यरूपगौणनाशपरत्वात् । विरुद्धेति । अनित्यत्वं मोक्षाश्रयत्वं च विरुद्धधर्मौ तयोराधारत्वस्य 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति' इत्यादिश्रुतिसंमता जीवोत्पत्तिरित्याशङ्क्य वारयन्ति स्म व्युच्चरणमिति । भगवदिति ।

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

कर्तुः संकर्षणसंज्ञकाज्जीवात् प्रद्युम्नसंज्ञकं मन उत्पद्यते इति । तल्लोके न सिद्धम् । न हि कुलालाद्दण्ड उत्पद्यत इति । चकारादग्रिमस्य निराकरणम् ॥४३॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथ सर्वे परमेश्वरा विज्ञानादिमन्त इति तथा सति तदप्रतिषेधः । ईश्वराणामप्रतिषेधः । अनेकेश्वरत्वं च न युक्तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्यमेव दोषः ॥ ४४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

एवं संबोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा । चकार मोहशास्त्राणि केशवोपि शिवेरितः ।
कापालं लागुडं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः' इति ।
साम्बपुराणे च ।

'पाञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् । वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान्'
इति वाक्यात्तावतोंशस्य बुद्धिपूर्वकमेव तत्र स्थापनात् । अतो न कश्चिद्दोषः ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥ अग्रिमस्येति अहंकारस्य । अत्रापि लोकश्रुत्योर्विरोध एव दोषः । स्फुटमन्यत् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥ पक्षान्तरं प्रतिक्षिपतीत्याहुः अथेत्यादि । विज्ञानादिमन्त इति विज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजःप्रभृतिपारमेश्वरधर्मान्विताः । अप्रतिषेधः अनियमनम् । शेषं स्फुटम् ॥ ४४ ॥

रश्मिः ।

'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्' इति मोक्षधर्मे वाक्यात् । स्थापनादिति भगवता स्थापनात् । दोष इति अत्र नेत्युत्तरसूत्रादनुकृष्यते मण्डूकप्लुत्या वा पूर्वसूत्रादनुवर्तते । पञ्चरात्रोक्तजीवोत्पत्तिर्न उत्पत्त्यसंभवादिति सूत्रार्थः ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥ अहमिति अनिरुद्धरूपस्य मनोभेदत्वात् । लोकेति लोको भाष्योक्तनिमित्तानिमित्तोत्पत्त्यभावः 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति श्रुतिः । तयोर्विरोधः । दोष इति । अतो निराकरणमिति भावः । स्फुटमिति भाष्ये मनः इति करणस्य व्याख्यानमित्येवं स्फुटमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥ पक्षान्तरमिति वासुदेवात्परब्रह्मणः संकर्षणो नाम जीव इत्याद्युक्तपक्षादन्यं पक्षम् । एषामीश्वरत्वं सर्वेषामित्युक्तम् । स चात्र सूत्रे वाशब्देन द्योत्यते । आदिशब्दार्थं वक्तुमाहुः विज्ञानेति । एते तत्र प्रसिद्धाः । शेषमिति । भाष्ये तथा सतीति एवंविधे विज्ञानादिभावे इत्यर्थः । न युक्तमिति 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतेर्न युक्तमित्यर्थः । ननु युक्तं 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतेः साष्टर्यादिश्रुतेश्चेत्याहुः वस्तुतस्त्विवति । सत्यं साम्यं न स्वातन्त्र्यं भगवन्नियम्या एवेत्युपपादितमेतैरेव । अत्र तु स्वातन्त्र्यमिति दोष इत्यर्थः । एवकारेणेश्वरत्वं न दोष इत्युक्तम् । एवं शेषं स्फुटमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

बहुकल्पनया वेदनिन्दया च विप्रतिषेधः । चकाराद् वेदप्रक्रियाविरोधः ४५

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे अष्टमं उत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥ बहुकल्पनयेत्यादि प्रद्युम्नाख्यं मनोऽनिरुद्धोऽहंकार इति करणत्वमहंकारत्वं चाभिधाय सर्वे एते वासुदेवा आत्मान एवेति परमेश्वरत्वादिकल्पनया, शाण्डिल्यश्चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा इदं शास्त्रमधीतवानित्यादिरूपया वेदनिन्दया च स्वोक्तविरोधो वेदविरोधश्चेत्यर्थः । वेदप्रक्रियाविरोध इति तप्तचक्रादिधारणरूपसाधनप्रकारविरोधः॥८॥

एवं च मोक्षधर्मे नरनारायणीये

'सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥
सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥
अपान्तरतमश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते । प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ॥
उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवम् ॥
पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् । सर्वेष्वपि नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ॥
यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः । न चैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशांपते ॥

रश्मिः ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥ एत इति संकर्षणादयः । इत्यादीति आदिशब्देन पञ्चापि शास्त्राणि रात्रियन्तेऽत्रेति वेदनिन्दा । पञ्च शास्त्राणि तु वेदवेदान्तसांख्ययोगपशुपतिरूपाणि । विप्रतिषेध इत्यस्यार्थमाहुः स्वोक्तेति स्वोक्तस्य सर्व आत्मानः इत्यस्य विरोधे गौरवप्रसङ्गात् । वेदेति वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वेति वचनाद्वेदविरोधश्चेत्यर्थः । तप्तेति तच्च 'अतप्ततनूर्न तदामोऽश्नुते' 'गोविन्दु ईप्स आयुधानि बिभ्रत्' 'चरणं पवित्रम्' 'प्रतद्विष्णोः' 'अब्जचक्रे सुतप्ते' इति श्रुतिषु वर्तते । तत्राद्यास्तिस्रस्तु भगवल्लीलाबोधिकाः । चतुर्थी अप्रसिद्धापि पाद्मवाक्यादस्ति । न च 'शङ्खचक्रादिकं धार्यं मृदा पूजाङ्गमेव तत्' इति निबन्धविरोध इति शङ्क्यम् । तप्तचक्रादिधारणस्यापि पूजामात्राङ्गत्वेन पूजाव्यङ्गतापरिहारार्थत्वात्तस्य मृदा धारणेऽपि सिद्धे ब्राह्मणसाधारणमृदैव धारणात् । तप्तादिधारणे तु द्विजकर्मणि तन्नाशयितुमशक्यत्वेनानधिकारप्रसङ्गात् । एतच्च शङ्खचक्रादिधारणवादे एतैः स्फुटमुक्तम् ॥ ८ ॥ इति श्रीति । अत्र पादस्तर्कपादः ब्रह्मसूत्रपुस्तके तथोल्लेखात् ।

भाष्ये-आकस्मिकैच्छिकमतनिराकरणवारणाय प्रमाणान्याहुः एवं चेति । वेदा इति वेदान्ता अपि वेदशब्देन संगृहीताः । तथा च पञ्च शास्त्राणि व्यवस्थापितानीति नाकस्मिकैच्छिकत्वमिति भावः । नानामतानि भगवत्क्रीडासाधनानि । अन्यानि प्रपञ्चरूपाणीति वा इत्युक्तम् । तेन नानामतानां विरोधनिराकरणं पञ्चसु शास्त्रेषु विचारितेषु भवतीति तानि गृहीतानि । शास्त्रत्वाय कर्तृशुद्धिमाहुः सांख्यस्येति अपान्तरतमश्चावान्तरप्रलयाधारत्वमुत्पत्तिमत्त्वं च पुरातन इत्यर्थः । प्राचीनेति वेदगर्भम् । यथागममिति प्रकृत आगमा विषयवाक्यानि । न्यायाः सूत्राणि । निष्ठा

भाष्यप्रकाशः।

तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः। निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो मम।
निःसंशयेषु धर्मेषु नित्यं संवसते हरिः। ससंशये तु बलवान्नाध्यावसति माधवः॥
पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप। एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै॥
-सांख्यं च योगश्च सनातनं वै वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन्।
सर्वैः समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणम्'॥
इति सर्वेषां भगवत्परत्वं वदतां पञ्चरात्रविदां भगवत्प्राप्तिं च वदताम्।
'सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा। आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः'
इति च वदतामपि वाक्यानां न विरोधः।
'अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः। त्याज्यः श्रुतिविरुद्धांशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः।
जैमिनीये चे'ति पराशरोपपुराणीयवाक्योक्तस्य श्रुतिविरुद्धांशस्य कौर्मादिवाक्योक्तस्य विमोहनांशस्य च दूषणमुखेनात्र स्फुटीकरणात्। बहुषु भाष्येष्वेवं व्याख्यानदर्शनेन प्राचीन-

रश्मिः।

पराकाष्ठा भक्तिर्वा। अभेदान्वयात्सर्वात्मभावः। भूमत्वान्नारायणसर्वात्मभावयोरिति भूमत्वेनाभेदात्। ऋषिमिति सप्तर्षिरूपम्। ससंशय इति। ससंशयान्हेतुबलानिति क्वचित्पाठः। एकान्तेति निश्चितां भक्तिमुपगताः। वेदाश्चेति पूर्ववद्वेदान्तसंग्राहकाः। निखिलेनेति अङ्गेन। विश्वमिति सर्वम्। सर्वेषां शास्त्राणाम्। वेदा इति पूर्ववत्। वदतामिति प्रामाण्यं वदताम्। न विरोध इति आकस्मिकैच्छिकतानिवारकत्वात्। श्रुतिविरुद्धांशत्यागः उक्तः तत्र प्रमाणमाहुः अक्षपादेति तेन प्रच्छन्नबौद्धानां स्मृत्युक्तानां बाह्यानां च स्मारणात्तत्रापि श्रुतिविरुद्धांशस्त्याज्यः सर्वं चेत्सर्वमित्युक्तम्। जैमिनीय इति। न चास्य 'जैमिनीये च वैयासे न विरोधोऽस्ति कश्चन' इत्युत्तरान्वयितेति वाच्यम्। निरीश्वरजैमिनीयस्य पूर्वान्वयितायाः। जैमिनीये विरुद्धांशो हि शब्दमयी देवता प्रातिपदिकार्थस्तु यः कश्चिदिति साध्यार्थपरता वेदस्येति च। न च 'भावार्थाः कर्मशब्दा' इत्यत्र व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः कुतो वेदविरोध इति शङ्क्यम्। व्याख्यानस्य निरीश्वरार्थत्वात्। श्रुतिविरुद्धेति इदमुपलक्षणं श्रुतिविरुद्धांशस्य। कौर्मादीति। इमानि वाक्यानि 'उत्पत्त्यसंभवात्' इति सूत्रसमाप्तावुक्तानि। रामानुजाचार्यास्तु पञ्चरात्राप्रामाण्यमाशङ्क्यात्र तन्निराक्रियत इत्याहुस्ते च प्राचीनवृत्त्यनुसारिण इत्ययमुत्पत्त्यसंभवसूत्रोक्तोंऽशोऽप्यप्रत्याख्येय इत्यत आहुः बहुष्विति। एतादृशेति प्राचीनवृत्तिरेतादृशव्याख्यानवती बहुषु भाष्येष्वेवं व्याख्यानदर्शनात्। अत्रैतादृशसूत्रव्याख्यानं साध्यम्। तत्कार्यं दर्शनं हेतुः। लाघवात्। साध्यं हेतुविषयः। एतादृशसूत्रव्याख्यानदर्शनमिति। भाष्यवत्। अत्र पक्षे साध्यहेतूभयाभावाद्धेत्वाभासत्वम्। 'पक्षे साध्याभावो बाधः'। यथा गौरश्वत्वात्। 'पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः स्वरूपासिद्धिः'। यथा ह्रदो द्रव्यं धूमादिति। तदुभयात्मकोऽयं हेत्वाभासः। अत्रोच्यते। हेतावेतादृशशब्दस्य सूत्रव्याख्यानादिभिः सदृशमित्यन्यथाव्याख्यानविशेषणं तद्वत्त्वं प्राचीनवृत्तावस्तीति न हेत्वाभासत्वम्। न चास्मिन्ननुमाने साध्यसिद्धिः प्रतिबन्धिकेति वाच्यम्। सिषाधयिषाया उत्तेजिकायाः सत्त्वात्। यथा महानसो वह्निमानित्यनुमितिः। तेनेति। श्रुतिसूत्रस्मृतिविमर्शेन। यद्यपि द्वयोरङ्गाङ्गीभाव उक्ते जिज्ञासाधिकरण एवेति चतुर्णां

भाष्यप्रकाशः ।

वृत्तिष्वप्येतादृशव्याख्यानानुमानात् । तेनात्रेदं निष्पन्नम् । सांख्ये हि प्रकृतिपुरुषपर्यन्तता निरीश्वरता च श्रुतिविरुद्धा । सेश्वरसांख्ये च तदैश्वर्यस्य प्रधानाधीनता केवलनिमित्तता । तथैव योगेपि । तदननुसंधाय तत्र प्रवृत्तानां जीवन्मुक्तताभवनोत्तरमपि पातः । तयोर्भगवन्निष्ठताया अज्ञानात् । तदत्रैवोक्तं, न चैनमित्यर्द्धेन । दशमस्कन्धे च ।

'येन्येरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः' इति ।

तयोर्भगवत्परत्वज्ञाने तु देवहूतिवत्कृतार्थता । तदप्युक्तं द्वितीयस्कन्धे ।

'जज्ञे च कर्दमगृहे द्विजदेवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे ।
ऊचे ययात्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे' इति ।

एवं पाशुपतेपि साधनादिकं पशुपतेः परत्वं च श्रुतिविरुद्धम् । तन्मयात्र प्रागेव 'अन्तस्तद्धर्मोदि' अधिकरणेषु व्युत्पादितं, प्रहस्ते च प्रपञ्चितम् । अतस्तावन्मात्रपरतायां पूर्ववत् पातः । भगवदङ्घ्र्यनादरणात् ।

'त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् । बह्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते'

इत्यक्रूरोक्तरीत्या भगवत्परत्वज्ञाने तु क्रमान्मुक्तिः । तदप्युक्तं ब्रह्मपुराणे समाप्तिदशायां विष्णुमायानुकीर्त्तनाध्याये व्यासेन

'अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते । कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना ।
तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः । स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः ।
तुष्टे हुताशने तद्वद्भक्तिर्भवति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः ।
प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः । सेवां करोति विधिवत् स तु शंभोः प्रयत्नतः ।

रश्मिः ।

स्वमते व्यवस्थामाहुः **सांख्ये हीति** । **तदनन्विति** परमकाष्ठापन्नत्वमीश्वरेऽननुसंधाय तत्र साधने विरुद्धांशमननुसंधाय तत्र शास्त्रयोरिति वार्थः । **तयोरिति** शास्त्रयोः । **न चैनमिति** । **परं पदमिति** जीवन्मुक्तत्वम् । **तयोरिति** सेश्वरसांख्ययोगयोः । **परत्वमिति** परमकाष्ठापन्नत्वम् । **प्रपञ्चितमिति** प्रहस्ते वादत्रयं भवति । मध्यमे तु सर्वमेतत् प्रपञ्चितम् । नृसिंहोत्तरतापनीये नवमखण्डे 'अनुपनीतशतमेकेनोपनीतेन तत्समम्'इत्यारभ्य गृहस्थवानप्रस्थयतिरुद्रजाप्यथर्वशिरःशिखाध्यापकान्तानां तथैव दिशा यथोत्तरमुत्कर्षमुक्त्वोच्यते । 'अथर्वशिरःशिखाध्यापकशतमेकेन मन्त्रराजजापकेन तत्समम्'इति मन्त्रराजजापके उत्कर्षो विश्राम्यन्विष्णोत्कर्षमाह । तथा ब्रह्मकृतशिवस्तुतौ 'जाने त्वामीशं विश्वस्य जगतो योनिबीजयोः ॥ शक्तेः शिवस्य च परं यत्तद्ब्रह्म निरन्तरम्' इति परत्वोक्त्यनन्तरं 'भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया दुरत्ययास्पृष्टमतिः समस्तदृक्' इति परशिवस्य तन्मायास्पृष्टमतित्वमाह न तु परत्वमिति संक्षेपः । **तावन्मात्रेति** पशुपतिमात्रपरतायाम् । **पूर्ववत्** सांख्ययोगाभ्यां पातस्तत्तुल्य इत्यर्थः । **भक्तिमिति** सेवाम् । यजनं सेवेत्युक्तम् । **यजनेन** चित्तशुद्धौ भक्तिं वा । वेदमर्यादोक्ता । अग्रे आदित्योधिकारी तस्य भक्तिः । तदग्रे 'मद्भक्तपूजाभ्यधिका'इति

भाष्यप्रकाशः।

तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे। संपूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम्।
ततो भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमाः' इति।

एवं पञ्चरात्रेपि यो विरुद्धांशस्तदननुसंधाने विमोहकत्वान्न मुक्तिः। तदनुसंधाय तदंशत्यागे तु तदुक्तसाधनपाकेन साक्षादेव मुक्तिः 'पञ्चरात्रविदः' इति मोक्षधर्मीयवाक्यात्। अतो न कस्यापि वाक्यस्यास्मिन् प्रकारे विरोध इति सर्वं सुस्थम्।

रामानुजाचार्यास्तु आद्यं सूत्रद्वयं पूर्वपक्षसूत्रत्वेनाभिधाय, विज्ञानादीति सूत्रद्वयं सिद्धान्तीयत्वेनाभिधायैवं व्याचक्रुः। वाशब्दः पक्षविपरिवर्तनार्थः। विज्ञानं च आदि चेति विज्ञानादि परं ब्रह्म। संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां परब्रह्मभावे परब्रह्मरूपत्वाङ्गीकारे तदप्रतिषेधः। पञ्चरात्रप्रामाण्याप्रतिषेधः। विप्रतिषेधात्। अस्मिन्नपि तन्त्रे जीवोत्पत्तेर्विशेषेण प्रतिषेधाच्च नास्याप्रामाण्यमिति। एवं व्याख्याने प्रमाणत्वेन पञ्चरात्रस्थवाक्यान्यप्युदाजह्रुः। शाण्डिल्यावस्थासंबन्धिनीं निन्दां च, 'न हि निन्दा'न्यायेनानुदितहोमनिन्दावत् पञ्चरात्रप्रशंसातात्पर्यकामूचुः।

रश्मिः।

वाक्यान्चिछवभक्तिः। केशव इति कश्चेशश्च केशौ तयोर्व सुखं यस्मादित्यलौकिकी व्युत्पत्तिः। लौकिकी तु व्याकरणे केशाः सन्त्यस्येति। पञ्चरात्रेति। 'पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरानृप। एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वा' इति। पूर्वपक्षेति स्वसिद्धान्तः। द्वितीयसूत्रार्थोऽपि पूर्वपक्षार्थः। तादृशसूत्रत्वेनेत्यर्थः। द्वितीयसूत्रोपन्यासपूर्वकं व्याख्यानमाहुः विप्रतीति। अस्मिन्निति पञ्चरात्रे। प्रतिषेधादिति। यथोक्तं परमसंहितायाम्। 'अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया। त्रिगुणा कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते। व्याप्तिरूपेण संबन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च। स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः' इति वाक्यैः पञ्चरात्रस्थैः। एवमिति सर्वांशे प्रामाण्यव्याख्याने। पञ्चरात्रस्थेति तान्युक्तानि। अपिशब्देन भारतशास्त्रम्। तद्वाक्यानि तु मोक्षधर्मे ज्ञानकाण्डे 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोथ भिक्षुकः। य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः' इत्यारभ्य महता प्रबन्धेन पञ्चरात्रप्रक्रियां प्रतिपाद्य 'इदं दशसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात्। आविध्य मतिमन्थानं दध्नो घृतमिवोद्धृतम्। नवनीतं यथा दध्नां द्विपदां ब्राह्मणो यथा। आरण्यकं च वेदेभ्य औषधीभ्यो यथाऽमृतम्। इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्। सांख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम्। इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम्। ऋग्यजुःसामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा। भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम्' इति। शाण्डिल्येति साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलभमानः शाण्डिल्यः पञ्चरात्रमधीतवानिति वेदनिन्दा ताम्। नहीति नहि निन्दा निन्दितुं प्रवर्ततेपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायेन। अनुदितेति 'प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्'इति श्रुतिः। ऊचुरिति। स्वमार्गे तु. 'मत्त्या प्रसन्ने तु हरौ तं योगेनैव योजयेत्' इति तृतीयस्कन्धनिबन्धाद्भक्त्या प्रसन्ने हरौ सति पश्चादस्यार्थस्य योगः 'आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थः' इति सांख्ये श्रीभागवतात्। सांख्ययोगयोरैक्यात्। ज्ञानं सत्यानन्तयोरुपलक्षकम्। अङ्गीचक्रुरिति। सूत्रव्याख्यातुः शक्तिपक्षं दूषयति उत्पत्तीति। नहि पुरुषाननुगृहीतस्त्रीभ्य उत्पत्तिर्दृश्यते। न

भाष्यप्रकाशः ।

मध्वाचार्यास्त्वेतत्सूत्रचतुष्टयं शाक्तमतनिराकरणार्थत्वेनाङ्गीचक्रुः । तथा चात्र वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यान्न ताभिः स्वतः किंचित् फलमिति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

इत्यष्टमुत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

रश्मिः ।

च. कर्तुः करणम् । यदि पुरुषोऽङ्गीक्रियते तस्यापि करणाभावात्तदनुपपत्तिः । **विज्ञानादिभाव इति** । यदि विज्ञानादिकरणं तस्याङ्गीक्रियते तदा तत एव सृष्ट्याद्युत्पत्तेरीश्वरवादान्तर्भावः । विप्रतिषेधाच्च [illegible] भाष्यम् । अत्रेति संपूर्णपादे । **अप्रामाण्यादिति** [illegible] ति शास्त्राणां तु विशेषप्रकारे प्रामाण्यमस्ति । यथा वेदवेदान्तयोः परस्पराङ्गाङ्गीभावे प्रामाण्यं तथा भक्तपूजने पाशुपतं शास्त्रं प्रमाणम् । वेदवेदान्तोक्तसाधनप्रसन्नभगवति सांख्ययोगौ सेश्वरौ प्रमाणं योजितौ । पञ्चरात्रं तु वेदाज्ञान इत्युक्तम् । अतस्ताभिर्न स्वतः किंचित्फलमित्यर्थः । इति श्रीति । पाद इति तर्कपाद इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इत्यष्टमुत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीविठ्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायपौत्रेण संपूर्णचेन्ना विठ्ठलरायभ्रात्रीयेण गोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरेण कृते भाष्यप्रकाशरश्मौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः तर्कपादः संपूर्णतामगमत् ॥ २ ॥ २ ॥

